

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

З. М. Денисенко
Г. А. Ярмоленко
Л. П. Боть
О. М. Красовська

УКРАЇНСЬКА МОВА

Навчально-методичний посібник для абітурієнтів.
У 2-х частинах : Ч. 2.

УДК 811.161.2 (07)

ББК 81.2 Ук

Д 33

Рецензенти:

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
та загального мовознавства Черкаського державного
технологічного університету

Л. М. Сидоренко;

кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови,
зарубіжної літератури та методики навчання
Черкаського національного університету

імені Богдана Хмельницького

Л. М. Кулешова

Д 33 **Денисенко З. М., Яроменко Г. А., Боть Л. П. Красовська О. М.**
Українська мова. Навчально-методичний посібник для абітурієнтів. У 2-х
частинах : Ч. 2. – Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2012. – с.
ISBN 978-966-353-237-0

Методичні рекомендації призначені для підготовки до вступного
тестування з української мови.

У рекомендаціях подано різні види вправ із морфології, синтаксису
й пунктуації та тестові завдання, що допоможуть абітурієнтам під час
підготовки до тестування з української мови, сприятимуть виробленню
практичних умінь та навичок. Матеріал розміщений у логічній послідовності,
що забезпечує закріплення й перевірку теоретичних знань, дає широкі
можливості для самостійної підготовки та випробування власних знань з
української мови.

Для випускників загальноосвітніх шкіл, студентів вищих навчальних
закладів та всіх, хто прагне вдосконалити свої знання з української мови.

УДК 811.161.2 (07)

ББК 81.2 Ук

*Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного
Університету імені Богдана Хмельницького
(протокол № 2 від 15.11.2011 р.)*

ISBN 978-966-353-237-0

© ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012

© З. М. Денисенко, 2012

© Г. А. Яроменко, 2012

© Л. П. Боть, 2012

© О. М. Красовська, 2012

ЗМІСТ

1. МОРФОЛОГІЯ	4
Тема 1. Іменник	4
Тема 2. Прикметник	10
Тема 3. Числівник	16
Тема 4. Займенник	22
Тема 5. Дієслово	27
Тема 6. Дієприкметник	32
Тема 7. Дієприслівник	36
Тема 8. Прислівник	39
Тема 9. Службові частини мови та вигук	43
2. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ.....	48
Тема 1. Словосполучення.....	48
Тема 2. Речення	54
Тема 3. Просте двоскладне речення. Головні члени речення	60
Тема 4. Другорядні члени речення	67
Тема 5. Типи односкладних речень	78
Тема 6. Просте ускладнене речення. Речення з однорідними членами	85
Тема 7. Відокремлені члени речення	94
7. 1. Відокремлені означення	94
7. 2. Відокремлення прикладок	99
7. 3. Відокремлені додатки й обставини	104
Тема 8. Звертання	110
Тема 9. Вставні і вставлені слова, словосполучення, речення	115
Тема 10. Складне речення. Складносурядні речення	122
Тема 11. Складнопідрядні речення	130
Тема 12. Безсполучникові речення	149
Тема 13. Складні багатокомпонентні речення	156
Тема 14. Способи відтворення чужого мовлення	165
3. КЛЮЧІ-ВІДПОВІДІ	174

МОРФОЛОГІЯ

Тема 1

Іменник: лексико-граматичні розряди, морфологічні ознаки, типи відмінювання

Теоретичні питання

1. Іменник як частина мови: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.
2. Лексико-граматичні ознаки іменника.
3. Граматичні категорії роду, числа, відмінка.
4. Поділ іменників на відміни та групи.
5. Особливості вживання та написання відмінкових форм іменників.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 106–126.
2. Міляновський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас / Е. Міляновський. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 64–86.
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2008. – С. 73–96.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови / І. П. Ющук. – К. : Освіта, 2006. – С. 89–107.

Іменником називається самостійна частина мови, яка має значення предметності й відповідає на запитання хто? або що? За значенням іменники поділяються на назви загальні й власні, істот і неістот, а також збірні. Іменник має постійну морфологічну ознаку роду й змінюється за числами та відмінками. Основна синтаксична роль іменника – підмет, додаток: *Шумлять пошерхлі **комиші*** (А. Малишко). *Пастух пригнав з поля **худобу*** (М. Коцюбинський). Іменники також можуть бути іменною частиною складеного присудка: *Семен – **наймит*** (М. Коцюбинський); неузгодженим означенням: *Люблю хати **древлянського Полісся*** (Л. Костенко); обставиною: *Палаюче сонце висить **над степом*** (М. Коцюбинський).

Лексико-граматичні ознаки іменника

Загальними називаються іменники, що позначають ряд подібних істот чи конкретних предметів, явищ, опредметнених дій та ознак або непередметні абстрактні поняття: *поет, журнал, дружба*.

Серед загальних іменників виділяють групу **збірних**, що називають сукупність однакових (чи подібних) істот або предметів, які сприймаються носієм мови як одне ціле: *дітвора, листя, гілля*.

Увага! Збірні іменники мають тільки форму однини й не сполучаються з власне кількісними числівниками.

Власні назви – це найменування окремих осіб та предметів, що виділяються з ряду однорідних: *Шевченко, Київ, Дніпро*.

До назв **істот** належать іменники, що називають людей, тварин, міфологічні й казкові персонажі, померлих: *дівчина, лев, русалка, небіжчик*. До **неістот** – назви неживих предметів, явищ природи, абстрактних понять тощо: *злива, автомобіль, знання*.

Граматичні ознаки іменника: рід, число, відмінок.

Кожний іменник (окрім тих, що вживаються тільки в множині) належить до одного з трьох родів: чоловічого (*степ, батько, Київ*), жіночого (*книга, доля, сестра*) чи середнього (*море, завдання, кошеня*).

Рід незмінюваного іменника можна визначити, співвідносячи його із займенниками *він, вона, воно*. Окрім того, показниками роду є закінчення: *син, донька, поле*; суфікси: *дослідник – дослідниця, школяр – школярка*; лексичне значення: *півень – курка, дід – баба*; зв'язки з іншими словами: *зайшов Петренко, зайшла Петренко*.

В українській мові є іменники спільного роду, в яких рід визначається за статтю. До цієї групи належать назви осіб за їхніми рисами характеру, особливостями поведінки (*писака, невдаха, мазило*), а також імена й прізвища (*Коваленко, Ткачук, Жень, Шура*).

Увага!

1. Множинні іменники категорії роду не мають.
2. Деякі іменники, що є назвами осіб за професією чи родом діяльності (*інженер, суддя, геолог*), хоч і можуть називати осіб як чоловічої, так і жіночої статі, але належать до іменників чоловічого роду.
3. Слова *путь, розкіш* – жіночого роду, *біль, кір, Сибір, насип, ступінь, степ, тюль* – чоловічого.
4. При визначенні роду незмінюваних іменників урахуйте, що а) назви осіб жіночої статі належать до жіночого роду (*місіс, мадам, леді*), а осіб чоловічої – до чоловічого роду (*аташе, мес'є, конферансьє*); б) назви тварин належать до чоловічого роду (окрім випадків, коли в тексті є вказівка на статтю тварини): *кенгуру, какаду, поні*. Іменник *цеце* (муха) жіночого роду; в) назви неістот належать до середнього роду: *метро, таксі, депо*; г) рід власних назв визначається за родовим поняттям: *глибоке Онтаріо* (озеро), *високогірна Перу* (країна); ґ) рід аббревіатур визначається за стрижневим словом: *нова ГЕС* (гідроелектростанція), *столичний ВНЗ* (вищий навчальний заклад).

Число іменників

Більшість іменників змінюється за числами, тобто має форму однини та множини. Граматичним показником категорії числа є система відмінкових форм, різних для однини й множини, та синтаксичні зв'язки. Проте є іменники, що вживаються тільки у формі однини (однинні):

пишоно, гілля, доброта або тільки у формі множини (множинні): *Черкаси, вила, сани*.

Увага! До іменників, що мають лише форму однини, належать такі назви: збірні (*дітвора, листя, коріння*), власні (*Київ, Дніпро, Поділля*), абстрактні із суфіксами *-б, -ість, -ств* та ін., речовинні (*горох, залізо, про-со*). До множинних – назви парних предметів (*сани, вила, окуляри*), деякі власні назви (*Чернівці, Карпати, Черкаси*), деякі абстрактні (*лінощі, радощі, сутінки*), назви свят, обрядів, ігор (*шахи, піжмурки, заручини*), деякі речовинні назви (*вершки, дріжджі, макарони*).

Відмінок іменників

Іменники, пов'язуючись у реченні з іншими словами, змінюються за відмінками. В українській мові є сім відмінків, кожний із яких відповідає на певне запитання, має своє значення й форму його вираження. Називний відмінок називається прямим, усі решта – непрямыми. Кличний відмінок виділяється в особливу форму звертання та не узгоджується з іншими членами речення. Основним засобом вираження відмінкової форми є закінчення, а в деяких формах – закінчення та прийменник.

Поділ іменників на відміни та групи

В українській мові всі змінювані іменники поділяються на чотири відміни. Основне, що потрібно знати, визначаючи відміну, – це рід іменника і його закінчення в називному відмінку однини.

До 1-ої відміни належать іменники жіночого, чоловічого та спільного роду із закінченнями *-а, -я: людина, Микола, лівша*.

До 2-ої – іменники чоловічого роду з нульовим закінченням і закінченням *-о* та середнього роду, що в називному відмінку однини мають закінчення *-о, -е, -я: степ, батько, озеро, поле, знання*.

До 3-ої відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини: *сінь, ніч, любов* та іменник *мати*.

До 4-ої – іменники середнього роду на *-а, я*, у яких при відмінюванні з'являються суфікси *-ат, -ят, -ен: коліща – коліщати, хлоп'я – хлоп'яти, ім'я – імені*.

Іменники 1-ої та 2-ої відмін залежно від того, на який приголосний закінчується їхня основа, поділяються на три групи: тверду, м'яку й мішану.

До твердої групи належать іменники 1-ої відміни з твердим кінцевим приголосним основи, крім шиплячих, та іменники 2-ої відміни, а саме: іменники чоловічого роду з основою на твердий нешиплячий приголосний і середнього роду із закінченням *-о: Микола, книга, степ, батько, село*.

До м'якої групи належать іменники 1-ої відміни з м'яким кінцевим приголосним й іменники 2-ої відміни, зокрема, іменники чоловічого роду з основою на м'який приголосний, іменники середнього роду із закінченням *-е*, основа яких закінчується на твердий нешиплячий приголосний, а

також із закінченням -я, основа яких закінчується на м'який або шиплячий приголосний: *земля, край, дідуньо, море, сонце, знання, узбіччя*.

До мішаної групи належать іменники 1-ої відміни з шиплячим кінцевим приголосним основи й іменники 2-ої відміни, а саме: іменники чоловічого роду з основою на шиплячий та іменники середнього роду із закінченням -є, основа яких також закінчується на шиплячий: *межа, ніж, плече*.

Увага! Поза відмінами перебувають такі групи іменників: невідмінювані (*шосе, депо, таксі*), субстантивовані (*військовий, черговий, пальне*), множинні (*двері, Альпи, ворота*).

Складні випадки правопису закінчень іменників 1-ої відміни

1. В орудному відмінку однини іменники твердої групи мають закінчення -ою, а іменники м'якої та мішаної груп -ею або -єю: *душею, книгою, межею, надією*.

2. У кличному відмінку однини іменники твердої групи мають закінчення -о, іменники м'якої та мішаної груп -е або -є, деякі іменники м'якої групи з пестливим значенням мають закінчення -ю: *сестро, земле, мріє, доню*.

3. У родовому відмінку множини іменники всіх груп мають звичайно нульове закінчення, проте частина іменників у цьому відмінку має закінчення -ів або -ей: *суддів, сімей, фабрик, статей*.

Складні випадки правопису закінчень іменників 2-ої відміни

1. У давальному, орудному та місцевому відмінках однини пишеться закінчення -ові, -ом, якщо це іменник твердої групи: *робітникові, робітником*; -еві, -ем, якщо це іменник мішаної та м'якої (крім на -й-) груп: *журавлеві, ножем, плащем*; -єві, -єм пишеться, якщо основа закінчується на -й-: *героеві, героєм*.

2. У родовому відмінку однини іменники 2-ої відміни чоловічого роду мають закінчення -а, -я або -у, -ю. Закінчення -а, -я мають іменники, що є назвами істот (*студента, керівника*); конкретних, чітко окреслених предметів (*портфеля, тролейбуса*); мір довжини, ваги, часу, грошей (*тижня, карбованця, кілограма*); населених пунктів (*Парижа, Херсона*); річок, якщо наголос падає на закінчення (*Дніпра, Дністра*), а також більшість термінів мовознавства й точних наук (*відмінка, радіуса*). Закінчення -у, -ю мають іменники, що є назвами абстрактних поняття, наукових течій (*романтизму, ритму*); речовин, маси, матеріалу (*цукру, меду*); відчуттів (*болю, жалю*); явищ природи (*вітру, граду*); установ, великих територій і будівель (*інституту, Криму*); річок, якщо наголос падає на основу (*Дунаю, Бугу*), а також літературознавчі, хімічні, фізичні терміни (*сюжету, синтезу, роману*). У родовому відмінку множини більшість іменників чоловічого роду та низка середнього мають закінчення -ів, *їв* (*полів, сузір'їв*), нульове закінчення має більшість іменників середнього роду та іменники чоловічого роду, які у множині втрачають суфікс -ин (*киян, селян, болгар*), закінчення -ей має ряд іменників (*коней, плечей*).

3. У кличному відмінку однини іменники 2-ої відміни мають закінчення -у, -ю, -е. Закінчення -у мають іменники твердої групи, зокрема з суфіксами -ик, -ок, -к, іншомовні імена з основою на г, к, х і деякі іменники мішаної групи з основою на шиплячий приголосний (крім ж): *батьку, слухачу, товаришу*. Закінчення -ю мають іменники м'якої групи: *місяцю, лікарю*. Закінчення -е мають безсуфіксні іменники твердої групи, іменники м'якої групи із суфіксом -ець та деякі іменники мішаної групи, зокрема власні назви з основою на ж, ч, ш, дж і загальні назви з основою на р, ж: *друже, кравче, шевче, школяре* (але *бійцю, знавцю*).

Практичні завдання

Вправа 1. Із поданих речень випишіть іменники в три колонки: ті, що мають форми однини й множини; ті, що вживаються тільки в однині; ті, що вживаються лише в множині.

Мої зернини – то слова. Як відберуть їх на насіння – мене чекає воскресіння, і сонце, і весна нова, і слави жнива золоті (Д. Павличко). Карпати... Млиста давнина при цьому слові вирина (М. Рильський). Сучасна мідь співає з-над Дністра (М. Бажан). Знання людини, що крила пташині. Коли гроші говорять – правда мовчить. Знає кішка, чие м'ясо з'їла (Н. творчість).

Вправа 2. Визначте, до якого роду належать іменники, поясніть, за якими граматичними ознаками ви його визначили.

Путь, хлоп'я, воєвода, грабіж, Черкаси, ступінь, забіяка, ясла, ТСН, кір, шинель, какаду, лебідь, Умань, Паша, дідуньо, сани, гори, Донбас, турне, леді, ВНЗ, сучасник, капризуха, накип, дядько, тітка, педагог, Ку-таїсі, крильце.

Вправа 3. До поданих іменників доберіть прикметники й запишіть як словосполучення; поясніть, якого роду іменники.

Баку, інтермецо, Альпи, фальш, журі, ООН, попурі, маестро, аташе, мадам, поні, окуляри, Тбілісі, желе, какаду, Сочі, шосе, ТЕЦ, шахи, Чилі.

Вправа 4. Запишіть подані іменники у родовому відмінку однини, сформулюйте правила правопису закінчень.

Крик, сірник, спалах, міліметр, ромб, Бут, Житомир, метал, простір, водограй, стіл, орач, грім, футбол, сором, полк, телефон, вплив, пісок, народ, клуб, жаль, снігопад, тролейбус, портфель, вальс, інститут, Дністер, Донбас. Лондон, Іртіш.

Вправа 5. Визначте відміну й групи поданих іменників.

Ручай, саквояж, подвір'я, сани, тиша, тінь, тигренятко, коліща, шосе, узбережжя, явище, мостова, дощ, відерце, дуель, сонце, мати, вар-

товий, путь, плем'я, хлоп'я, вікно, насіння, братуньо, плече, Надія, плащ, вила, Коцюбинський, пенсне.

Тестові завдання

1. Позначте рядок, у якому всі іменники належать до спільного роду:

- А незграба, добряга, гайдамака, базіка
- Б молодчина, капризуха, нероба, бездара
- В сіромаха, базіка, непосида, неотеса
- Г сердега, нерівня, стиляга, босячня
- Д роботяга, задирака, жирафа, сирота

2. Усі словосполучення написано правильно в рядку:

- А гострий біль, одноманітне меню, розумна шимпанзе, весь Перу
- Б поважний маестро, прийшла міс, швидкий кенгуру, прозорий тюль
- В весела попури, мудра Дороти, офіційний аташе, барабанний дріб
- Г крикливий какаду, вчена ступінь, важка путь, мудрий кюре
- Д широке Дніпро, цікава леді, чергове кліше, яскрава гуаш

3. Закінчення -а, -я у формі родового відмінка однини мають усі іменники в рядку

- А телевізійного оператор..., вишневого садк..., якісного прикметник...
- Б електричного двигун..., катет... трикутника, запашного бузк...
- В гори Крим..., курсант... училищ..., африканського материк...
- Г м'якого килим..., народного орнамент..., гранітного монумент...
- Д стовпчик термометр..., таблетка аспірин..., копія атестат...

4. Закінчення -ю у формі кличного відмінка мають усі іменники в рядку:

- А Галя, школяр, Сергій, матуся
- Б коваль, мудрець, учень, доня
- В хлопець, Олексій, Місяць, біль
- Г Валерій, обрій, тополя, дідусь
- Д Катруся, вівчар, доля, герой

5. Правильно написані всі імена по батькові в рядку:

- А Васильович, Якович, Іллівна, Миколаївна
- Б Юрієвич, Ігоревич, Валерієвна, Григоріївна
- В Кузьмівна, Олексійович, Оксентійович, Федоревиц
- Г Борисович, Леонтієвич, Мусієвич, Мефодієвна
- Д Валерійович, Гордієвна, Гордієвич, Георгієвич

Тема 2

Прикметник

Теоретичні питання

1. Прикметник як самостійна частина мови.
2. Лексико-граматичні розряди прикметників.
3. Ступені порівняння якісних прикметників.
4. Творення прикметників.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 127–140.
2. Міляновський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас / Е. Міляновський. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 86–94.
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2008. – С. 98–100.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови / І. П. Ющук. – К. : Освіта, 2006. – С. 108–116.

Прикметником є повнозначна частина мови, яка називає ознаку або властивість предмета і відповідає на запитання який? чий? Прикметник змінюється за родами, числами, відмінками, і ці його форми залежать від форм іменника, з яким прикметник узгоджується.

Увага! У прикметника, що стоїть у множині, рід не визначають. Основна синтаксична роль прикметника – узгоджене означення: *Над морем мріли білі вітрила* (Ю. Мушкетик). Прикметник також може бути іменною частиною складеного присудка: *Так, була моя пісня палка* (Л. Українка).

Лексико-граматичні розряди прикметників: якісні, відносні, присвійні, відносно-якісні, присвійно-якісні, присвійно-відносні, десемантизовані.

Якісними називаються прикметники, що виражають ознаку безпосередньо й ця ознака може виявлятися більшою чи меншою мірою. Якісні прикметники означають особливості характеру й психічного складу людини (*веселий, мудрий, сміливий*); фізичні якості людини чи тварини (*блідий, кволий, старий*); ознаки предметів чи істот щодо кольору або масті (*білий, вороний, гнідий*); смакові якості предметів (*гіркий, терпкий, солодкий*); ознаки предметів за безпосереднім фізичним враженням (*теплий, гострий, мокрий*); ознаки предметів за їхніми зовнішніми властивостями (*прямий, кривий, рівний*); ознаки предметів щодо розміру (*вузький, глибокий, довгий*).

Якісним прикметникам властиві такі ознаки:

1. Вони мають ступені порівняння: *веселий – веселіший, дужий – дужчий*.
2. Можуть сполучатися з кількісно-означальними прислівниками: *дуже кислий, надто розумний*.
3. Можуть утворювати антонімічні пари: *старий – молодий, гострий – тупий*.
4. Від більшості якісних прикметників творяться прислівники на -о, -е: *весело, близько*.
5. Від якісних прикметників можуть утворюватися абстрактні іменники: *радість, блакить*.
6. Частина якісних прикметників здатна мати короткі форми: *зелен, дрібен*.
7. Якісним прикметникам властиві суфікси -ив-, -лив-, -ист-, -аст -, -уч -, -ащ- : *правдивий, сварливий, зубастий, пропачий*.
8. Якісні прикметники можуть утворювати префіксальні й суфіксальні похідні, що містять вказівку на ступінь вияву ознаки: *предобрий, величезний, біленький, зеленавий*.

Увага! Деякі якісні прикметники втратили свої ознаки, десемантизувалися. Це, зокрема, прикметники, що входять до складу географічних назв, термінів, назв професій, посад, а також фразеологізмів: *Чорне море, м'який знак, молодший сержант, холодна війна*.

Відносними називаються прикметники, що виражають ознаку предмета опосередковано, через відношення до іншого предмета чи до певної дії, обставини. Відносні прикметники називають ознаку через відношення до конкретного предмета чи явища природи (*овочевий, сніговий*); матеріалу (*залізний, глиняний*); міри, ваги, розміру, об'єму, кількості тощо (*кілограмовий, триповерховий*); абстрактного поняття (*науковий, політичний*); місця (*лісовий, прибережний*); часу (*літній, вчорашній*); числа (*подвійний, десятковий*); дії (*пральний, підготовчий*); національності (*український, грецький*).

Увага!

1. Усі відносні прикметники похідні.
2. Словосполучення з відносним прикметником можна перебувати в синонімічне з іменником, дієсловом та прислівником: *овочевий склад – склад для овочів, вчорашні події – події, що відбулися вчора*.
3. Серед відносних прикметників є десемантизовані: *волоські гори, березова каша*.
4. Відносні прикметники, що вживаються в переносному значенні, належать до проміжного розряду відносно-якісних: *золоте серце, срібний голос*.

Присвійні прикметники відповідають на запитання *чий?* і виражають ознаку предмета за належністю особі чи взагалі істоті, від назви якої вони утворені: *мамин, Тетянин*.

Увага!

1. Низка присвійних прикметників десемантизувалася: *Берингова протока, ахіллесова п'ята, дамоклів меч*.

2. Присвійні прикметники, що вживаються в переносному значенні, належать до проміжного розряду присвійно-якісних: *лисяча натура (хитра), орлиний погляд (гострий)*. До цього ж розряду належать прикметники, які сполучаються з іменниками *ставлення, почуття: батьківське ставлення (чуйне, доброзичливе)*. Присвійні прикметники можуть вживатися в значенні відносних, належати до проміжного розряду присвійно-відносних: *батьківське майно, заяча шапка (виготовлена із заячого хутра)*. До цього ж розряду належать прикметники, що сполучаються з іменниками **сім'я, табун, рій, зграя**: *бджолиний рій, орлина сім'я*.

Ступені порівняння якісних прикметників

Якісні прикметники мають вищий і найвищий ступені порівняння, кожен із яких має дві форми – просту й складену. Вищий ступінь порівняння вказує, що ознака властива одному предмету більшою мірою, ніж іншому. Проста форма вищого ступеня твориться від основи прикметника за допомогою суфіксів *-ш-, -иш-*: *молодий – молодший, веселий – веселіший*. При цьому можливі випадання суфіксів *-к-, -ок-, -ек-*: *тонкий – тоніший, широкий – ширіший* або зміна кінцевих *г, ж, з* на буквосполучення *жч* і кінцевої *с* на букву *ш*: *дорогий – дорожчий, високий – вищий*.

Увага!

1. Складена форма вищого ступеня твориться додаванням слів *більш, менш* до початкової форми: *більш голодний, менш високий*.

2. У деяких прикметниках проста форма вищого ступеня твориться від іншої основи: *гарний – кращий, поганий – гірший, великий – більший*.

Найвищий ступінь порівняння вказує на найвищу міру вияву ознаки. Проста форма найвищого ступеня порівняння твориться за допомогою префікса *най-*, який додається до простої форми вищого ступеня: *найдовший, найдорожчий*. Ця форма може підсилюватися додаванням префіксів *як-, що-*: *щонайвищий, якнайдовший*. Складена форма найвищого ступеня порівняння твориться за допомогою слів *найбільш, найменш*, що додаються до початкової форми: *найбільш високий, найменш вибагливий*.

Увага!

1. Не мають ступенів порівняння такі якісні прикметники: а) з суфіксами *-ав-, -яв-*: *білявий, чорнявий*; б) з суфіксами *-уват-, -юват-*: *білуватий, синюватий*; в) з суфіксами *-еньк-, -есеньк-, -юсіньк-, -енн-, -езн-*: *біленький, малесенький, тонюсінський, старезний*; г) префіксом *пре*, *ультра-*: *предобрий, прехороший*; г) прикметники, що мають непорівнювану ознаку: *хворий, порожній, живий*; д) прикметники, що означають масть тварини: *гнідий, вороний*; е) складні прикметники: *жовтогарячий, попелясто-сірий*.

2. В українській мові ступені порівняння не утворюються додаванням слова **самий**.

Складні випадки творення прикметників

Частина відносних прикметників твориться за допомогою суфіксів *-ов-, -ев-, -єв-*. Суфікси *-ев-, -єв-* вживаються в прикметниках, утворених від іменників м'якої та мішаної груп, якщо наголос у прикметниках падає на корінь або суфікс: *плюшевий, грушевий*. У прикметниках, утворених від іменників твердої групи, незалежно від місця наголосу вживається суфікс *-ов-*: *ясеновий, березовий*. Якщо наголос у прикметнику падає на закінчення, вживається суфікс *-ов-*, незалежно від того, до якої групи належить твірний іменник: *дійовий, межовий*.

Присвійні прикметники утворюються від основ іменників, що означають назв істот. Від основ іменників 1-ої відміни присвійні прикметники утворюються за допомогою суфіксів *-ин-, -їн-*. Якщо основа іменника закінчується на *г, к, х*, то перед суфіксом вони змінюються на *ж, ч, ш*: *Інга – Инжин, дочка – доччин, свекруха – свекрушин*. Від основ іменників 2-ої відміни присвійні прикметники утворюються за допомогою суфікса *-ів-*, що в прикметниках, утворених від іменників твердої групи, чергується з *-ов-*: *батьків – батькова, мулярів – мулярова*, а в прикметниках, утворених від іменників м'якої чи мішаної груп, – з *-ев-*: *лікарів – лікарєва, Василів – Василєва*.

Практичні завдання

Вправа 1. У наведених словосполученнях визначте лексико-граматичні розряди прикметників. Поясніть явище переходу прикметників з одного розряду в інший.

Піщаний берег, заячий слід, пухнасті сніжинки, кристалева совість, зміїна усмішка, вступний іспит, залізний плуг, залізний протест, солом'яний чуб, приємний вигляд, гнідий кінь, ведмежа шуба, ведмежа послуга, ведмежа голова, ніжний погляд, багатолюдний мітинг, Джерина хата, важка промисловість, кров'яний тиск, мідне обличчя, лебединий пух, лебедина пісня, складне речення, осине гніздо, осиний рій.

Вправа 2. Складіть речення, в яких наведені прикметники належали б до різних лексико-граматичних розрядів.

Сталевий, молочний, малиновий, заячий, крижаний.

Вправа 3. Утворіть від поданих прикметників, якщо це можливо, форми вищого й найвищого ступенів порівняння.

Тихий, синюватий, премудрий, весняний, довжелезний, карий, гіркий, поганий, дрібнюсінський, лисий, жонатий, дешевий, білявий, швидкий, лимонний, ультрамодний.

Вправа 4. Від поданих іменників утворіть присвійні прикметники у формі жіночого роду.

Гриць, Ольга, Лікар, школяр, Івась, дочка, сторож, Ігор, товариш, Олексій, онучка, рибалка, Параска, Анатолій, тітка, коваль, директор, командир.

Вправа 5. Від поданих іменників утворіть відносні прикметники.

Взірець, почуття, ключ, кварц, магній, марш, матч, алича, життя, ясен, магнолія, метр, дощ, травень, нуль, емаль, край, казка, кільце.

Тестові завдання

1. Позначте рядок, де всі прикметники є якісними

- А рожевий, кислий, радісний, вишневий
- Б суворий, гнилий, дубовий, справжній
- В веселий, щасливий, смачний, чарівний
- Г стрункий, блідий, буйний, особовий
- Д мудрий, вчорашній, теплий, голодний

2. Усі прикметники перейшли з одного розряду в інший у рядку

- А синя панчоха, важка промисловість, весняний день, весняний настрій
- Б вовчий апетит, заячий характер, орлиний погляд, ведмежа послуга
- В вовче лігво, вовче хутро, золота каблучка, золота пора
- Г залізний лом, залізний характер, зміїна отрута, зміїна усмішка
- Д солов'їне кубло, солов'їний спів, солов'їний голос, орлині кігті

3. Позначте рядок, у якому від усіх іменників прикметники утворюються за допомогою суфікса -ев, -єв

- А взірець, куля, шипшина, матч
- Б калач, липень, вуглець, плащ
- В груша, криця, значення, замша
- Г мить, баржа, карамель, кварц
- Д вишня, сіль, оцет, каракуль

4. Позначте рядок, у якому від усіх іменників прикметники утворюються за допомогою суфікса -ов

- А дощ, суть, парча, кварц
- Б малина, слива, клей, гроза
- В ситець, плюш, шовк, спориш
- Г сніг, алюміній, радій, клен
- Д магній, папір, ланцюг, межа

5. Допущено помилку при творенні однієї з форм ступенів порівняння в рядку

- А більш вужчий, гірший, тонший, нижчий

Б тяжчий, сміливіший, найвищий, найменш важкий
В ближчий, блискучіший, щонайдорожчий, якнайбагатший
Г значно кращий, якнайвіддаленіший, гіркіший, найбільш голодний
Д менший, дужчий, більш високий, якнаймудріший

Тема 3

Числівник

Теоретичні питання

1. Числівник як частина мови, морфологічні ознаки, синтаксична роль.
2. Значеннєві розряди числівників.
3. Структурні розряди числівників.
4. Зв'язок числівників з іменниками.
5. Словозміна числівників.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 140–146.
2. Міляновський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас / Е. Міляновський. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 94–105 .
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2008. – С. 101–104.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови / І. П. Ющук. К. : Освіта, 2006. – С. 118–122.

Числівником називається повнозначна частина мови, яка означає кількість предметів або їхній порядок при лічбі й відповідає на запитання *скільки? котрий?* Кількісні числівники мають словозмінну морфологічну ознаку відмінка. Морфологічні ознаки роду та числа можуть мати лише окремі кількісні числівники (роду – *один, два, обидва, півтора, тисяча, мільйон, мільярд, нуль*; числа – *нуль, тисяча, мільйон, мільярд*). Порядкові числівники мають словозмінні морфологічні ознаки роду, відмінка, числа. Вони змінюються за родами, відмінками та числами, як прикметники, і їхні граматичні форми залежать від форм іменників, із якими вони узгоджуються.

Увага!

У множині рід порядкових прикметників не розрізняється.

У реченні числівники можуть виконувати роль підмета: *Вісім ділиться на два*; іменної частини складеного присудка: *Три на п'ять – п'ятнадцять*; додатка: *До чотирьох додати шість*; означення: *Перший день війни видався найдовшим* (Ю. Збанацький).

Увага!

Числівники не слід плутати зі словами інших частин мови, а саме: з іменниками (*двійка, п'ятірка, десяток, сотня, половина*), прикметниками (*поодинокий, десятковий, парний*), дієприкметниками (*подвоєний, потроєний*), прислівниками (*втрое, тричі, поодиночі*).

Значеннєві розряди числівників

За значенням числівники поділяються на два розряди: кількісні й порядкові. Кількісні числівники називають кількість предметів і відповідають на запитання *скільки?* Вони поділяються на означено-кількісні, що означають точно визначену кількість предметів, та неозначено-кількісні, що вказують на точно невизначену, нефіксовану кількість предметів (*багато, кільканадцять, кількадесят*). Із-поміж означено-кількісних числівників прийнято виділяти власне-кількісні, збірні та дробові. Власне кількісні числівники називають ціле число або визначену кількість предметів, які не поділені на частини: *три, сто, двадцять п'ять*. Збірні числівники називають точно визначену кількість як сукупність: *обидва, двійко, десятеро*. Дробові числівники називають дробове число або певну кількість як частину від цілого: *дві третіх, одна ціла і дві десятих, півтора*.

Порядкові числівники називають порядок предметів при лічбі й відповідають на питання *котрий?* (*другий, шістнадцятий, двохсотий*).

Структурні розряди числівників

За будовою числівники поділяються на прості, складні й складені. Прості числівники мають у своїй структурі один корінь. До них належать а) назви чисел першого десятка, а також числівники *сто, сорок, тисяча, нуль, мільйон, мільярд*; б) назви чисел другого десятка (11–19), *двадцять, тридцять, сорок*; в) збірні числівники: *двоє, десятеро*; г) неозначено-кількісні: *кілька, багато, чимало*; г) дробові: *півтора, півтори*.

Складними називають числівники, які у своїй структурі мають два корені. До них належать а) назви десятків (50–80), *дев'яносто*; б) назви сотень (200–900); в) збірні числівники: *обидва*; г) дробові: *півторасти*; г) неозначено-кількісні: *кількадесят, кількасот*.

Увага! У лінгвістичній науці немає єдиного погляду на числівники другого десятка (11–19) та числівники двадцять, тридцять. Деякі мовознавці розглядають їх як складні, бо історично вони утворені з двох основ: *дѣва на десяте*.

Складеними називаються числівник, що утворюються з двох і більше простих чи складних числівників: *сто двадцять п'ять*.

Зв'язок числівників з іменниками

Числівники граматично пов'язуються з іменниками. Вони або керують іменниками, або узгоджуються з ними.

1. Числівник *один* узгоджується з іменником в роді, числі й відмінку: *один день, одне слово*.

2. Числівник *два* вживається у двох родових формах: одна й та сама форма для чоловічого й середнього роду (*два горобиці, два вікна*), інша – для жіночого (*дві берези*).

3. Числівники *два, три, чотири* та числівники, що закінчуються на *два, три, чотири*, вимагають від іменника форми називного відмінка множини: *два пішоходи, три автобуси*. Означення при іменниках може

бути у формі називного чи родового відмінка множини: *два старі (старих) дуби*.

4. Числівники від *п'яти* й далі вживаються з іменниками у формі родового відмінка множини: *п'ять сторінок, десять днів*.

5. Із неозначено-кількісними та збірними числівниками іменники вживаються у родовому відмінку множини: *кілька днів, шестеро дівчат*.

6. При дробових числівниках іменники мають форму родового відмінка однини, а слово *частина* нерідко випускається: *три четвертих квадратного метра*.

7. Числівники *півтора, півтори* сполучаються з іменниками в родовому відмінку однини: *півтора метра, півтори години*. У непрямих відмінках іменник набуває форми множини: *півтора метрів, півтора метрам*. Числівник *півтора*ста вимагає родового відмінка множини: *півтора*ста гектарів.

8. Іменники, поєднуючись із дробовими числівниками, що закінчуються словами *половина, третина, чверть*, узгоджуються з назвою цілого числа: *два з половиною кілограми*, але *шість з половиною кілограмів*.

9. Порядкові числівники узгоджуються з іменниками в роді, числі й відмінку: *п'ятий рік*.

Словозміна числівників

1. За першим типом відмінюється числівник *один*. Числівники *один, одна, одне* в однині відмінюються так, як прикметники твердої групи або займенник *той*.

2. За другим типом відмінюються власне-кількісні числівники *два, три, чотири*; збірні *двоє, обоє, троє, четверо, обидва*; неозначено-кількісні *кілька, декілька, багато*.

Н. *чотири, четверо*

Р. *чотирьох*

Д. *чотирьом*

З. *чотири, четверо, чотирьох*

О. *чотирма*

М. (на) *чотирьох*

3. За третім типом відмінюються власне-кількісні числівники від 5 до 20, 30, від 50 до 80; збірні числівники із суфіксом *-ер-* (крім *четверо*), а також неозначено-кількісні *кільканадцять, кількадесят*.

Увага! В усіх непрямих відмінках числівники цього типу мають паралельні закінчення. При відмінюванні в основі числівників *шість, сім, вісім* відбувається чергування голосних: *шести, семи, восьми*. У назвах десятків змінюється лише друга частина:

Н. *шістдесят*

Р. *шістдесяти (шістдесятьох)*

Д. *шістдесяти (шістдесятьом)*

З. *шістдесят (шістдесятьох)*

О. шістдесятьма (шістдесятьома)

М. (на) шістдесяти (шістдесятьох)

4. За четвертим типом відмінюються числівники *сорок, дев'яносто, сто*. У непрямих відмінках, окрім знахідного, вони мають закінчення *-а*.

5. За п'ятим типом відмінюються власне-кількісні складні числівники 200–900 та неозначено-кількісний числівник *кількасот*. У цих числівниках відмінюється обидві частини: перша як відповідний простий числівник в основній формі, друга – подібно до іменника *міста*. Числівники цього типу мають паралельні закінчення лише в орудному відмінку:

Н. *сімсот*

Р. *семисот*

Д. *семистам*

З. *сімсот*

О. *сьомастами (сімомастами)*

М. (на) *семистах*

6. За шостим типом (подібно до іменників певної відміни) змінюються власне кількісні числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд*.

7. Порядкові числівники відмінюються як прикметники відповідної групи.

8. Дробові числівники мають змішаний тип відмінювання. Чисельник відмінюється як власне кількісний числівник, знаменник – як порядковий у множині.

Практичні завдання

Вправа 1. Визначте частиномовну належність запропонованих слів.

Утричі, десяток, троє, шістка, кілька, одиниця, сто, півтора, удвоє, одна десята, сотня, десятина, восьмеро, п'ятак, єдиний, п'ятирічний, вдруге, подвійний, кількадесят, багато, сімдесят, стоквартирний, подвоїти, кількадесят.

Вправа 2. Розподіліть подані нижче числівники за семантичними групами.

Двадцяті, чотирнадцять, сім десятків, півтора, сороковий, чимало, кількасот, обидва, двохсотий, два з половиною, двоє, четверко, багато, кільканадцять, три цілих і вісім сотих, мільйон, кілька.

Вправа 3. Провідмінійте числівники 1568, четверо, 41, кільканадцять, 2/7, триста третій.

Вправа 4. Записавши подані цифри словами, утворіть словосполучення числівника з іменником.

156 (книжка), четверо (юнак), 0,8 (кілометр), 2 (повне відро), 3

(веселий друг), п'ятеро (мале курча), 843 (трактор), півтора (кілограм), 5 (яскрава стрічка), 1500 (рік), п'ятеро (лоша), 6,14 (сантиметр), 576 (деталь), 1989 548 (центнер).

Вправа 5. Запишіть цифри словами, поясніть відмінювання й правопис.

До 279 додати 63; від 1464 відняти 128; скласти 879 341 з 28 764 314; сума чисел дорівнює 608; визначити добуток від множення 341 на 30; скільки разів 8 міститься в 56? скільки разів 39 міститься в 663?

Тестові завдання

1. Позначте рядок, у якому в усіх числівниках відмінюється тільки друга частина

- А триста, п'ятсот, шістсот, вісімсот
- Б двісті, шістдесят, сімсот, тридцять
- В п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят
- Г чотириста, дев'яносто, вісімдесят, сімсот
- Д п'ятсот, шістдесят, вісімсот, вісімдесят

2. Позначте рядок, у якому порушено норму при відмінюванні числівників

- А трьохсот, трьомстам, на трьохстах
- Б п'ятисот, п'ятистам, п'ятистами
- В семисот, сімомастами, на семистах
- Г дев'ятисот, дев'ятистам, дев'ятьмастами
- Д двохсот, двомастами, на двохстах

3. Позначте рядок, у якому кількісні та порядкові складені числівники вжито у правильних відмінкових формах

- А двомастами шістдесятьома, трьохсот сімдесят восьмим
- Б чотирьохсот вісімдесятьох сімох, п'ятсот десятьох
- В семистам тридцятьма чотирма, шістсот двадцять другим
- Г восьмистам сорока сімом, чотириста сімдесят четвертого
- Д на дев'ятистах вісімдесятьох шістьох, сімсот тридцять дев'ятому

4. Правильно поєднано іменники з числівниками в рядку

- А двадцять три тижня
- Б півтора року
- В п'ять цілих і шість восьмих тонн
- Г півтора місяця
- Д сім з половиною кілограм

5. Неправильно побудовано словосполучення

- А десять (хвилин) на шосту

Б чверть на шосту
В без п'ятнадцяти шість
Г пів на шосту
Д за десять (хвилин) шоста.

Тема 4

Займенник

Теоретичні питання

1. Займенник як частина мови, морфологічні ознаки та синтаксична роль. Співвідношення займенників з іншими частинами мови.
2. Лексико-граматичні розряди займенників.
3. Особливості відмінювання займенників.
4. Морфологічний склад і правопис займенників.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 147–159.
2. Мілянєвський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас / Е. Мілянєвський. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 105–115.
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2008. – С. 104–107.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови / І. П. Ющук. – К. : Освіта, 2006. – С. 123–127.

Займенник – це повнозначна частина мови, слова якої не називають, а лише вказують на предмети, їхні ознаки, властивості та кількість. За співвідношенням з тією чи іншою частиною мови займенники поділяються на співвідносні з іменником (іменникові), співвідносні з прикметником (прикметникові) та співвідносні з числівником (числівникові). До іменникових належать такі розряди займенників: особові, зворотний, питально-відносні *хто? що?*, неозначені (похідні від *хто, що*), заперечні *ніхто, ніщо*. Всі вони мають морфологічну ознаку відмінка. Окрім того, особовим займенникам властива категорія числа, особовим займенникам третьої особи однини – роду.

До прикметникових належать такі розряди займенників: присвійні, вказівні, означальні, питально-відносні *який? чий?*, неозначені (похідні від *який? чий?*), заперечні *ніякий, нічий, жоден*. Вони мають морфологічні ознаки роду, числа, відмінка.

Увага!

1. Прикметникові та співвідносні з порядковим числівником займенники, що стоять у формі множини, категорії роду не мають.

2. Прикметникові та співвідносні з порядковим числівником займенники мають здатність переходити в іменники, якщо в реченні функціонують як підмети чи додатки: *Усе дримає, загорнуте в сутінь*.

3. Присвійні займенники *його, її, їх* належать до незмінюваних, що мають постійну ознаку роду й числа.

І, нарешті, до числівникових належать питально-відносні *скільки, котрий*, заперечні *ніскільки, нікотрий*, вказівний *стільки*, неозначені (похідні від *скільки, стільки, котрий*). Займенникам, співвідносним із кількісними числівниками, властива категорія відмінка. Займенникам, співвідносним із порядковими числівниками, – роду, числа, відмінка. У реченні займенники виконують роль тих самих членів речення, що й іменники, прикметники, числівники, з якими вони співвідносяться.

Лексико-граматичні розряди займенників

Займенники поділяються на дев'ять розрядів: особові (*я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони*); зворотний (*себе*); питальні (*хто? що? який? чий? котрий? скільки?*); відносні (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*); заперечні (*ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки, жодний*); присвійні (*мій, твій, свій, наш, ваш, їхній, її, його*); вказівні (*той, цей, такий, стільки*); означальні (*весь, всякий, сам, самий, кожний, інший*); неозначені (похідні від питально-відносних, *скільки, котрий*).

Особливості відмінювання займенників

За особливостями відмінювання займенники можна згрупувати так:

- 1) особові займенники та зворотний;
- 2) присвійні, вказівні, означальні займенники, які відмінюються подібно до прикметників;
- 3) усі інші займенники, що відмінюються за окремими зразками.

Найхарактернішою особливістю відмінювання особових займенників є те, що вони в непрямих відмінках мають іншу основу, ніж у називному однини. У непрямих відмінках особових займенників *він, вона, воно, вони* з'являється приставний *-н-*: (до)нього, нею, (на) них.

Зворотний займенник не має форми називного відмінка.

Присвійні займенники *ваш, наш* відмінюються як прикметники твердої групи, а займенник *їхній* – як м'якої. Займенники *мій, твій, свій* мають власний зразок відмінювання, що відрізняється від прикметникового.

Увага! Присвійні займенники *його, її, їх* – незмінювані слова, що за формою збігаються з формами родового відмінка особових займенників 3-ої особи (*він, воно, вона, вони*). Однак значення та роль цих займенників у реченні відмінна: *Його (кого?) впізнають усі. Його (чия?) робота бездоганна*. Для того, щоб форма родового відмінка особового займенника набула присвійного значення, вона повинна залежати від іменника.

Вказівні займенники *такий, отакий* відмінюється за зразком прикметників твердої групи, а займенники *цей, оцей, той, отой* мають власний зразок відмінювання, що відрізняється від прикметникового. Займенник *стільки* відмінюється подібно до числівника *два*. Означальні займенники, крім займенника *весь*, що має власний зразок відмінювання, змінюються як прикметники твердої групи.

Особливістю відмінювання питально-відносних займенників *хто, що* є те, що вони в непрямих відмінках мають інші основи, ніж у називному. За цим самим зразком відмінюються заперечні та неозначені займенники (похідні від *хто, що*). Займенники *який, котрий* відмінюються як прикметники твердої групи, займенник *чий* має власний зразок відмінювання, займенник *скільки* відмінюється подібно до числівника *два*.

Морфологічний склад і правопис займенників

За будовою займенники поділяються на прості, складні й складені. До складних належать неозначені, що утворюються від питально-відносних за допомогою часток. Неозначені займенники, утворені за допомогою часток *казна-, хтозна-, будь-, -небудь*, пишуться через дефіс (*казна-хто, будь-що, хто-небудь*), а за допомогою часток *де-, аби-, -сь* – разом (*абихто, щось, деякий*). Якщо між займенником і часткою стоїть прийменник, усі три слова пишуться окремо (*будь у кого, де в чому*). Заперечні займенники з часткою *ні* пишуться разом. Якщо ж прийменник відокремлює частку від займенника, тоді всі три слова пишуться окремо (*ні до кого*).

Практичні завдання

Вправа 1. Запишіть текст, підкресліть займенники. Визначте розряди займенників та їхню синтаксичну роль.

Далека батьківська домівка. Нікого не залишилося в тій хаті з їхнього роду, і стоїть вона стара й похила, неначе сторічна бабуса, та ще розлогий ясен рипить на причілку, німий, але вірний сторож, поставлений над солом'яним дахом самою долею.

У тій оселі давно живуть чужі люди, які вважають домівку своєю. Звикли нові мешканці до крилатого ясена. А коли він розважав Василя своїм зеленим шумом навесні, то навівав смуток пізньої осені, гублячи пожовкле листя. Узимку ясен брався іншим або олив'яною ожеледицею і скрипів важко, ламаючи холодну броню на своєму тілі (І. Цюпа).

Вправа 2. Визначте, до якої частини мови належать виділені слова, обґрунтуйте свою думку.

Кожен намагався показати свою силу, вправність, сміливість (О. Бойченко). *У всякого* своя доля і свій шлях широкий (Т. Шевченко). Бджола летить на *всякий* цвіт (Нар. творчість). Лаври стоять зачаровані, *жоден* листок не тремтить (Л. Українка). *Кожний* з хлопців приносив з собою до школи що-небудь нове (С. Васильченко). *Все* для *всіх* і для *кожного* стане законом (М. Нагнибіда).

Вправа 3. Перепишіть займенники, розкриваючи дужки.

Де (з) ким, (ні) хто, (будь) що, (ні) який, (де) який, на (де) чому, (будь) чому, (будь) хто, хто (небудь), (ні) скільки, чого (небудь). (казна)

чим, ким (небудь), казна (з) чим, (аби) хто, ні (з) ким, аби (на) кому, ні (в) кого, чийого (сь), (де) що.

Вправа 4. Виправте помилки, допущені в реченнях.

Пошили чобітки для дітей, які їм дуже подобаються. Почувся гуркіт, і з-за лісу з'явився літак, прямуючи до аеродрому. Люди на ньому чекали приземлення. З неба сяяло сонце, по якому пропливали ріденькі хмарки. Т. Г. Шевченко, він усе життя служив народові своїм натхненним словом. Прийшли батьки старших учнів, яких зустріла вчителька. Молодіжні журнали й газети швидко доносять художні твори до читачів, які сприяють ідейно-естетичному вихованню молоді.

Вправа 5. Зробіть стилістичні виправлення в тексті. Поясніть, чому заміна іменників та прикметників займенниками можлива або необхідна.

Великий крислатий волоський горіх займав півподвір'я. Горіх посадив господар садиби. Господар гордився горіхом і радо давав поради, як садити горіх. Господар розказував про те, яке чисте дерево той волоський горіх, що волоський горіх очищає повітря. А ще під волоським горіхом куточок відпочинку: укопаний стіл, лави. Стіл і лави зробив хазяїн. На столі господар часто майстрував. У господаря все виходило до ладу.

Тестові завдання

1. Укажіть ряд займенників

- А те, ці, але, всі
- Б їх, ви, чий, там
- В ним, я, ніщо, ту
- Г він, ми, це, тут
- Д вас, усім, дець, щось

2. Позначте рядок займенників, які належать до одного й того ж самого розряду

- А цей, комусь, того
- Б щось, будь-чийого, абикого
- В який, чийм, ніякого
- Г тебе, вами, тим
- Д мій, наш, нічий

3. Установіть відповідність

1 особові	А ніким, нічим, ні в кого
2 означальні	Б цей, таку, тих
3 неозначені	В іншого, всіма, самим

4 заперечні

Г тобі, вами, мене

Д декому, абиким, чийогось

4. Позначте речення, в якому вжито присвійний займенник

А Друзі привітали її з днем народження.

Б Вперше я побачив її на концерті.

В У змаганнях брали участь і його учні.

Г Холод змусив їх добувати вогонь.

Д Батько повів його до спортивної секції.

5. Позначте рядок займенників, кожен з яких змінюється як прикметник

А чийого, самим, скількох

Б котрий, ніякий, такого

В деякого, нікого, іншому

Г абичий, кожним, тобою

Д усьому, чиймсь, декому

Тема 5

Дієслово

Теоретичні питання

1. Дієслово як самостійна частина мови, морфологічні ознаки, синтаксична роль.
2. Система дієслівних форм, дві основи дієслова.
3. Категорія перехідності та неперехідності.
4. Дієслівна категорія виду.
5. Способи дієслова. Особові форми дієслів наказового способу.
6. Дієслівна категорія часу.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 159–180.
2. Міляновський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас / Е. Міляновський. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 115–134.
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. Мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2008. – С. 108–115.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови / І. П. Ющук. – К. : Освіта, 2006. – С. 127–138.

Дієслово – це повнозначна частина мови, що означає дію або стан і відповідає на запитання *що робити? що зробити?* Усі дієслова мають морфологічну ознаку виду. Вони бувають доконаного й недоконаного виду і можуть утворювати видові пари: *дописувати – дописати, вирішувати – вирішити*. Способові форми дієслів мають формотворчу морфологічну ознаку способу – дійсного, умовного, наказового. Форми дійсного способу мають формотворчу морфологічну ознаку часу – теперішнього, минулого, майбутнього. Форми теперішнього та майбутнього часу дійсного способу та наказового способу мають морфологічні ознаки особи й числа. Форми минулого часу дійсного способу та форми умовного способу мають морфологічні ознаки роду й числа.

У реченні дієслово найчастіше виконує роль присудка.

Система дієслівних форм, дві основи дієслова

Дієслово є складною системою граматичних форм. До цієї системи належать дієвідмінювані, відмінювана та незмінювані форми. Дієвідмінюваними (способовими) є форми дієслова, що виражають категорії способу, часу, особи й числа. Це, зокрема, особові форми (дієслова дійсного способу теперішнього й майбутнього часу) та родові (дієслова дійсного способу минулого часу та дієслова умовного

способу). Дієприкметник є відмінюваною формою дієслова. Інфінітив, дієприслівник, форми на *-но, -то* – незмінюваними.

Форми одного й того ж дієслова в сучасній українській мові створюються від двох різних основ: основи інфінітива й основи теперішнього часу. Основа інфінітива виділяється шляхом відокремлення від неозначеної форми дієслова суфікса *-ти*: *писа-ти, жи-ти, ходи-ти*. Основа теперішнього часу виділяється у формі дієслова теперішнього часу 3-ої особи множини шляхом відокремлення закінчень *-уть (-ють), -ать, (-ять)*.

Категорія перехідності та неперехідності

За своїм значенням і відношенням до інших частин мови дієслова поділяються на перехідні та неперехідні. Перехідні означають таку дію, яка переходить на інший предмет: *Погортайте сторінки сивих віків...* (М. Стельмах). Перехідні дієслова вимагають, щоб залежний від них іменник, що називає предмет, на який спрямована дія, або інше слово, вжите в значенні іменника, мали форму знахідного відмінка без прийменника, тобто виконували в реченні функцію прямого додатка. Іменник, залежний від перехідного дієслова, може вживатися в родовому відмінку. Це буває, коли а) перед дієсловом є заперечна частка *не*: *не відіслав листа, не купив газети*; б) коли дія переходить не на весь предмет, а лише на його частину: *принеси води, купи хліба*. Перехідними також є дієслова, від яких ми ставимо запитання до підрядного з'ясувального речення: *Люблю, коли в вікно розкриті шумлять безжурно дерева* (В. Сосюра). Перехідними вважають дієслова зі слів автора, після яких іде пряма мова: *А весна гомоніла: «Послухай мене!»* (Л. Українка). До перехідних належать також дієслова *зичити, бажати*.

Увага! Формальним показником неперехідності є постфікс *-ся*.

Дієслівна категорія виду

Вид дієслова вказує на відношення названої ним дії до внутрішньої межі, на завершеність чи незавершеність дії. Залежно від цього дієслова поділяються на дієслова доконаного та недоконаного виду. Дієслова недоконаного виду означають незавершену дію і відповідають на питання *що робити? що робив? що роблю? що робитиму?* Дієслова доконаного виду означають завершену дію і відповідають на питання *що зробили? що зробив? що зроблю?* Дієслову одного виду переважно відповідає дієслово іншого. Такі дієслова утворюють видові пари. Доконаний вид дієслова утворюється від недоконаного за допомогою таких засобів:

- а) префіксів: *робити – зробити, писати – написати*;
- б) суфіксів: *скорочувати – скоротити, замотувати – замотати*;
- в) чергування звуків: *замітати – замести, перевозити – перевезти*;
- г) наголосу: *засипати – засіпати, заклика́ти – заклікати*;
- г) інших основ: *брати – взяти*.

Є дієслова, які завжди бувають або доконаного, або недоконаного виду, тобто одновидові. Лише доконаний вид мають звичайно префіксально-постфіксальні дієслова: *натерпітися, розгомонітися*. Тільки недоконаний вид – безпрефіксні дієслова зі значенням необмеженої дії: *гордувати, мислити*; префіксальні, утворені від дієслів зі значенням необмеженої дії за допомогою префікса *по-*: *покрикувати, почитувати*.

Окремі дієслова поєднують у собі значення як доконаного, так і недоконаного виду. До них належать дієслова іншомовного походження з суфіксом *-ува*, а також дієслова *женити, ранили, веліти, наслідувати, вінчати*.

Увага! При творенні видових пар за допомогою префіксів можуть утворюватися дієслова з одним і тим самим або з різними лексичними значеннями. Видову пару становлять лише ті дієслова, які мають одне й те саме лексичне значення.

Форми дієслова зберігають вид того дієслова, від якого вони утворені.

Способи дієслова. Особові форми дієслів наказового способу

Спосіб дієслова – це формотворча морфологічна ознака, що виражає відношення дії до дійсності з погляду того, хто говорить. В українській мові розрізняють дійсний, умовний, наказовий способи. Дієслова дійсного способу означають реальну дію, яка відбувалася (минулий час), відбувається (теперішній), буде відбуватися (майбутній). Категорія дійсного способу не має спеціальних граматичних показників. Вона тісно пов'язана з категорією часу й виражається її граматичними засобами. Дієслова дійсного способу теперішнього й майбутнього часу мають граматичні категорії числа й особи, а минулого часу – числа й роду.

Дієслова умовного способу означають бажану або можливу за певних умов дію. Вони утворюються від дієслів минулого часу за допомогою часток *би, б*. Дієсловам умовного способу властиві категорії числа й роду.

Дієслова наказового способу виражають наказ, прохання, побажання. Вони мають граматичні категорії особи й числа. Дієслова наказового способу мають форму 2-ої особи однини та 1-ої й 2-ої множини – прості форми, а також 3-ої особи однини й множини – складені. Творються прості форми наказового способу від основ теперішнього часу. Залежно від характеру основи теперішнього часу ці форми можуть бути трьох видів:

1. Форми наказового способу, які в 2-ій особі однини закінчуються на *-й*. Вони збігаються з основою теперішнього часу: *чита[йу]ть – читай, ши[йу]ть – ший*.

2. Форми наказового способу, які в 2-ій особі однини мають закінчення *-и*. Вони творяться від основи теперішнього часу на приголосний: *нес-уть – неси, крич-ать – кричи*.

3. Усі інші дієслова наказового способу, утворені від основ теперішнього часу на приголосний, у 2-ій особі однини мають чисту основу: *вір-ять – вір, стан-уть – стань*.

Увага! Форми 1-ої та 2-ої особи множини дієслів наказового способу закінчуються на *-імо (мо), -іть (іте)*: *ходімо, сядьмо, несіть*.

Складені форми представляють собою поєднання часток *хай, нехай* і дієслів 3-ої особи однини чи множини теперішнього або доконаного майбутнього часу.

Увага! Інколи дієслова одного способу можуть уживатися в значенні іншого: *Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашій садочку?* (М. Коцюбинський). Дієслово умовного способу вжито в значенні наказового.

Дієслівна категорія часу

Час дієслова – це формотворча морфологічна ознака, що виражає відношення реальної дії до моменту мовлення. Граматична категорія часу властива лише дієсловам дійсного способу. В українській мові є три часи: теперішній, минулий і майбутній. Дієслова теперішнього часу означають дію, що відбувається в момент мовлення. Вони мають граматичні категорії особи й числа.

Увага! Дієслова доконаного виду не мають форм теперішнього часу.

Дієслова минулого часу означають дію, що відбувалася або відбулася до моменту мовлення. Вони мають граматичні категорії роду й числа. Дієслова минулого часу можуть бути доконаного й недоконаного виду. Дієслова майбутнього часу означають дію, яка відбудеться після моменту мовлення про неї. Дієслова майбутнього часу змінюються за особами й числами. Майбутній час має три форми: просту доконаного виду: *посаджу, виполю, зберу*; просту недоконаного виду: *садитиму, полотиму, збиратиму*; складеного недоконаного виду: *буду садити, буду збирати*.

Практичні завдання

Вправа 1. У поданих словосполученнях укажіть перехідні й неперехідні дієслова.

Любити Вітчизну, боротися за перемогу, домогтися успіхів, співати пісню, не відремонтувати стола, написати грамотно, гордитися ним, купити хліба, не допустити помилки, прокласти дорогу, налити молока, робота виконується, посадити дерево, не підстругати олівця, перемогти в боротьбі.

Вправа 2. Від дієслів *сидіти, написати* утворіть усі способові форми, виділіть закінчення.

Вправа 3. Визначте дієвідміни поданих дієслів: берегти, текти, летіти, тремтіти, сипати, губити, точити, полоти, лити, гнати, молоти,

жати, іржати, клеїти, гоїти, булькотіти, відзначити, муркотати, косити, котити, колоти.

Вправа 4. Від поданих дієслів утворіть форми наказового способу: стати, зустрітися, ходити, мовчати, подякувати.

Вправа 5. Від поданих дієслів утворіть форму першої особи однини теперішнього часу: пекти, їздити, водити, возити, лити, шити, ловити, летіти, лікувати, мазати, прати, садити, гасити, просити, в'язати, купити.

Тестові завдання

1. Позначте рядок особових форм дієслова

- А забудеш, розсіються, цвісти
- Б співаючи, понесуть, збираємо
- В засвоїте, катаємось, жартують
- Г розквітнуть, щебечуть, заперечувати
- Д винайти, поїдуть, зрадіють

2. Дієсловами недоконаного виду є всі слова рядка

- А зберігати, ходити, вальсувати, зашивати
- Б писати, виконувати, скочити, знати
- В поважати, залежати, зашити, думати
- Г атакувати, перенести, сидіти, просити
- Д вважати, вразити, спостерігати, захоплюватися.

3. Правильно утворено форму наказового способу дієслів у рядку

- А давайте напишемо
- Б ходімте
- В заспіваймо
- Г прочитаємо
- Д будемо вчити

4. Літеру е потрібно писати на місці пропуску в усіх словах рядка

- А розваж...те, закінч...те, прагн...те
- Б відпочин...те, усміхн...тесь, знайд...те
- В змокн...те, залиш...те, принес...те
- Г одягн...те, свисн...те, віддяч...те
- Д перебор...те, піднім...те, насміл...тесь

5. Правильно утворені дієслівні форми в рядку

- А моги – можу, можеш, можете
- Б текти – течу, течеш, тече
- В сидіти – сидю, сидиш, сидите
- Г хотіти – хочу, хочеш, хотять
- Д їздити – їджу, їдиш, їдете

Тема 6

Дієприкметник

Теоретичні питання

1. Дієприкметник як особлива форма дієслова: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.
2. Активні та пасивні дієприкметники, їх творення.
3. Дієприкметниковий зворот.
4. Написання не з дієприкметниками.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. / Г. О. Козачук – К. : Вища шк., 2007. – С. 180–184.
2. Мілянєвський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас / Е. Мілянєвський. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 134–136.
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2008. – С. 115–117.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови / І. П. Ющук. – К. : Освіта, 2006. – С. 138–142.

Дієприкметник – це відмінювана форма дієслова, яка виражає ознаку предмета за дією і відповідає на запитання *який?* Дієприкметники мають граматичні ознаки дієслова та прикметника. Так само, як і дієслову, дієприкметнику властиві морфологічні категорії виду (доконаний і недоконаний): *засмаглий, прочитаний, згасаючий*; часу (минулий і теперішній): *написаний, голосуючий*; стану (активний і пасивний): *працюючий, вирощений*, а також здатність мати при собі залежні слова: *вишитий бабуся рушник*.

Так само, як і прикметник, дієприкметник має рід (чоловічий, жіночий, середній); число (однина й множина); відмінок.

Увага! Рід дієприкметників визначається лише в однині.

У реченні дієприкметник є означенням, рідше частиною складеного іменного присудка: *Коні дружно тюпали по забитій снігом дорозі* (Г. Тютюнник). *В хаті по-хазяйськи, чисто, лавки й вікна помиті, а на вікнах стоять у кухликах квіти* (І. Нечуй-Левицький).

За ознакою стану дієприкметники поділяються на активні та пасивні. **Активні** виражають ознаку предмета за його ж дією. Вони мають форму теперішнього і минулого часу. Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від основи теперішнього часу перехідних і неперехідних дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів *-уч, -юч* для дієслів першої дієвідміни й *-ач, -яч* – другої: *працю-юч-ий, леж-ач-ий*. Активні дієприкметники минулого часу творяться від основи інфінітива

неперехідних префіксальних дієслів доконаного виду за допомогою суфікса *л*: *посиві-л-ий, зів'я-л-ий*.

Увага! Активні дієприкметники з суфіксом *-и* в українській літературній мові не вживаються (виняток: *перемігший, здолавший*). Не утворюються вони від дієслів із постфіксом *ся*.

Пасивні дієприкметники вказують на ознаку предмета за дією, яку над ним виконують чи виконали. Вони утворюються від основи інфінітива перехідних дієслів доконаного й недоконаного виду за допомогою суфіксів *-н, -ен, -т*: *сказа-н-ий, заверш-ен-ий, загорну-т-ий*.

Увага! У суфіксах дієприкметників пасивного стану пишеться одна буква *н*: *нездоланий, незлічений, нездійснений*. Дві букви *нн* пишуться у прикметниках дієприкметникового походження, коли наголос падає на суфікс: *нездоланний, незліченний, нездійснений*.

Дієприкметник разом із залежними від нього словами називається **дієприкметниковим зворотом**. Дієприкметниковий зворот може стояти перед означуваним словом і після нього: *Чорніло небо, обситане подекуди зірками* (І. Нечуй-Левицький).

Увага! Дієприкметниковий зворот повинен стояти якомога ближче до означуваного слова, окрім того, він не може розриватися іншими членами речення.

Правопис не з дієприкметниками

Не з дієприкметником пишеться окремо, коли при ньому є залежні слова: *не оформлені вчасно документи*; коли є протиставлення: *город не скопаний, а виораний*; коли дієприкметник виконує функцію присудка: *Дорога не заасфальтована*. *Не* з дієприкметником пишеться разом, коли при ньому немає залежних слів: *неоформлені документи*; коли дієприкметник утворений від дієслів, що пишуться з *недо-* разом: *недостіваний, недосолений*.

Практичні завдання

Вправа 1. Запишіть речення, підкресліть дієприкметники, визначте їхні дієслівні й прикметникові ознаки. Укажіть, які синтаксичні функції виконують дієприкметники.

Часом темнішало від швидко літаючих хмар (Ю. Яновський). Ніхто не подолає у нас цієї сили, народженої в ділі, змужнілої в бою (М. Бажан). Мій перший вірш написаний в окопі ... (Л. Костенко). Світлиця була чиста, світла, простора; стіни були помальовані ясно-жовтою фарбою ... (І. Н.-Левицький). В оживаючих деревах підіймалися нестримні весняні соки (О. Гончар).

Вправа 2. Від поданих дієслів утворіть активні дієприкметники.

Виконувати, хвилювати, здичавіти, зчорніти, примерзнути, зжовкнуту, різати, прорости, посивіти, стояти, дрижати, опасти, бажати, змарніти.

Вправа 3. Від наведених дієслів утворіть усі можливі форми дієприкметників. Установіть, від якої основи вони утворюються.

Почорніти, просити, блукати, виплатити, заплести, знімаковіти, посадити, осісти, перемолоти, голосувати, напоїти, відшкодувати, в'язати, полоти.

Вправа 4. До кожного дієприкметника запишіть те дієслово, від основи якого він утворився. Виділіть формотворчий суфікс.

Відкладений, забутий, помережаний, змерзлий, замерзаючий, посунутий, колений, сформований, з'їжджений, розквітлий, дрімаючий, прославлений, запрошений, запрошуваний, зомлілий, прибулий.

Вправа 5. Запишіть слова, знявши ризик. Поясніть правопис запропонованих слів.

Не/висаджені ще квіти, поле не/оране, сукня не/шита, а куплена, не/виміті вікна, не/оформлена вчасно передплата, кошти не/використані, не/добудований будинок, картина не/намальована, а вишита, яблука досі не/зірвані, лист не/відісланий, не/очищена вода, не/сказані слова, не/завершена мною робота, не/дофарбований паркан, ніхто не/забутий.

Тестові завдання

1. Позначте рядок дієприкметників

- А квітучий, загорнений, готовий
- Б повчальний, байдужий, почутий
- В запрошений, вишитий, пожовклий
- Г подертий, розкритий, болючий
- Д обдуманий, присутній, оновлений

2. Позначте рядок, у якому дієприкметник є означенням

- А Рівними рядками стоять обважнілі плодами яблуні.
- Б Гори вкриті лісом.
- В Двері в хату були зачинені.
- Г Його слова не були почуті.
- Д Кімнати, прикрашені гірляндами, ялинковим іграшками.

3. Правильно утворений дієприкметник

- А висохнути – висохший
- Б упіймати – упіймавший
- В умитися – умившийся
- Г одягнути – одягнений

4. Правильно утворені всі форми дієприкметників у рядку

- А накреслений, зшитий, роблячий, побачений
- Б посивілий, зліплений, нафарбований, лежачий

В зацікавлений, помолодівший, уславлений, змарнілий
Г розвалений, посміхаючийся, палаючий, знайдений
Д оформлений, випечений, потемнівший, забутий

5. Позначте рядок активних дієприкметників:

А зчорнілий, зблідлий, вилікуваний
Б політий, збіднілий, зігрітий
В здичавілий, побагровілий, зарослий
Г побілілий, уражений, змоклий
Д прив'ялий, здрібнілий, виграний

Тема 7

Дієприслівник

Теоретичні питання

1. Дієприслівник як особлива форма дієслова: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.
2. Дієприслівники доконаного та недоконаного виду, їх творення.
3. Дієприслівниковий зворот.
4. Правопис дієприслівників.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 185–192.
2. Міляновський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас / Е. Міляновський. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 138–140.
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2008. – С. 118–120.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови / І. П. Ющук. – К. : Освіта, 2006. – С. 1142–146.

Дієприслівник – це незмінювана дієслівна форма, яка, пояснюючи головне дієслово, називає додаткову дію та відповідає на запитання *що роблячи? що зробивши?* Дієприслівник поєднує ознаки дієслова й прислівника. Дієприслівник із дієсловом має такі спільні ознаки: близьке лексичне значення: *їдучи поїздом і їхати поїздом*; твориться від дієслівних основ: *написати – написавши, спостерігати – спостерігаючи*; зберігає вид того дієслова, від якого утворений: *працювати – працюючи; виступити – виступивши*; має значення перехідності/неперехідності: *розмовляючи з ним, висвітлюючи проблему*. Так само, як і прислівник, дієприслівник не змінюється, пов'язується з основним дієсловом синтаксичним зв'язком прилягання, у реченні виконує функцію обставини: *Він дуже гарно сміється, назбираючи на вії місячне сяйво* (М. Стельмах).

Дієприслівники, як й інші форми дієслова, бувають **доконаного** й **недоконаного** виду. Дієприслівники недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів *-учи (-ючи)* для першої дієвідміни й *-ачи (-ячи)* для дієслів другої: *чита-ючи, сид-ячи*. Дієприслівники доконаного виду творяться від основи інфінітива за допомогою суфікса *-вши* (якщо основа закінчується на приголосний) і *-вши* (якщо основа закінчується на голосний): *застерегти – застерігши, прочитати – прочитавши*. Дієприслівники також утворюються від дієслів, які закінчуються на *ся, сь*: *посміхаючись, посміхнувшись*.

Дієприслівник із залежними від нього словами формує **дієприслівниковий зворот**, який у реченні виконує функцію відокремленої обставини, а тому завжди виділяється комами: *Сторож, несучи снідання, стукнув дверима* (П. Мирний).

Увага! Дія, названа дієприслівником, повинна стосуватися в реченні того ж діяча, що й дія, названа присудком. Неправильно: *Перебуваючи на вокзалі, просимо вас не смітити*. Правильно: *Не смітіть, перебуваючи на вокзалі*.

Правопис дієприслівників

Частка *не* з дієприслівниками пишеться окремо: *не відмовляючись, не привітавшись*. Разом пишеться тоді, коли дієприслівник без *не* не вживається: *нехтуючи, ненавидячи*, коли входить до складу префікса *недо-*, який указує на неповноту дії: *недобачаючи, недочуваючи*.

У дієприслівникових суфіксах пишеться буква *и*: *голосуючи* (дієприслівник), *голосуючі* (активний дієприкметник у формі множини).

Практичні завдання

Вправа 1. Із поданих речень випишіть дієприслівники, з'ясуйте їхні морфологічні ознаки й синтаксичну роль.

Дівчата зачіпали Миколу жартуючи, а він усе стояв похнюпившись. Коло пасіки росли яблуні й груші, посихлявши густе гілля в пасіку над вуликами. Між вуликами зеленіла трава, синіли сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки... Микола з товаришами спав в лозах, готуючись в далеку дорогу. Микола, вкинувши в торбину шматок хліба на полудень, пішов на панський лан понад річкою. Ховаючи в скриню празникові одержу, мати знов почала мову про багатирку Варку (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 2. Від поданих дієслів утворіть можливі форми дієприслівників.

Розвинути, розвивати, рокотати, муркотіти, стрепенутися, зберегти, боротися, дописати, гоїти, зупинятися, прибігти, дивитися, обдумати, стукотати, натерпітися, клеїти, палахкотіти, атакувати, подорослішати.

Вправа 3. Запишіть окремо дієприслівники недоконаного й доконаного виду. Установіть, від якої основи дієслова й за допомогою якого суфікса вони утворені.

Відпливаючи, замисливши, пророкуючи, пожовтівши, поновлюючи, повеселівши, сплівши, підвозячи, пробігши, кажучи, повзучи, важачи, спікши, виростивши, вирощуючи, одчиняючи, одчинивши, відмовившись.

Вправа 4. Граматично правильно завершіть речення.

Наблизившись до села, Приїхавши до Криму, Відїжджаючи на відпочинок, Наближаючись до моря, Прочитавши книгу, Прийшовши до театру, Відправляючись у похід,

Вправа 5. Із поданих слів утворіть словосполучення дієприслівника з іменником. Визначте, якого відмінка вимагає дієприслівник.

Дякують, мати; опанувати, математика; порадитись, товариш; розв'язують, задача; запобігти, помилка; попереджують, брат; навчаються, за, програма; пишуть, адреса; навчаються, український, мова.

Тестові завдання

1. Укажіть рядок дієслів, від кожного з яких можна утворити дієприслівники із суфіксом -вши

А висмикнути, заспівати, оцінювати

Б засвітити, намотати, вигравати

В переконати, виступити, замовити

Г віддати, полюбити, заспокоювати

Д накрити, пофарбувати, сприяти

2. Позначте рядок, у якому всі дієприслівники пишуться окремо з -не

А не/зчувшись, не/звертаючись, не/подякувавши

Б не/дочувши, не/довиконуючи, не/сказавши

В не/обіцяючи, не/вирішивши, не/вгаваючи

Г не/визначивши, не/змовляючись, не/хтуючи

Д не/дослухавши, не/руйнуючи, не/знаючи

3. Граматичну помилку допущено в реченні

А Сковорода ішов поруч, спідлоба стежачи за співрозмовником.

Б Летять в село лелеки напівсонні, ліниво й важко махаючи крильми.

В Теплий вітер цілує каштани, колихаючи віти смутні.

Г Треба зранку до праці вставати, зневажаючи втому і лень.

Д Побачивши картини Катерини Білокур, мене охопило зачарування.

4. Граматичну помилку допущено в реченні

А Коли світило яскраве сонце, я вийшов з дому.

Б Яскраве сонце засліпило мене, коли я виходив з дому.

В Виходячи з дому, я мружився від яскравого сонця.

Г Коли я виходив з дому, мене засліпило яскраве світло.

Д Виходячи з дому, мене засліпило яскраве світло.

5. Граматичну помилку допущено в реченні

А Захворівши, Оленка не прийшла до школи.

Б Не спитавши броду, не лізь у воду.

В Нагинаючи гілки, діти діставали вишні.

Г Швидко вийшов, зачинивши за собою двері.

Д Як слід підготувавшись до іспитів, у тебе не буде проблем.

Тема 8

Прислівник

Теоретичні питання

1. Прислівник як частина мови: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.
2. Розряди прислівників за значенням.
3. Ступені порівняння прислівників.
4. Написання прислівників.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 192–199.
2. Міляновський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас / Е. Міляновський. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 141–144.
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2008. – С. 120–125.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови / І. П. Ющук. – К. : Освіта, 2006. – С. 146–153.

Прислівник – це самостійна незмінювана частина мови, яка виражає ознаку дії, стану, ознаку предмета чи ознаку іншої ознаки: *говорити голосно, котлета по-київськи, надзвичайно привабливий*. Прислівники характеризуються тим, що не відмінюються, мають властиві тільки їм словотворчі суфікси, співвідносяться з усіма відмінюваними частинами мови. Прислівники, що вказують на ознаку дії чи іншої ознаки, у реченні виконують роль обставини: *За що, не знаю, я караюсь, і тяжко караюсь* (Т. Шевченко). *Коли моя білява донька виросте, я буду надто старий* (О. Досвітній). Прислівники, що вказують на ознаку предмета, виконують функцію неузгодженого означення: *Суворов вірив, що для його солдат довгий шлях уперед коротший, ніж короткий шлях назад* (З журналу). Та кож прислівники можуть бути головним членом безособового речення: *І добре Хариті на ниві, і страшно* (П. Мирний).

Увага! Прислівники можуть бути омонімічними з іменниками, прикметниками, числівниками. Порівняйте: *Зверху цього не видно. Вос-танне ми бачились минулого року. Вперше зустрілися давно*. У наведених реченнях виділені слова є прислівниками. З *верху* гори видно далеко. *Домовились про це в останнє* наше побачення. *Вилийте воду не в перше, а в друге відро*. У цих реченнях виділені слова є відповідно іменником, прикметником, числівником.

Окрім того, слід пам'ятати, що прислівники, втрачаючи своє лексичне значення, можуть переходити в прийменники. Порівняйте: *Все*

довкола буяло зеленню. Все довкола школи буяло зеленню. У другому реченні слово довкола є прийменником, оскільки стоїть біля іменної частини мови.

За значенням прислівники поділяються на дві групи – **означальні** й **обставинні**. До означальних належать **якісно-означальні, кількісно-означальні, способу дії**. Якісно-означальні прислівники відповідають на запитання *як?* і пояснюють дієслова, дієприкметники й дієприслівники. Вони утворюються від прикметників за допомогою суфіксів *-о, -е*: *гарно, весело, тепло, міцно*. Прислівники способу дії відповідають на запитання *як? яким способом?* і вказують, яким способом відбувається дія чи виявляється ознака: *працювати гуртом, читати вголос, ставитися по-материнському*. Кількісно-означальні прислівники виражають ступінь інтенсивності дії або міру чи ступінь вияву якісної ознаки й відповідають на запитання *скільки? наскільки? як багато?, якою мірою?* Наприклад: *дотла, вщент, надзвичайно, дуже*.

До обставинних належать прислівники **часу, місця, причини, мети**. Прислівники місця вказують на місце або напрямок дії, відповідають на питання *де? куди? звідки?* Наприклад: *тут, зверху, довкола, ліворуч*. Прислівники часу означають час дії, відповідають на питання *коли? доки? відколи?* Наприклад: *сьогодні, зараз, взимку, щодня*. Прислівники причини називають причину дії, відповідають на питання *чому? через що? з якої причини?* Наприклад: *зозла, спересердя, згарячу*. Прислівники мети вказують на мету дії, відповідають на питання *для чого? з якою метою?* Наприклад: *навмисне, на зло, наперекір*.

Якісно-означальні прислівники можуть мати **вищий і найвищий ступені порівняння**. Форма вищого ступеня порівняння прислівників утворюється за допомогою суфіксів *-ше, -іше*: *швидко – швидше, весело – веселіше*. Значення вищого ступеня порівняння посилюється приєднанням слів *значно, багато, куди, ще, трохи* до прислівників у формі вищого ступеня: *значно краще, куди складніше, ще тепліше*. Вищий ступінь порівняння може утворюватися від інших основ: *добре – краще, погано – гірше*. Найвищий ступінь порівняння утворюється за допомогою префікса *най-* та вищого ступеня порівняння прислівників: *глибше – найглибше, ближче – найближче*. Для підсилення значення додаються префікси *як-, що-*: *якнайкраще, щонайповніше*.

Увага! Не всі якісно-означальні прислівники мають ступені порівняння (див. тему «Прикметник»).

Правопис прислівників

1) Прислівники, утворені від прикметників, що пишуться з двома літерами *нн*, подвоєння зберігають, також із двома буквами пишуться прислівники на зразок: *навмання, спросоння, попідтинню*.

2) У кінці прислівників після *к, ч, ж* пишеться *и*: *по-заячи, по-ведмежи, по-людськи*.

3) Частка *не* з прислівниками пишеться разом, якщо вони у сполученні з *не* виражають одне поняття: *несподівано, недалеко, невпопад*.

Практичні завдання

Вправа 1. Спишіть речення. Виділіть прислівники. Установіть їхній розряд за значенням та синтаксичну роль.

Широка річка спокійно дрімає в легкому тумані, чорне небо безперестанку сіє росу (М. Коцюбинський). Тихо, спокійно і міцно проростає земля (М. Стельмах). Життя йде вперед швидко, дуже швидко (М. Рудь). Карлос вибрав шлях направо, Гвідо вибрав шлях наліво, а Бертольд подався просто (Л. Українка). Робота йшла день у день, бігла невпинно, як гарячий кінь (І. Нечуй-Левицький). Ще сніг кругом, та сонце дужче гріє, пташиний голос чути де-не-де (В. Сосюра).

Вправа 2. Продовжте список прислівників кожного розряду, додаючи 3–4 слова.

Означальні:

якісно-означальні: *впевнено, ...*

способу дії: *мовчки, ...*

кількісно-означальні: *по вінця, ...*

Обставинні:

часу: *зранку, ...*

місця: *знизу, ...*

причини: *здуру, ...*

мети: *напоказ, ...*

Вправа 3. Від поданих прислівників утворіть, якщо це можливо, ступені порівняння. Поясніть зміни приголосних в основах прислівників.

Коротко, рідко, дорого, важко, тяжко, препогано, низько, гарненько, порожньо, вузько, надзвичайно, тихо, теплесенько, глухо.

Вправа 4. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть, якою частиною мови є виділені слова.

Якщо *(на) пам'ять* не покладаєшся, запиши. Завчити правило *(на) пам'ять*. Твір написаний *(на) швидко*. *(На) швидко* їзду не розраховуйте. *(До) дому* повернувся вчасно. Підійшов *(до) дому*, в якому жив товариш. *(В) середині* був порядок. *(В) середині* розділу йдеться про найголовніше. *(По) тому* вікно погасло. *(По) тому* березі річки ходили люди.

Вправа 5. Складіть речення, в яких подані слова функціонували б то як прислівники, то як іменники чи прийменники.

Край, коло, кінець, навколо, кругом.

Тестові завдання

1. Позначте пару речень, у кожному з яких ужито прислівник

- А Поблизу є криниця. Неподалік від озера будинок відпочинку.
- Б Нарешті всіх зібрали до купи. Навколо хати ростуть вишні.
- В Він здивовано дивився на нас. У нього здивоване обличчя.
- Г Ти вдало сьогодні виступив. Наша подорож була вдалою.
- Д Скрізь ростуть квіти. Тоді було холодно.

2. Позначте речення, у якому прислівник є обставиною.

- А У садку було прохолодно.
- Б Він зробив це ненавмисне.
- В У будинку неподалік світилося.
- Г Квартира праворуч ще не заселена.
- Д У мене радісно на душі.

3. Прислівник мети вжито в реченні

- А Усі вулиці ніби навмисне обсажені вербами.
- Б. Здалеку повіяло холодним, пронизливим вітром.
- В. Повстанці просувалися дуже повільно.
- Г. Він зопалу вирішив покинути рідне місто.
- Д. Навесні пробуджується все навколо.

4. Позначте рядок прислівників, кожен з яких означає спосіб дії:

- А цвіте пишно, йшов швидко, сказав зозла
- Б мчав щодуху, бачив позаторік, прибрав ретельно
- В прямував навпростець, зустрічалися щовечора, пахне духмяно
- Г весело дзюркоче, живе далеченько, подивився спідлоба
- Д глянув скося, шелестів тихо, перев'язали навхрест

5. Ступені порівняння не можна утворити від усіх прислівників рядка:

- А розумно, спокійно, привітно, тихо
- Б вірно, рішуче, голосно, тяжко
- В грайливо, яскраво, солодко, сміливо
- Г весело, корисно, зручно, сумно
- Д швидко, дбайливо, щойно, щедро

Тема 9

Службові частини мови та вигук

Теоретичні питання

1. Прийменник. Розряди прийменників за будовою та походженням.
2. Сполучник. Групи сполучників за значенням, вживанням, будовою, за походженням. Правопис сполучників.
3. Частки. Групи часток за значенням.
4. Вигуки та звуконаслідувальні слова. Групи вигуків за значенням і походженням.

Література

1. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : Навч. посіб. / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 204–220.
2. Мілянєвський Е. Шкільний довідник з української мови. 5–11 клас / Е. Мілянєвський. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 144–151.
3. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2008. – С. 125–132.
4. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови / І. П. Ющук. – К. : Освіта, 2006. – С. 155–172.

Прийменник – це службова частина мови, що виражає залежність іменника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні та реченні. Разом із названими вище частинами мови прийменники можуть виражати просторові відношення (*злетіти в небо, приїхати до міста*), часові (*о дев'ятій годині, приїде через день*), причинові (*рейс скасували через негоду, шаленів від щастя*), порівняльні (*вищий за батька, старший від неї*), а також указувати на мету (*їхати на зустріч з випускниками, заради миру*), спосіб дії (*сказати по правді, робити із задоволенням*), особу, предмет, на які спрямована дія (*підкупуватися про батьків, опертися на лікоть*) тощо.

За **походженням** прийменники поділяються на первинні (*на, до, задля, поміж*) і вторинні, утворені від повнозначних слів (*вздвож, коло, поблизу*).

За **будовою** прийменники поділяються на прості, складні й складені. До простих належать *без, від, для* та ін. Складні прийменники складаються з двох або кількох простих: *з-над, задля, із-за* та ін. Вони пишуться разом, окрім тих, що починаються на *з-, із-*. Складені прийменники складаються з кількох слів: *незважаючи на, згідно з, у зв'язку з*.

Сполучником називається службова частина мови, що поєднує однорідні члени речення або частини складного речення, вказуючи на різні смислові зв'язки між ними.

За **значенням** і **синтаксичною роллю** сполучники поділяються на сурядні та підрядні. Сполучники сурядності поєднують однорідні члени речення, частини складносурядних речень, однорідні підрядні частини в складнопідрядних реченнях. Сполучники сурядності поділяються на єднальні (*і, та* в значенні *і, і...і, ні...ні*), протиставні (*а, але, зате, проте, однак*), розділові (*або, чи, то, чи...чи*).

Сполучники підрядності виражають підпорядкування, залежність однієї частини в реченні від іншої й, отже, сполучають підрядну частину з головною. За значенням вони поділяються на сполучники причини (*бо, тому що, через те що*), мети (*щоб, для того щоб*), умовні (*якби, якщо, коли*), часові (*коли, поки, доки*), порівняльні (*як, мов, наче, нібито*), з'ясувальні (*що, як, щоб*), наслідкові (*так що*), допустові (*хоч, хай, дарма що, незважаючи на те, що*, міри та ступеня (*аж, що аж*).

За своїм **уживанням** сполучники можуть бути одиничними (*і, але, зате*), повторюваними (*і...і, чи то...чи то*), парними (*не тільки ..., але й, як..., так, хоч..., але*).

За **будовою** сполучники поділяються на прості, складні й складені. Простих сполучників небагато (*і, а, бо*). Складні утворилися внаслідок злиття двох слів – займенників, прислівників, часток (*щоб – що + б, якби – як + би*). Складні сполучники пишуться разом. Складеними сполучниками називаються сполучення кількох слів, у яких повнозначні слова (займенники, прислівники, частки) уже втратили своє лексичне значення і виконують функцію сполучників (*тому що, через те що, незважаючи на те що*).

За **походженням** сполучники поділяються на непохідні (дуже давні за походженням і морфологічно не поділяються на складові частини): *а, чи, бо*, похідні (утворилися від повнозначних частин мови): *що, зате, як*.

Увага! Складні сполучники треба відрізнати від співзвучних із ними повнозначних слів, які пишуться окремо. Сполучники *зате, проте, якби, якщо, щоб* не мають лексичного значення, не є членами речення, не відповідають на запитання, на них не падає логічний наголос. Окрім того, їх можна замінити синонімічними сполучниками : *зате, проте = але, однак, якби, якщо = коли б, щоб = аби*. Співзвучні слова мають лексичне значення, є членами речення, відповідають на запитання, на повнозначне слово падає логічний наголос. Наприклад, *Як би і йому, Данилові, хотілося зараз із веслом у руці сісти у свій вербовий човен (М. Стельмах). Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (Т. Шевченко).*

Частка – це службова частина мови, яка надає словам чи реченням певних смислових чи емоційно-експресивних відтінків або служить для творення морфологічних форм чи нових слів.

За **значенням** частки поділяються на формотворчі (утворюють форми наказового та умовного способів): *хай, нехай, би, б*; заперечні *не, ні, ані* та модальні. Із-поміж модальних виділяють вказівні (*от, це, ось, онде*), обмежувально-видільні (*тільки, лише, навіть*), стверджувальні (*так, авжеж, атож*), питальні (*чи, невже, хіба*), підсилювальні (*аж, як, що за*), спонукальні (*ну, бодай, годі*).

Увага! Частки *аби, ані, де, чи, що, як, най, ся, би, же, то* зі словами будь-якої частини мови пишуться разом: *анітрохи, дехто, чимало, що-вечора, якнайбільше, найкраще, умиваюсь, якби, авжеж, нібито*. Частки *атож, егеж* можна замінити на *так, теж* – на *також, якраз* – на *саме*.

Вигуком називається особлива незмінювана частина мови, що виражає почуття, емоції, волевиявлення мовця, не називаючи їх. Вигуки не належать ні до повнозначних, ні до службових частин мови, оскільки не мають предметного значення і не виконують у реченні ніяких службових функцій.

За **значенням** вигуки поділяються на емоційні, спонукальні (волевиявлення), етикетні. Емоційні вигуки виражають емоції, почуття, настрій, переживання, здивування тощо: *ах, ох, овва, ух, фе, матінко моя* тощо. Спонукальні виражають наказ чи спонукання до дії: *годі, геть, гайда, цитть, годі* та ін. Етикетні вигуки виражають привітання, прощання, прохання, подяку: *добридень, на добраніч, прощайте* та ін.

За походженням вигуки поділяються на первинні: *о, ех, ой* тощо та вторинні, утворені від повнозначних слів: *Господи, Боже, страх, гляди* та ін.

Звуконаслідувальні слова виражають акустичні уявлення мовців про доквілля, про звуки й шуми різних явищ природи, звукові сигнали тварин, птахів тощо: *брязь, грюк, ку-ку, тьох* та ін.

Практичні завдання

Вправа 1. У поданому тексті визначте частини мови належність кожного слова. З'ясуйте функції службових слів.

Ой, здається, – не журюся, таки ж я не рада,
Чогось мені так тяжко-важко, на серці досада.
Ой кину я ту досаду геть на бездоріжжя,
зійшла моя досадонька, як мак серед збіжжя;
а я той цвіт позриваю та сплету віночка,
кину його червоного в воду до поточка:
пливи, пливи, мій віночку, до самого моря,
може, буря тебе втопить, чи не збудує горя

Л. Українка.

Вправа 2. Розподіліть підрядні сполучники й запишіть їх у такому порядку: причини, мети, часу, умови, порівняння, наслідку, допустові.

Щойно, аби, після того як, хоч, мов, так що, щоб, затим щоб, оскільки, нібито, як, аж, поки, наче, відтоді як, у зв'язку з тим що, нібито, так що, немов, як тільки, нехай, дарма що, коли б, начебто, якби, тому що, якщо.

Вправа 3. У поданих реченнях виділіть частки, з'ясуйте їхнє значення, вкажіть розряд.

Справжній учитель не може жити без творчості, повторюючи одне і те ж усе своє життя (І. Цюпа). Я справді ж бо, на крилах мрії ніжної гой давшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була – як на долоні (П. Тичина). Чи так я думав, говорив, робив, чи так як слід кохав тебе, єдина, чи так Вітчизну рідну полюбив, як має полюбити лиш людина (А. Малишко). Не знав, не знав, та як на те й забув (Н. творчість).

Вправа 4. Складіть речення із словами у значенні різних частин мови.

Що (сполучник і займенник), *як* (сполучник і прислівник), *мов* (сполучник і частка), *незважаючи на; незважаючи на те, що* (сполучник і прийменник).

Вправа 5. Запишіть речення, знявши ризик, поясніть правопис виділених слів.

Я люблю тебе, друже, *за/те*, що не можна тебе не любити. Народна пісня – *то/ж* усій землі окраса. Хотіла б я піснею стати у сюю хвилину ясну, *що/б* вільно по світі літати. *Як/би* не крутила хуртовина, блисне промінь – крига розтає. *Про/те* явище він дізнався з енциклопедії. *Як/би* мені черевики, то пішла б я на музики. *Що/б* то приготувати на вечерю?

Тестові завдання

1. Сполучник умови вжито в реченні

- А Принеси води, бо дуже хочу пити.
- Б З'явилися хмари, так що буде дощ.
- В Коли бажання добре, то й дорога легка.
- Г На те коня кують, щоб не спотикався.
- Д Хоч була пізня осінь, день стояв погожий.

2. Неправильно вжито прийменник у рядку

- А ростуть *біля* берега – ростуть *при* березі
- Б посидь *поруч* зі мною – посидь *поряд* зі мною

В схопився до схід сонця – схопився *перед* сходом сонця
Г зупинився *за* два кроки – зупинився *у* двох кроках
Д повернувся *через* місяць – повернувся *за* місяць

3. Немає частки в рядку

А навряд чи це можливо
Б нехай кожен наведе приклад
В тільки не змушувати
Г синіти, наче море
Д він неначе помолодів

4. Виділено слово є сполучником і його потрібно писати разом у реченні

А Вибач мені *за/те*, що була неввічлива.
Б Ранні птахи сповістили *про/те*, що займається новий день.
В. *То/ж* не дівчина, а справжнісінький вихор.
Г *Як/би* не переймався, балачками визнання не здобудеш.
Д *Як/би* знали, не те б заспівали.

5. Позначте рядок, у якому всі слова є службовими частинами мови

А над, ні, у, на, нам
Б зі, із, але, бо, для
В при, під, лиш, не, дець
Г ж, за, хто, попід, однак
Д проте, задля, тут, чи, щоб

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

Тема 1

Словосполучення

Теоретичні питання

1. Поняття про синтаксис.
2. Словосполучення й речення як основні одиниці синтаксису.
3. Підрядний і сурядний зв'язок між словами й частинами складного речення.
4. Головне й залежне слово в словосполученні.
5. Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова.
6. Словосполучення непоширені (прості) й поширені (складні).

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 140–141.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 230–236.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 221–223; С.224–225.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 60– 61.
5. Пентиліук М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентиліук, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 191–197.
6. Тестові завдання для вступного випробування з української мови (для абітурієнтів, які складають фаховий іспит з української мови) / За заг. ред. Л. В. Шитик. – 2-е вид., виправл. і доповн. – Черкаси : Видавн. Від. ЧНУ, 2006. – С. 73–75 . 181–182.
7. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 192–210.

Синтаксис (від гр. *syntaxis* – побудова, зв'язок, сполучення) – це розділ граматики, що вивчає будову й граматичне значення словосполучень і речень.

Пунктуація – це розділ мовознавства, що вивчає розділові знаки в реченні. Предметом синтаксису є словосполучення і речення.

Словосполучення – це синтаксична одиниця, утворена поєднанням двох або більше повнозначних слів на основі сурядного чи підрядно-

го зв'язку. При сурядному зв'язку компоненти словосполучення граматично незалежні, напр.: *веселий і щасливий, батько або мати, світить, та не гріє*. При підрядному зв'язку одне слово головне, а інші – граматично залежні від нього. Головним є те слово, від якого ставиться питання, а залежне відповідає на питання, напр.: *сонце* (яке?) *тепле*; *читаю* (що?) *книжку*; *розмовляють* (як?) *голосно*; *іде* (чим?) *тролейбусом* (куди?) *додому*.

Залежно від типу синтаксичного зв'язку словосполучення бувають **сурядні та підрядні**.

У підрядному словосполученні залежне слово з головним може з'єднуватися безпосередньо, тобто без прийменника (*цікава вистава, писати ручкою, кетяг калини, вікно кімнати, щебетання птахів*) й посередньо – за допомогою прийменника (*іду з подругою, вступає до університету, розповідь про подорож*).

Увага!

Не кожне поєднання слів становить синтаксичне словосполучення. Не є словосполученням:

1) фразеологічні звороти (*ловити лав* – бути неуважним, *пекти раків* – червоніти, *дати драла* – утекти, *зарубати на носі* – запам'ятати):

2) складні назви установ, організацій, відомств, географічні назви, складні терміни з певних галузей тощо, напр.: *Верховна Рада, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Руська Поляна, Гнилий Тікич, чорна смородина, білий гриб, порядок денний, неозначена форма дієслова, складнопідрядне речення, тригонометрична функція*;

3) поєднання іменника (займенника) з прийменником, напр.: *на уроці, через хворобу, упродовж дня, відповідно до закону*;

4) поєднання дієслова з частками, напр.: *нехай працює, відпочив би, скажіть же*;

5) складені форми слів: ступені порівняння прикметників і прислівників, напр.: *більш відомий* – форма вищого ступеня прикметника, *найменш складний* – форма найвищого ступеня прикметника, *більш зрозуміло* форма вищого ступеня прислівника, *найбільш точно* форма найвищого ступеня прислівника; дієслова майбутнього часу складеної форми, напр.: *буду виконувати, будеш майструвати, будуть відповідати*;

6) сполучення іменної частини і зв'язки в складеному дієслівному присудку, напр.: *стану студентом, залишився вірним, буде першим*; допоміжного компонента (фазового, модального дієслова, прикметника та стійкого словосполучення з модальним значенням) і неозначеної форми в складеному дієслівному присудку, напр.: *можеш сісти, продовжують писати, повинен поїхати, має намір відвідати*;

7) граматична основа речення – підмет і присудок (вони не перебувають у підрядному зв'язку), напр.: *Учні пишуть. Зустріч цікава. Абітурієнт хоче вступати*;

Типи підрядних словосполучень за належністю головного слова до певної частини мови

Іменникові: головне слово – іменник, напр.: *високе дерево, поріг кімнати, книга вчителя, збір урожаю, мрія про перемогу, бажання вчитися, їзда верхи.*

Прикметникові: головне слово – прикметник, напр.: *повне води, гідна поваги, дуже щаслива, вірний присязі, добрий до всіх, сухий від спеки.*

Числівникові: головне слово – числівник, напр.: *два друзі, семеро поросят, один з нас.*

Займенникові: головне слово – займенник, напр.: *усе для матері, щось біле, що-небудь про нього, абсолютно ніхто.*

Дієслівні: головне слово – дієслово, напр.: *любити Батьківщину, надіслати їй, збільшуватися до шести, примусити виконувати, летів високо.*

Прислівникові: головне слово – прислівник, напр.: *краще за брата, недалеко за ними, надмірно широко, пізно восени, сумно мені.*

За **будовою** словосполучення бувають **прості** (непоширені) – складаються з двох повнозначних слів, напр.: *теплий дощ, своя справа, корисний для здоров'я, дуже привітно і складні* (поширені) – утворені поєднанням трьох і більше повнозначних слів, напр.: *літній спекотний день, відомий твір про гетьмана, виконав надто швидко.*

Запам'ятайте: складні словосполучення можна розкласти на декілька простих, напр.: *спогоди про шкільне навчання – спогоди про навчання, шкільне навчання, але родом з Червоної Слободи, довог товкти воду в ступі* – це прості словосполучення, бо до їхнього складу входять сполучення слів *Червона Слобода* (складна назва села) і *товкти воду в ступі* – фразеологізм.

Способи зв'язку слів у підрядному словосполученні

Узгодження – спосіб підрядного зв'язку між словами, коли залежне слово вживається в тім самім роді, числі та відмінку, що й головне, напр.: *голубий зошит (голубого зошита, голубому зошиту...), голуба сукня (голубої сукні, голубій сукні...), голубе небо (голубого неба, голубому небу); голубі проліски (голубих пролісків, голубим проліскам...).* Залежно від того, в усіх формах узгоджується залежне слово з головним чи не в усіх, узгодження буває повним (*твій батько, прочитана поезія, друге завдання* – залежне слово узгоджується з головним у роді, числі та відмінку) і неповним (*приємні спогади, трьох студентів* – узгодження в числі та відмінку, *ріка Дніпро* – у числі та відмінку, *місто Черкаси* – тільки в числі).

Керування – спосіб підрядного зв'язку між словами, при якому залежне слово (без прийменника чи з прийменником) ставиться в певному відмінку, напр.: *відвідала лікаря, копаю лопатою, зустрінемося на зупинці, лежить на столі, збирання врожаю, дорога через ліс.* Керування може бути безприйменниковим (безпосереднім), напр.: *купили комп'ютер, допомагають стареньким, його оцінка, обкладинка підручника* і прийменниковим (посереднім), напр.: *побачила по телевізору, прийшов з репети-*

ції, відпочиваємо на морі, праця в полі, віра в майбутнє.

Прилягання – спосіб підрядного зв'язку між словами, при якому залежне незмінюване слово поєднується з головним тільки за змістом, напр.: *кричати голосно, вивчи напам'ять, наказ наступати, відповідає думаючи*. Залежним словом є прислівник, неозначена форма дієслова, дієприслівник.

Практичні завдання

Вправа 1. Поділіть речення на словосполучення, визначте їхні різновиди. Укажіть, які поєднання слів не є словосполученнями.

Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них – мова. Здається, ми знаємо якесь слово, немовби розуміємо його. Проте все, що закладено в нього упродовж віків, нерідко не можемо повною мірою видобути. Потрібно докласти чимало зусиль, щоб заховане у слові постало перед нами в усій красі, глибині й неповторності.

З раннього дитинства і до глибокої старості людина невіддільно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, що вивищує людину над світом, робить її нездоланною в пошуках істини. Розпочинається прилучення дитини до краси рідної мови з милих бабусиних казок і материнської колискової пісні. Кожен день дає нам урок пізнання. І завжди і скрізь наші учителі, мова (І. Вишванець).

Вправа 2. Випишіть підрядні словосполучення, визначте їхній тип за морфологічним вираженням головного слова.

1. Ми в світ прийшли успадкувати славу, діла, і думи й щедрі мозолі... (В. Симоненко) 2. Зазолотила осінь навкрузи розгонисті дніпровські береги, рівняє блиски власних кольорів до золота печерських куполів (В. Крищенко). 3. А в другій половині дня наступило, нарешті, омріяне, довгождане (О. Гончар). Зашуміла вода на низині, шукаючи виходу (Панас Мирний). 5. Я таким лишився, як колись і був. Наших днів дитинства я ще не забув (О. Олесь). 6. Кожушок на ялинці геть свіжий і, ще недавно чорний од літнього тепла, тепер просвітлів (Є. Гуцало).

Вправа 3. Випишіть окремо прості й складні словосполучення.

Вияв щирої поваги, почуття великої радості, писати з великої літери, нагорода за сумлінну працю, хлопець із карими очима, жінка років сорока, глянути щасливими очима, дитина з радісною усмішкою, час великих тривог, найбільш удалий виступ, сукня модного фасону, полонина ніжної зелені, дівчина з довгою косою, картина відомого художника, музика нових поколінь, відпочивали на Чорному морі.

Вправа 4. Випишіть окремо словосполучення за способом зв'язку: а) узгодження, б) керування, в) прилягання. Усно поясніть розподіл.

Наша школа, жити для народу, мокрий від дощу, виконай завдання, думка про товариша, підійти ближче, стиха розмовляє спогад ветерана, шов-

кова хустина, наші надії, дуже швидко, село Думанці, прохання виконати, передати братом, шістьох сторінок, читає лежачи.

Вправа 5. На основі поданих слів напишіть твір-мініатюру, вживаючи словосполучення, поєднані різними способами зв'язку.

Школа, випускні, іспити, завдання, уважно, готуючи, знання, оцінки відмінно, зареєструватися, сервер, омріяна спеціальність,

Тестові завдання

1. Словосполученнями є наведені приклади в рядку

А Ляси точити, набити руку, поранити руку, напустити туману, водити за ніс, водити до школи.

Б Неозначена форма дієслова, складносурядне речення, ахіллесова п'ята, голосові зв'язки, ступінь порівняння, у чорта на рогах.

В Рання весна, полоти бур'ян, учні та вчителі, написати правильно, урожай хліба.

Г Петрів батіг, умитися сльозами, штатна одиниця, Золоті ворота, коники викидати, честь і порядність.

2. У якому рядку всі словосполучення прості за будовою?

А Дівчина років вісімнадцяти, повість українського письменника, глянути пронизливим оком, зустріти з великою радістю, повинен був приїхати вчасно.

Б Виконати відповідно до вимог, буду працювати сумлінно, товари високої якості, чинити опір ворогові, пальто великого розміру.

В Побачити щось цікаве, людина похилого віку, маю нагоду зустрітися з вами, наказали мені працювати, у роботі допустила помилку.

Г Спілкуюсь з декількома однокласниками, прочитати багато цікавих книг, дати запитання студентам, хочу бути вірним другом, твори про Велику Вітчизняну війну.

3. У якому рядку всі словосполучення складні за будовою?

А Квіти голубого кольору, маю закінчити о восьмій годині; земля, оповита прозорим серпанком; мушу відмовитися від пропозиції.

Б З'явилася всупереч негоді, задушевна пісня про матір, проїхати сто двадцять п'ять кілометрів, дівчина була гостра на язик, вияв великої поваги, Криві Коліна.

В Культура Київської Русі, комунікативна одиниця, працює на совість, граматичне значення, лірика Ліни Костенко, віддати борг друзі.

Г Подорожувати рідною землею, відповідати за долю людства, виконувати відповідальне доручення, спостерігати за змаганням легкоатлетів, витесати фігурку з дерева, літні грозові дощі.

4. У якому рядку всі словосполучення однотипні за різновидом синтаксичного зв'язку (узгодження, керування, прилягання)?

А Радіти успіхові, носії мови, вжити слово, надіслати другові, плекання слова, переповнений емоціями.

Б Рідна мова, їхні звичаї, багатьох поколінь, смачно готувати, мова народу, Шевченкове слово.

В Шліфувати до блиску, наказав оберігати, береги Дніпра, лапятий сніг, житимеш вічно.

Г Співати колискову, бажання дізнатися, маєш вимовити їх, вивчення мови, видно село, любов до України.

5. Установіть відповідність словосполучень за морфологічним вираженням головного слова

Приклади словосполучень

А Ставитися з пошаною, перемогти спорти, овіяний легендою, писати красиво, відпочивши за літо.

Б Солодший від меду, повний зерна, придатний до вживання, гарний з лица, дорогий для нас.

В Відповідь учня, щаслива мати, служіння народу, моє місто, засіяне поле.

Г Дуже влучно, віч-на-віч з ворогом, наодинці з матір'ю, нарівні з дорослими, надто прикро.

Д П'ятеро з присутніх, один з нас, десять гривень, дві сосни, багато води.

Види словосполучень

1 іменникові

2 прикметникові

3 дієслівні

4 прислівникові

5 числівникові

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					
5					

Тема 2 Речення

Теоретичні питання

1. Речення як основна синтаксична одиниця.
2. Граматична основа речення.
3. Порядок слів у реченні.
4. Види речень у сучасній українській мові: за метою висловлювання; за емоційним забарвленням; за будовою; за складом граматичної основи; за наявністю чи відсутністю другорядних членів; за наявністю необхідних членів речення; за наявністю чи відсутністю ускладнювальних засобів.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 153–154.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 237–242.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 20 . – С. 227–228; С.230–281.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 62– 63.
5. Пентиліук М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентиліук, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С.197–201.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 210–223.

Речення – це синтаксична одиниця, оформлена за законами певної мови, що виражає закінчену думку і є засобом спілкування, напр.: *Пахне хліб* (П. Воронько); *Ми думаєм про вас* (В. Симоненко); *В лісі поночіє* (Леся Українка).

У реченні виокремлюють граматичну основу. Її становлять головні члени речення (підмет і присудок або ж тільки головний член речення).

Порядок слів у реченні відображає його граматичну структуру. Розрізняють два типи порядку слів: прямий, або звичайний, і зворотний, або інверсію (від лат. *inversio* – перегортання, перестановка).

При **прямому** порядку слів підмет стоїть перед присудком, узгоджені означення – перед означуваним словом, додаток – після присудка, обставина – перед присудком або після нього, напр.: *Втомлене сонце поволі котилось до обрію* (В. Чермерис).

При зворотному порядку (інверсії) присудок стоїть перед підметом, означення – після означуваного слова, а додаток – перед дієсловом-присудком, напр.: *Надворі все огортала ніч* (М. Трублаїні). Зворотний порядок слів використовують як стилістичний засіб у художньому стилі.

Класифікація речень

1. За будовою речення поділяють на прості й складні.

Простим називається речення, що має одну граматичну основу, напр.: *Небо сьогодні синіло по-весняному* (О. Гончар).

Складним називається речення, що складається з двох або більше простих речень, напр.: *І смеркає, і світає, День божий минає* (Т. Шевченко); *Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає силі* (Леся Українка); *Ще не вмерла Україна, і слава, і воля, Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля* (П. Чубинський); *Гаї шумлять – Я слухаю* (П. Тичина).

2. За метою висловлювання речення поділяють на розповідні, питальні, спонукальні.

Розповідними називаються речення, які містять повідомлення або опис певних явищ дійсності, напр.: *В'ється мрія золота...* (О. Олесь).

Питальними називаються речення, що містять запитання: *Один у другого питає: Нащо нас мати привела? Чи для добра? Чи то для зла? Нащо живем? Чого бажаєм?* (Т. Шевченко).

Спонукальними називаються речення, що виражають волевиявлення (прохання, побажання, наказ, заклик до дії), напр.: *Як парость виноградної лози, плачайте мову* (М. Рильський).

3. За експресивністю вираження думки речення поділяють на окличні й неокличні.

Запам'ятайте!

Розповідні, питальні та спонукальні речення, вимовлені з особливою інтонацією, називаються **окличними**, напр.: *Які ж пишиногубі троянди!* (І. Драч).

4. За наявністю головних членів речення бувають односкладні й двоскладні.

Односкладні – це речення з одним головним членом, що не потребують доповнення другим головним членом, напр.: *Вечір. Зорі в небозводі. Блиск над синіми снігами* (П. Тичина); *Поклонюся знайомому дубу* (Л. Костенко); *Не хвали мене в вічі, не гудь поза очі* (Нар. творчість); *Пахло талою землею* (А. Головка).

Двоскладні – це речення з двома головними членами — підметом і присудком, напр.: *Дуб ще дрімає в передранішній тиші...* (М. Коцюбинський); *Ти знаєш, що ти – людина* (В. Симоненко).

5. За наявністю другорядних членів речення поділяють на непоширені й поширені.

Непоширені – це речення, що містять лише головні члени, напр.: *Завив вітер* (В. Чемерис); *Люди – прекрасні. Земля – мов казка* (В. Симоненко).

Поширені – це речення, що, крім головних, мають ще другорядні члени: Козаки досконало володіли своїм тілом (О. Гончарук); Решетом воду не носять (Нар. творчість).

Запам'ятайте! Непоширеними є речення, у яких:

1. Підмет або присудок виражені фразеологізмом: Бити байдики – легко; Микола занепавав духом.

2. Підмет або присудок складені: Макар Іванович був неспокійний (М. Коцюбинський); Камінь може кричати (Л. Костенко).

3. Присудок виражений складеною формою майбутнього часу або наказового способу: Будуть світити зорі; Хай не зітруться підкови... (О. Гончар).

6. За наявністю/відсутністю необхідних членів речення поділяють на повні й неповні.

Повні – це речення, у яких наявні всі необхідні члени. Повними можуть бути односкладні й двоскладні, непоширені й поширені речення, напр.:

Неповні – речення, у яких пропущено один або кілька членів речення, які можна відновити. На місці пропущеного члена речення, як правило, треба ставити тире, напр.: *Бджола жалить жалом, а людина – словом* (Нар. творчість); *Брехня стоїть на одній нозі, а правда – на двох* (Нар. творчість).

Розрізняють кілька типів неповних речень:

а) контекстуальні – пропущені члени підказує контекст, їх названо в попередньому реченні (зрідка – у наступному), уже відсутня потреба їх повторювати, напр.: *Розумного на покуті саджають для честі, а дурня – для сміху* (Народна творчість); *А Залізник попереду... Іде собі, люльку курить, нікому ні слова* (Т. Шевченко);

б) ситуативні – відсутній член підказаний ситуацією, напр.: *Хлопчик повернувся із школи додому. Глянула мати, а нова його шапка подерта і в грязюці вимазана.*

– Це що?

– Та це хлопці...

– Що хлопці?

– Скинули з мене шапку і почали у футболу грати...

– А ти що?

– На воротах стояв (Із розмови);

в) еліптичні (від грецького *ellipsis* – опущення) – відсутність члена речення є їхньою синтаксичною ознакою і на вираження думки не впливає. У таких реченнях частіше відсутнім є присудок, напр.: *А тут і Чіпка в хату* (Панас Мирний).

6. За наявністю чи відсутністю ускладнювальних засобів речення бувають неускладнені й ускладнені.

Прості речення можуть ускладнювати однорідні члени речен-

ня, відокремлені члени речення, звертання, вставні компоненти, напр.: *Рідна мати моя, ти ночей недоспала, і водила мене у поля край села, і в дорогу далеку ти мене проводжала, і рушник вишиваний на щастя, на долю дала* (А. Малишко) – це речення складне, кожне просте в ньому ускладнене: 1 – звертанням та однорідними присудками, 2 – однорідними присудками й додатками. Речення *Стояло небо, дивне і сумне* (Л. Костенко) ускладнене відокремленими означеннями, а *Здається, під саме шатро синього літнього неба сягали вершечки дерев* (Є. Гуцало) – вставним словом.

Практичні завдання

Вправа 1. Перепишіть речення, підкресліть у них граматичні основи, визначте прості вони чи складні.

Любов до рідної мови – найприродніше й найглибинніше духовне начало людського життя. Його потрібно ушляхетнювати, збагачувати, розвивати, воно повинно мати простір для свого росту, щоб не нагадувало скривленого дерева, яке піднімається низькою стелею теплиці чи дендрарію. Чим глибше людина вживається в рідну мову, тим далі вона пускає корінь у національний ґрунт, але ж настає хвилина, коли той корінь переходить у братню землю, бо ж усі мови пов'язані між собою – чи спільністю походження, чи багатими запозиченнями, чи історичною долею. Так постає людина з патріотичним і водночас інтернаціональним поглядом на світ.

Любов до рідної мови не тільки не заперечує любові й пошани до інших мов, а навпаки – народжує, плекає, вирощує інтернаціоналістські почування (Д. Павличко).

Вправа 2. Перепишіть речення, підкресліть у них граматичні основи, визначте непоширені вони чи поширені, двоскладні чи односкладні, неускладнені чи ускладнені, повні чи неповні.

1. За правду, браття, єднайтесь щиро (Леся Українка). 2. Квітку метелик цілує (В. Сосюра). 3. Зорі крізь щілини в клуню дивились поглядом тихим, далеким, глибоким (Л. Костенко). 4. Надворі смеркало і сутеніло (І. Н.-Левицький). 5. Є шлях. Я тривожусь (М. Братан). 6. Ранні пташки росу п'ють, а пізні – сльози ллють (Нар. творчість). 7. Дерева, схилені в зажурі, осіння вицвіла трава (Л. Костенко). 8. Кров свою віддам твоїй калині, Пісню – травам, птицям і лісам. А високі думи – небесам (М. Луків).

Вправа 3. Визначте типи речень за метою висловлювання: називні, основні ознаки речень розповідних, питальних і спонукальних.

М'ятою, мальвою, полином, чебрецем, цвітом пахучим калини нахилиється, вмиа смертельним дощем, над серцем моїм – Україна... (В. Яворівський). 2. Умійте берегти й шанувати, звеличувати й удоскона-

лювати людську любов – найтонше й найпримхливіше, найтендітніше й найміцніше, найкрихкіше й наймогутніше, наймудріше й найбагородніше багатство людського духу (В. Сухомлинський). 3. Ой, чого ти, тополько, не цвітеш? Чом пожовклу головоньку хилиш-гнеш? (О. Олесь). 4. Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод не спинить вас! (І. Франко). 5. Згадай мене, коли весною запахнуть сині ручаї, коли із ласкою німою всміхнуться травами гаї (М. Кришук). 6. Хай же щастям завжди ясніє некриклива твоя краса (В. Симоненко). 7. Твої чорні шовкові коси припошила вже сивина (В. Симоненко).

Вправа 4. Прочитайте, укажіть прямий і зворотний порядок слів у реченнях.

1. П. Тичина ніжно любив рідну мову (І. Вихованець). 2. Обіч шляху тулилися скромно авто (Б. Олійник). 3. Та щоранку ми бачимо, як вночі тут хтось босий ступа (І. Драч). 4. Сухі вітри окутують Зачіплянку жовтобурою курявою (О. Гончар). 5. Прийдуть з України верби і тополі (В. Симоненко). 6. Бігла стежка в далеч (В. Симоненко). 7. Літніми вечорами Омелько варив у саду польову кашу (Ю. Мушкетик).

Тестові завдання

1. На які типи поділяють речення за будовою?

- А Повні, неповні.
- Б Двоскладні, односкладні.
- В Поширені, непоширені.
- Г Прості, складні.
- Д Сполучникові, безсполучникові.

2. На які типи поділяють речення за наявністю другорядних членів?

- А Розповідні, питальні, спонукальні.
- Б Односкладні, двоскладні.
- В Поширені, непоширені
- Г Повні, неповні.
- Д Прості, складні.

3. Знайдіть серед наведених речень спонукальне.

- А Боже, хай моє завтра стрімко летить, хай у щасті розгорне крила! (Ю. Дмитренко).
- Б А ми з тобою обминем торжища, де гендлярі вимахують пером (Л. Костенко).
- В Тут на radoщах Бертольдо всіх співців казав зібрати (Леся Українка).
- Г Хто ж могутній заборонить встати й нам до сна? (Г. Чупринка).
- Д Тримачучи в руках скрипку, людина не здатна зробити погане (Г. Сковорода).

4. Назвіть неповне речення, де пропущено підмет, присудок і додаток.

А І на горе, на біду взяв царицю молоду (Л. Первомайський).

Б Якось завжди спізнювався з оранкою і сівбою (М. Стельмах).

В „Люди по соломинці збирали, а ти носилками розносиш?” (Г. Тютюнник).

Г Він рибу варить. Лина, що спіймав уранці! Такого ситого! (М. Коцюбинський).

Д Вийшов на село, глянув – у млині світиться (Г. Тютюнник).

5. Укажіть, у якому рядку подано риторичне питальне речення.

А – А куди ти мандруєш парубче? (Т. Шевченко).

Б – Хіба ви не одержали мого послання? (М. Коцюбинський).

В – Хто ви, звідки і як зоветесь? (Б. Олійник).

Г Ой дівчино, чим ти полонила юне серце в той вечірній час? (О. Новицький).

Д Хто ж бо велич міряє метром?! (Я. Галан).

Тема 3

Просте двоскладне речення. Головні члени речення.

Теоретичні питання

1. Підмет і присудок як головні члени двоскладного речення.
2. Особливості узгодження присудка з підметом.
3. Способи вираження підмета.
4. Типи присудків: простий і складений (іменний і дієслівний).
Способи їхнього вираження

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 143–145.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 242–251.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 233–236.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 63–64.
5. Пентиліук М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентиліук, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 204–208.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 210–223.

Просте речення складається з головних і другорядних членів. Головні члени речення – підмет і присудок – становлять його синтаксичний центр (граматичну основу).

Підмет – це головний граматично незалежний член двоскладного речення, який указує на предмет мовлення і пов’язаний з іншим головним членом речення – присудком. Підмет відповідає на питання хто? що?

Грамаітичним показником незалежності підмета є форма називного відмінка іменника та неозначена форма дієслова. У ролі підмета вживаються іменники, займенники та будь-яка частина мови, що перейшла в іменник. Підмети поділяють на **прості і складені**.

Простий підмет виражений одним словом, напр.: *Встає зоря багрова* (М. Нагнибіда); *Несказане* лишилось неказаним (Л. Костенко); *Знову замовкли двоє* (Панас Мирний); *Життя прожити* – не поле перейти (Нар. творчість).

Складений підмет виражений словосполученням, напр.: *До них спішають уже кілька бійців* (М. Стельмах); *Кожен з нас – життю є брат*

(Б. І. Антонич); *Серпень з вереснем тискають один одному правиці* (М. Рильський); *Чумацький Шлях нам в очі силе зорі* (М. Ткаченко).

Присудок – це головний член двоскладного речення, який характеризує підмет за дією чи за ознакою та відповідає на запитання що робить підмет? що з ним робиться? хто він є? що він є? який він є?

За будовою присудки поділяють на прості та складені.

Простим є присудок, виражений дієсловом у формі дійсного, умовного, наказового способу, неозначеною формою дієслова або фразеологічним зворотом, напр.: *А кризь виноградне листя веранди сонце **сходить** росяно, червоно* (О. Гончар); *А вітер уже **пересердився*** (О. Іваненко); *Ми свавільно, Безроздільно **будем жити** без загину* (Г. Чупринка); *Полетіла б я до тебе, та крилець не маю* (Нар. творчість); *Люди **орати**, а він **спати*** (Нар. творчість); *А журавлі все – **кру...*** (А. Головка); *Рябенький цуцик **п'ятами накивує*** (Л. Костенко).

Увага! У реченні *З журбою радість обнялась* підмет виражений іменником *радість*, тому що присудок *обнялась* стоїть у формі минулого часу жіночого роду однини, з *журбою* є додатком.

Складений присудок складається з двох компонентів. Основний компонент несе лексичне значення, а допоміжний – граматичне. За вираженням основного компонента розрізняють складений дієслівний і складений іменний присудки

Складений дієслівний присудок утворюється зі змінюваного допоміжного дієслова і неозначеної форми дієслова. Допоміжні дієслова означають:

а) початок, продовження або кінець дії (*почати, стати, продовжувати, закінчити, завершити*), напр.: *Я **стану жити**, Я мріять буду, як мріють ранками ліси* (В. Симоненко).

б) модальні дієслова, які вказують на можливість, побажання, згоду, необхідність, суб'єктно-емоційну оцінку (*хотіти, могли, намагатися, бажати, прагнути, мусити, мати, готуватися, збиратися, надіятися, боятися, любити, полюбляти, ненавидіти* тощо), напр.: *Так я про дощ **хотів сказати*** (А. Малишко); *Мудрець **мусить** і з гною **вибирати** золото* (Г. Сковорода).

У ролі допоміжного дієслова можуть вживатися прикметники *радий, повинен, готовий, змушений, зобов'язаний, схильний* тощо, напр.: *Я змушений **відхилити** вашу пропозицію*.

Складений іменний присудок утворюється дієсловом-зв'язкою з іменною частиною. Іменна частина передає лексичне значення присудка, а зв'язка виражає граматичне значення способу, часу, особи. У ролі іменної частини вживаються іменники, прикметники, займенники, числівники, дієприкметники, неозначена форма дієслова. У ролі зв'язки часто функціонують дієслова *бути, являти собою, становити, бувати* в усіх формах. Рідше – *стати, становити, лишатися, робитися, виявлятися, вважатися, видаватися, називатися*, напр.: *Мені осіння ніч **короткою***

здається (Леся Українка); *Стають мої руки віттям* (В. Симоненко); *Посадити деревце – залишити про себе найкращу пам'ять* (В. Стус).

Якщо дія відбувається у теперішньому часі, то іменний складений присудок утворюється без нульової зв'язки *є*. Замість неї **ставлять тире** в таких випадках:

1) якщо підмет і присудок виражені іменником у називному відмінку, напр.: *Століття – зморишки на чолі Землі* (І. Драч);

2) якщо підмет і присудок або тільки присудок виражені числівником, напр.: *Три та три – шість*;

3) якщо головні члени речення або один із них виражені неозначеною формою дієслова, напр.: *Відчувати в окопі живу душу біля себе – це щастя* (О. Гончар);

4) перед словами *це, то, ось, значить, це є*, напр.: *Любить свій край – це для народу жити* (В. Сосюра);

4) якщо підмет виражений особовим займенником і на нього падає логічний наголос, напр.: *Я – поет робітничої рані* (В. Сосюра).

Не ставлять тире між підметом і присудком, якщо:

1) присудок виражений прикметником, дієприкметником, порядковим числівником, займенником, прислівником, напр.: *Я молодий і чистий, як вічність молодий* (М. Рильський); *Такий я ніжний, такий тривожний* (В. Сосюра);

2) перед присудком стоїть частка *не*, напр.: *Але життя не сон... воно не склянка чаю* (В. Сосюра);

3) підмет виражений вказівним займенником *це*, напр.: *Ні, це сон, це сон... тебе немає* (В. Сосюра);

4) до складу присудка входять слова *як, ніби, мов, немов, наче, що, немовби*, напр.: *Знаю сей спів! Він неначе отрута...* (Леся Українка); *Зорі як очі, що снились давно* (В. Сосюра).

Примітка. Тире можна ставити в усіх зазначених випадках, якщо автор хоче інтонаційно виокремити або підмет, або присудок, напр.: *Стрілець! Ти – брат мій, друг навік* (М. Бажан); *Це – символ праці і любові, це – символ щастя і весни* (М. Рильський); *Люди – прекрасні. Земля – мов казка* (В. Симоненко); *Дружба народів – не просто слова* (М. Рильський); *Моя душа – як арфа золота* (В. Сосюра).

Практичні завдання

Вправа 1. Визначте структурний тип підмета, схарактеризуйте засоби його вираження.

1. Це я колись назвав тебе святою, бо тільки ти воістину свята (М. Рачук). 2. Кілька потоків думок з ревінням розривали його голову (М. Стельмах). 3. Саме звідти й насувалося оте найстрашніше, темне, вируjące (О. Гончар). 4. Боятися смерті – на світі не жити (Нар. творчість). 5. Нерозгадане тривожне “як” розвіялось скоріше, ніж думалось спочатку (М. Стельмах). 6. Обидва згинули навік... – Промовив хтось з жур-

бою (Олександр Олесь). 7. Й та Е буде Є, Й та І буде Ї (Олександр Олесь). 8. Тікати – дієслово, що виключно стосується живих речей (Остап Вишня). 9. Чимало літ перевернулось, води чимало утекло (Т. Шевченко). 10. Хтось із пасажирів згадав, як отут, на цій набережній, зародились і набрали широкого розголосу молодіжні походи з озеленення міста (І. Багмут). 11. Хай на своїм віку кожен із нас посадить дерево в полі чи у садку! (І. Нехода). 12. На вишеньку біля порога прилетіла зграйка горобців (О. Донченко). 13. Тут працювали сотні людей (І. Цюпа). 14. Яке глибоке щастя – жити, бути гідним імені людини, народу й людськості служить (М. Рильський). 15. А в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу (О. Довженко). 16. Хтось добрий нелукавою рукою нас викарбує в медальйоні літ (Н. Поклад). 17. Дуже корисно побувати ще раз у житті дитиною... (М. Чабанівський).

Вправа 2. Підкресліть прості дієслівні присудки, визначте їхнє морфологічне вираження і чим вони ускладнені.

1. Із города із Глухова полки виступали (Т. Шевченко). 2. Коли щеза чиясь у світі мова, щезає разом з нею і народ (Д. Луценко). 3. Ось візьму дошю сорочину, у портфель букварика вкладу... Вперше в школу проведу дитину і забуду хоч на день біду (Д. Ткач). 4. Білі гуси летять над лугами, в синім небі біліють снігами... (Олександр Олесь). 5. Хай не розбудить смутку телефон. Нехай печаль не зрушиться листами (Л. Костенко). 6. Увечері йде Олесь дружок збирати (Марко Вовчок). 7. Ледве я зрубати встиг, ледве став ялинку брати, а на мене зайчик – плиг! Став ялинку віднімати (Олександр Олесь).

Вправа 3. До поданих слів доберіть стійкі сполучення та введіть їх у речення, в яких вони виконували б роль присудка.

Зразок: Мовчати – ані пари з вуст. Він міг докоряти, а вона – ані пари з уст (Ю. Швець).

Мовчати, розгубитися, опам'ятатися, пригадувати, перевтомитися, хвилюватися, зникнути, допомогти.

Довідка: не чути ніг, прикипіти на місці, на ноги поставити, не знаходити собі місця, наче в воду впав, ані пари з вуст, прийти до пам'яті, прийти до тями, оглядатися назад.

Вправа 4. У поданих реченнях визначте іменні складені присудки, вкажіть засоби їхнього вираження. Поясніть розділові знаки.

1. Наука дасть людям щастя (В. Винниченко). 2. Іван Франко – трибун народний, пророк, ватаг, ратай-співець і громадянин благородний... (М. Вороний). 3. А його очі були ще синіші за небо, про зорі, як камінь-сапфір (О. Гончар). 4. Я тілом дужий, духом чистий: в мені землі моєї кров (Д. Павличко). 5. Мова – єдине знаряддя для засвоєння спадщини минулого, найвищих здобутків людської культури, людської мислі (І. Нехода). 6. Тут кожен камінь мій і кожен подих мій (Л. Первомайський). 7. Двір

був просторий, чистий, оплетений... (Панас Мирний). 8. Чорнобиль став зловісним знаком щонайсильніших саморуйнівних дій людини, найдраматичнішою поразкою в її такому нерозумному протистоянні з природою (О. Гончар). 9. Андрій Малишко як перекладач становить собою своєрідну постать (Р. Лубківський). 10. Чоловік називався Сашком (Є. Гуцало). 11. Яблуня була вся в цвіту, як букет (М. Коцюбинський). 12. Карпо був з карими очима, з блідуватим лицем (І. Н.-Левицький). 13. Весна. А вітер – наче восени (Л. Костенко). 14. Збагнуть її – це сонце погасить (М. Рильський). 14. Найважливіша річ – вибрати людей (Ю. Яновський). 15. поезія повинна бути чиста (Ю. Збанацький).

Вправа 5. Перепишіть речення. Поставте, де потрібно, тире й поясніть його вживання; визначте тип присудка.

1. Степ весною наче килим... Степ зимою мов перлина. Біла, рівна і м'яка (Олександр Олесь). 2. Пора Нового року настає, я календар кладу на стіл робочий. Листки його це майбуття моє, незвідані ще мною дні і ночі (Д. Ткач). 3. Я зернятко, а ти зоря осіння. Навіки в полі поєднались ми (Д. Павличко). 4. Любити це заново жити! Із серця у серце життя перелити (Ю. Смолич). 5. дівчина була як сонце (Марко Вовчок). 6. Ти щира жінка (Леся Українка). 7. Бути вчителем почесно (Із газети). 8. Вся Україна повноцвітний сад, де легко дихати на повні груди (Д. Ткач). 9. Війна це тир, де цілий світ мішені (Л. Костенко). 10. Любить свій край це значить все любити (В. Сосюра). 11. Ми вже як тіні на своїй землі (Л. Костенко). 12. І кожен фініш це, по суті, старт (Л. Костенко).

Вправа 6. У поданих реченнях визначте дієслівний складений присудок, укажіть засоби його вираження.

1. Я гордий був. Принаймні хоч гордині ніхто не сміє збавити людині (Л. Костенко). 2. Не можуть душу зігрівати Ті, що не палають, не горять! (В. Симоненко). 3. Її П. Тичина почав писати у чорні літа заборони українського слова (Із журналу). 4. Багато бур і небезпек негоди збороти мусять наші кораблі (Юрій Клен). 5. Молоденький місяць став шляхи верстати, щоб могла людина риг його дістати (А. Малишко). 6. Не встиг лісник навіть опустити палицю, як вовк важким ударом свого тіла звалив його на сніг (Є. Гуцало). 7. Картопля перестала сичати (Григор Тютюнник). 8. Хотів палати запалити або себе занапастити (Т. Шевченко). 9. А цілувати хліб навчила мати (Є. Гуцало). 10. Чоловік повинен був добре виспатися, оце найважливіше (В. Винниченко). 11. Вона не в силі була перебороти вихор, і її одразу метнуло вгору (А. Шиян). 12. Прилетіли ластівки і заходилися годувати пташенят (Григор Тютюнник). 13. – Ось я тебе зав'яжу! Ось я тебе покараю! – сварився чоловік і почав силкуватись вставати (Панас Мирний).

Тестові завдання

1. У якому з поданих речень підмет складений?

- А Минувє ніколи не повернеться (Р. Іванченко).
- Б Вася Багіров дуже хотів побачити знайомого (О. Гончар).
- В Дружба народів – це злагода й мир (М. Рильський).
- Г Несказане лишилось несказаним (Л. Костенко).
- Д Нарешті привезли пальне (О. Гончар).

2. У якому реченні простий присудок виражений фразеологізмом?

- А Вичитавши всьому гуртові, директор почав брати в шори поодинокі (С. Васильченко).
- Б І правда кривду спопелить, коли навчаться люд убогий громадою обух сталить (М. Рильський).
- В Я печу раків і мовчки стою на одному місці, каючись, що прийшов сюди (М. Стельмах).
- Г На уроках він завжди про щось своє думає, а як спитають, завжди скаже не до речі, не до ладу – як Пилип з конопель вистрибне (О. Іваненко).
- Д Вона не збиралася довго затримуватись у Харкові (І. Микитенко).

3. Знайдіть речення зі складеним дієслівним присудком.

- А Я буду жити, бо жива мета (Є. Летюк).
- Б По двісті років можуть жити ворони, а солов'ї живуть так мало літ (Є. Летюк).
- В Тривога прадіда предання мені заснути не дає (Л. Талалай).
- Г Коли ж дерево в корінь підтяти – жити не буде, хоч буде стояти (В. Забаштанський).
- Д В борні за мир наш труд є зброя (В. Сосюра).

4. Виберіть речення, в якому іменна частина присудка виражена іменником у називному відмінку.

- А Кажуть, що перше кохання завжди нещасливе (М. Чабанівський).
- Б Вечір лагідний, свіжий (Є. Гуцало).
- В Мати – це вічне одкровення, вічна радість природи, сталь і ніжність поезії життя (Г. Кривда).
- Г День довгий, безконечний, тривожний (М. Коцюбинський).
- Д Керувати – це передбачати ((З часопису).

5. Правильно визначено граматичну основу в реченні

- А Любить людей мене навчила мати і рідну землю, що б там не було (В. Симоненко).
- Б Нерозпізнанне місто дороге розкрилося колючим скалком щастя (В. Стус).
- В Прилітає зозуленька над ними кувати (Т. Шевченко).
- Г Кожен з нас – життю є брат (Б.-І. Антонич).
- Д Мріють крилами з туману лебеді рожеві (В. Симоненко).

6. У якому реченні тире між підметом і присудком не потрібно ставити?

А Яке це щастя в radoцax земних трудів і днів спивати кубок повний (М. Рильський).

Б А хмари як подерті (Л. Костенко).

В Жить сльози лить (Леся Українка).

Г Довгий батіг і куций розум найбиcтpіші судді (Нар. творчість).

Д Наш народ це ж океан (П. Тичина).

7. У якому реченні тире між підметом і присудком потрібно ставити?

А Закон є суть, тверда його основа (Л. Костенко).

Б Слово не стріла, а серце пробиває (Нар. творчість).

В Писемність наше тисячолітнє надбання (М. Сингаївський).

Г Небо як склепіння матове, в димці осені земля (П. Тичина).

Д З усіх утрат втрата часу найтяжча (Г. Сковорода).

Тема 4

Другорядні члени речення

Теоретичні питання

1. Означення узгоджене й неузгоджене. Способи вираження означень.
2. Прикладка як різновид означення.
3. Додаток. Способи вираження додатків.
4. Типи обставин за значенням. Способи вираження обставин.
5. Синтаксична функція інфінітива.
6. Порівняльний зворот. Функції порівняльного звороту в реченні (обставина способу дії, присудок).

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 147–148.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 252–256.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 237–239; С. 241–242.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 63–64.
5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 204–208.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуївнюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 210–223.

Другорядні члени речення поширюють просте речення. До них належать означення, додаток і обставина.

Означення – це другорядний член речення, який указує на ознаку предмета і відповідає на питання який? чий? котрий? скільки (у непрямих відмінках).

Залежно від характеру синтаксичного зв'язку виокремлюють **узгоджене** й **неузгоджене** означення. Узгоджене означення виражається прикметниками, займенниками, порядковими числівниками, дієприкметниками, кількісними числівниками у непрямих відмінках, напр.: *У яблуневому саду зоря вечірня грала, мережку ясно-золоту на землю закидала* (М. Рильський); *Дванадцятьма дорогами з Борислава спішили робітницькі висланці* (І. Франко); *Стасикова мати-переселенка сидить серед тутешніх людей у своєму вишиваному вбранні...* (О. Гончар).

Неузгоджені означення виражаються іменником у формі непрямих відмінків (без прийменників і з прийменниками), особовим займенником (його, її, їх), прислівником, інфінітивом, числівником, фразеологізмом, неподільним словосполученням і стоять після пояснюваного слова, напр.: *У його голосі бриніли десятки несподіваних і живих інтонацій* (О. Донченко); *Читання вголос подобається дітям*; *Ад'ютант поклав на стіл невелику папку з шкіри* (В. Собко); *Команда шикуватись вивела Маковоя з важкого забуття* (О. Гончар); *Димок від розкладених на землі вогнищ прозорими струмочками здіймався до блакитного неба* (П. Панч); *В пана була думка й справді оддати Джерю й Кавуна в москалі* (І. Н.-Левицький).

Узгоджені означення вживаються в тому самому роді, числі й відмінку, що й пояснюване слово. Тому вони поєднуються з означуванням словом зв'язком **узгодження**. Узгоджені означення характеризують предмет за призначенням, за місцем і часом, за метою, указують на ознаку за матеріалом (*альбом для малювання, гори без шляхів, екскурсія в музей, турбота про батьків, бажання вчитись, колоски пшениці*) і поєднуються з означуванням словом зв'язком керування або прилягання.

Прикладка – це різновид означення, яке, указуючи на ознаку предмета, дає йому нову назву. Прикладки виражаються іменниками (власними і загальними назвами).

Увага! Якщо іменник називає особу, прикладкою є загальна назва, яка вказує на професію, рід діяльності, соціальний статус, національність тощо, напр.: *Жаднюга Вовк рвоне його зубами* (Л. Глібов); *Полум'яний патріот Тарас Шевченко пристрасно ненавидів царизм* (З підручника). Власні імена бувають прикладками лише в тому разі, якщо виконують уточнювальну функцію (тоді їх обов'язково виокремлюють розділовими знаками), напр.: *Тільки рідний дід хлопчиків, Петро Костянтинович Гречкін, схиливши голову, мовчав* (В. Песков). Власні назви неістот здебільшого є прикладкою при загальній назві, напр.: *І плаче гірко Ярославна в Путивлі-граді на валу* (А. Малишко).

У словосполученні, що складається з двох загальних іменників, прикладкою є те слово, яке має значення якісної характеристики, родової ознаки, соціальної або національної належності, указує на рід діяльності, напр.: *Голодні Вовки-сіроманиці порозносять жовті кості* (Панас Мирний); *Може, так само стояла біля чорних шибок учениця-десятикласниця з майбутнього оповідання* (О. Донченко); *Висока могила-курган здіймається неподалік серед розливу хлібів* (О. Гончар).

Прикладка може стояти перед і після означуваного слова. Залежно від позиції прикладку з означуванням словом пишуть через дефіс.

Дефіс ставлять:

1) якщо прикладка і означуване слово – загальні назви: *хлопець-молодець, мати-героїня*;

2) якщо прикладкою є власна назва, яка стоїть перед означуванням і словом: *Москва-ріка, Хорол-річка, Сапун-гора*;

3) якщо прикладка входить до складу терміна: *павук-тарантул, льон-довгунець*;

4) якщо прикладка характеризує особу за національністю, професією, віком, місцем проживання тощо, указує на ознаку і стоїть після означуваного слова: *вчений-селекціонер, дівчина-агроном, хлопець-богатири*.

Дефіс не ставлять:

1) якщо прикладкою є власна назва, що стоїть після загального іменника: *село Жаботин, річка Дніпро*;

2) якщо прикладка означає видове поняття і стоїть після означуваного слова (родового поняття): *риба щука, собака болонка, слива угорка, трава звіробій*;

3) при загальноприйнятих у побуті назвах людей *громадянин, добродій, пан, командир* перед загальною та власною назвою: *громадянин Кравчук, панове студенти, командир Чаєнко*;

4) при прикладках – назвах журналів, газет, пароплавів, спортивних клубів, товариств, магазинів, дитячих садків, кафе тощо. Такі назви потрібно брати в лапки. Наприклад: *журнал “Київ”, газета “Вечірні Черкаси”, танкер “Ужгород”, спортивне товариство “Спартак”, універсам “Сільпо”, дитсадок “Джерельце”, готель “Рось”*.

Примітка. Назви річок, міст, озер, автобусних і залізничних маршрутів у лапки не беруть. Наприклад: *озеро Байкал, річка Тясмин, місто Канів, поїзд Київ – Севастополь, автобус Черкаси – Кіровоград*.

Додатком називається другорядний член речення, який означає об'єкт дії, стану чи ознаки і відповідає на питання непрямих відмінків. Додатки виражаються іменником, займенником, субстантивованим словом і бувають **прямі й непрямі**.

Прямі додатки завжди залежать від перехідного дієслова і виражаються іменником у знахідному відмінку без прийменника, напр.: *Пишеницю сіє, голубіє льоном... жива, весела Білорусь!* (М. Рильський); *Видно шляхи полтавськії і славу Полтаву* (І. Котляревський). Прямий додаток може бути виражений також формою родового відмінка без прийменника: а) із заперечною часткою *не* при перехідному дієслові і б) якщо дія переходить на частину предмета, напр.: *Не шукаю до тебе ні стежки, ні броду...* (В. Симоненко); *Випив чаю*.

Непрямі додатки означають об'єкт, на який дія безпосередньо не спрямована, а лише стосується його, напр.: *Мені без тебе сумно серед людства* (Л. Костенко); *Хтось лопатою одкидав сніг* (А. Головка). Тільки в окремих випадках непрямі додатки називають предмет, повністю охоплений дією (*керувати студією*). З пояснювальними словами додатки поєднуються зв'язком керування.

Увага! Якщо додаток виражений інфінітивом, то поєднується з пояснювальним словом зв'язком прилягання, напр.: *Другі радили битись*,

не пустити козаків (М. Коцюбинський); *Начальник табору запросив Таню сісти* (В. Собко).

Обставиною називається другорядний член речення, який вказує на обставини дії, стану чи ознаки і стосується як окремого члена речення, так і граматичної основи речення загалом. Обставини можуть бути виражені прикметником, дієприслівником, інфінітивом, числівником, формами непрямих відмінків іменника. Залежно від морфологічного вираження обставина поєднується з пояснювальним словом зв'язком прилягання або керування.

Групи обставин за значенням

Способу дії, міри і ступеня – вказують на спосіб виконання дії, на ступінь вияву ознаки або дії і відповідають на питання як? яким способом? якою мірою? наскільки? Наприклад: **Непорушно** стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою (М. Коцюбинський); *І розгортається широко* ніким не сковане життя (П. Карманський); *Вона вміла дуже добре* куховарити (І. Н.-Левицький);

місця – вказують на місце дії, напрямок та шлях руху й відповідають на питання де? куди? звідки? яким шляхом? Наприклад: **Там** дивний ліс зітхає ароматом... (Олег Ольжич); *Ой летіла зозуленька все вгору та вгору* (Нар. творчість); *Десть там* квітнеш вишневим квітом (Є. Маланюк); *Тече вода з-під явора, яром на долину* (Т. Шевченко);

часу – вказують на момент часу або міру часу й відповідають на питання коли? як довго? з якого часу? Наприклад: **З ранку до вечора** Настя поралася біля троянд (О. Іваненко); **Завтра** мають землю наділяти (М. Стельмах);

причини – вказують на причину дії, явища і відповідають на питання чому? з якої причини? Наприклад: *Ні, то на хаті спросоння* клацнув дзьобом лелека (М. Стельмах); *Я бачу погляд твій палає від погорди* (Леся Українка);

мети – вказують на мету дії і відповідають на питання з якою метою? навіщо? Наприклад: *Взяв якомсь заступ і лопату та й пішов у поле криницю копати* (Т. Шевченко);

умови – вказують на умову, за якої можлива дія, явище і відповідають на питання за якої умови? Наприклад: **При такому навчанні** важко складати іспити;

допусту – вказують на умову, всупереч якій відбувається дія, і відповідають на питання незважаючи на що? всупереч чому? Наприклад: *Чіпка, наперекір світові й людям, якийсь веселий, радий* (Панас Мирний).

Синтаксична функція інфінітива

Особливої уваги потребує проблема **визначення синтаксичної функції інфінітива**, що є важливою й для встановлення межі присудка.

Є два різновиди інфінітива в реченні: суб'єктний та об'єктний. Суб'єктний інфінітив означає дію суб'єкта, тобто того, хто є безпосереднім ви-

конавцем дії. Компонентом складеного дієслівного присудка може бути лише суб'єктний інфінітив, однак, залежно від семантики дієвідмінюваного дієслова, до якого прилягає інфінітив, останній може функціонувати в ролі другого-рядного члена речення – додатка або обставини, зокрема:

а) при дієсловах зі значенням руху чи переміщення суб'єктний інфінітив виконує роль обставини мети, напр.: *Ми в світ прийшли **успадкувати славу***... (В. Симоненко);

б) при повнозначних дієсловах, що не мають модального значення, інфінітив виконує роль додатка, напр.: *Михайло зарікався **будь-коли в житті переступити поріг цього дому*** (В. Захарченко);

в) при модальних повнозначних дієсловах *любити, любити, боятися, соромитися, ненавидіти, надіятися, вчитися, мріяти, бажати* інфінітив може виконувати роль додатка, якщо він відділений іншими членами речення, напр.: *Я **люблю очима тишу цілувати*** (М. Вінграновський) – пор.: *Я **люблю цілувати** тишу очима*.

Об'єктний інфінітив – це інфінітив, дію якого виконує інша, ніж дію дієвідмінюваного дієслова, особа чи предмет (найчастіше вказівка на них наявна в реченні). Об'єктний інфінітив не може бути компонентом складеного дієслівного присудка, а функціонує в ролі додатка, рідше – обставини, напр.: *Матінко **свята**! Чи я ж тебе примушую **кохати**?* (Л. Костенко); *Сивина навчила кожну мить хорошу **берегти*** (М. Рильський); *Посилала **мати на цілу ніч працювати, на хліб заробляти*** (Т. Шевченко).

При повнозначному іменнику інфінітив, як правило

о, виконує функцію неузгодженого означення, напр.: *Ми **мали силу рвати** кайдани і кров'ю прапор **окропити*** (Д. Павличко); *Та в мовчанні живе надія **не почути жорстоке “ні”*** (В. Симоненко).

Синтаксичну функцію інфінітива при фразеологізмах із модальним значенням, до складу яких входять повнозначні іменники, потенційно визначають як присудок, напр.: *Я **маю бажання вчитися*** (маю бажання вчитися = бажаю вчитися).

Порівняльний зворот – це другорядний член речення, який приєднується до пояснювального слова за допомогою порівняльних сполучників як, мов, немов, наче, неначе, мовби, немовби, ніби, начебто, буцім, буцімто. До порівняльних зворотів здебільшого належать структури, у яких немає ні імені в називному відмінку, ні дієслова, напр.: *У долині, **мов у ямі, на багнищі город мріє***... (Т. Шевченко). Але бувають випадки, коли порівняльний зворот виражений іменником у називному відмінку: *Великі, **як блюдія, темні очі коричнево-карого, аж червонуватого, кольору виглядають із довжелезних вій*** (В. Собко). Якщо в таких конструкціях можливе відновлення присудка, то тоді це буде підрядне порівняльне речення (неповне), напр.: *Світла ніч **стояла над горами. Чиста, прозора, вона просвічувалась наскрізь, як синій коштовний камінь чистої води*** (О. Гончар). Пор.: *як просвічується коштовний камінь чистої води*. Таку

заміну зручно робити, якщо порівняльні структури з іменником у називному відмінку пояснюють у реченні присудок.

Увага! Іноді важко визначити, у ролі якого члена речення виступає порівняльна і структура. Цьому сприяє позиція порівняльних конструкцій між підметом і присудком, напр.: *Он журавлі, як чорні намистинки, летять нанизані одним разком* (А. Малишко). Тут компонент як чорні намистинки можна розглядати то як означення (*журавлі (які?) як чорні намистинки*), то як обставину (*летять (як?) як чорні намистинки*).

У реченні *А очиці, наче блискавиці, так і грають з-під брівок темних* (Леся Українка) компонент *наче блискавиці* відновлюється у реченні *наче блискавиці грають*, і водночас його можна замінити орудним відмінком з порівняльним значенням – *очиці блискавицями грають*. У подвійній функції і розглядають порівняльні структури такого зразка.

При розстановці розділових знаків слід урахувувати, як і при визначенні ролі образних порівняльних структур, граматичні, смислові та стилістичні чинники.

Кому слід ставити:

1) якщо порівняльний зворот можна перетворити на підрядне речення, напр.: *Дорога колосиста звивається, мов змій (звивається)* (М. Рильський);

2) під час виокремлення зворотів як завжди, як звичайно, як і раніше, як правило, як виняток, наче (як) один, як (мов) навмисне, напр.: *Комами, як правило, виділяються вставні слова*;

3) при прикладці із словом **як**, якщо вона має відтінок причини (можна підставити слова **в ролі кого (чого)**), напр.: *Як митець і філософ, не міг Рильський не написати про сутність прекрасного в житті, природі, мистецтві* (В. Неділько). Якщо прикладка означає „в ролі кого чи чого виступає предмет”, то її не відокремлюють, напр.: *Як художник він (Максим Рильський) створив свій багатючий мистецький світ, світ добра і людяності...* (В. Неділько). (Порівн.: *Рильський-художник створив свій багатючий мистецький світ...*).

Примітка. У реченнях, де порівняльний зворот виражений словами *такий...*, *як...* і *інші*, можлива подвійна пунктуація, залежно від того, включені слова і *інші* в порівняльний зворот чи виведені за його межу: *І в “Кавказі”, і в художніх образах поеми “Сон”... у мужніх рядках “Юрдового”, “Неофітів”, “Єретика”, в таких віршах, як “І Архімед, і Галілей...”*, *“Царям, всесвітнім шинкарям...” та інших вогненних поезіях-молитвах... пророцтвах, клекотіло море народного болю* (О. Гончар); *...Чисті й сильні почуття розкриваються в єдності з життям природи, через її прості, але такі вражаючі образи, як у віршах “Вже червоніють помідори...”*, *“Яблука доспілі, яблука червоні” та інших* (В. Неділько).

Не виокремлюють комами:

1) усталені фразеологічні звороти: *упав як підкошений, як сир у маслі, знати як облупленого, сидіти як на голках, як без рук, холодний мов лід*,

білий як сніг, блідий наче стіна, дивиться як теля на нові ворота тощо, напр.: Запахло сіркою, горілим, і дощ линує як із відра (Панас Мирний);

2) іменна частина складеного присудка, приєднана за допомогою сполучників як, мов, наче, неначе, напр.: День був мов спілий кавун, розпанаханий навіл (М. Коцюбинський); Слова були ніби викарбувані в його мозку (В. Собко);

3) коли порівняльний зворот є простим дієслівним присудком: 3 того часу поле як причарувало його (Панас Мирний); Сонце неначе впало десь у бір (І. Н.-Левицький);

4) якщо порівняльний зворот можна замінити іменником в орудному відмінку або прислівником, напр.: Організацію бою він завжди сприймав як процес невинної творчості (О. Гончар) – сприймав творчо. Такі звороти тісно пов'язані з присудком.

5) звороти, що мають перед порівняльним сполучником заперечну частку **не**, напр.: Все він робив не як люди;

6) якщо перед як наявні частки або інші сполучники, напр.: З боку стегу каховські околиці уже як в облозі (О. Гончар);

7) перед як, ніж у сполуках не більш як, не раніш як, не довше ніж, як слід, як треба тощо: Змагання тривали не більш як чотири години; Погода зміниться не більш як через добу; Виконано більше ніж треба.

Примітка. Інколи фразеологічні звороти граматично оформлюють у підрядні речення, напр.: От пришило лихо і, мов корова язиком, злизало щастя (М. Коцюбинський);

8) якщо присудок без зворотів зі смислового боку не буде завершений: сприйняти як похвалу, зрозуміти як натяк, відзначити як успіх, входити як частина, напр.: Її зауваження колектив сприйняв як натяк.

Практичні завдання

Вправа 1. Випишіть узгоджені й неузгоджені означення разом з означуваним словом, з'ясуйте їхнє морфологічне вираження.

1. Луг жив тією щемною вранішньою красою, коли чути кожен звук і запах чистий і прозорий (К. Мотрич). 2. У кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата старого Петра Джері (І. Н.-Левицький). 3. Там, під кучерявою вербою, і освітив її місяць, хорошу і смутну, у маковім вінку (Марко Вовчок). 4. Солдати мали завдання вийти до набережної (О. Гончар). 5. Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись (В. Сосюра). 6. Опадав черемхи цвіт (В. Сосюра). 7. Дорогих перлин коштовних є багато в синім морі (Леся Українка). 8. Старший відчув на собі співчутливі погляди братів і обняв хлопців (П. Автомонов).

Вправа 2. У поданих реченнях знайдіть прикладки; де потрібно, поставте дефіс або лапки, обґрунтуйте їх. Визначте різновид прикладки за значенням.

1. І ці схожі на два перестиглі пшеничні колоски вуса, і розстеб-

нутий кожух, і сіра каракулева шапка папаха робили його схожим на молодого, веселого чумака (К. Мотрич). 2. Ой сонечку батечку, догоди, догоди! А ти, земле матінко, уроди, уроди! (Олександр Олесь). 3. Буду я навчатись мови золотої у трави веснянки, у гори крутої... (А. Малишко). 4. Роман Уласа Самчука Марія – перший в українській літературі художній твір про примусову колективізацію, так зване розкуркулення справжніх господарів землі, трудівників хліборобів, про голодомор тридцять третього року. Написаний він у високому стилі хроніки життя жінки селянки, яка мимохіть підноситься до символу України (М. Стельмах). 5. Григій Тютюнник народився в селі Шилівка на Полтавщині (Із підручника). 6. В довгому покрученому яру розкинулось село Семигори (І. Н.-Левицький). 7. Університет Києво-Могилянська академія знову одчинив свої двері для абітурієнтів (Із газети).

Вправа 3. Проаналізуйте засоби вираження прямих і непрямих додатків, установіть значення родового відмінка.

1. Як передасть журбу безкраю, що закувала серце в лід (В. Сосяра). 2. У калини попросила корали червоні. У берези позичила білої сорочки, щоб на неї задивлялись хлопці-ясеночки (Д. Павличко). 3. Марко ніколи не бачив на материнім виду таких крихітних сліз (М. Стельмах). 4. Чубенкові піднесли з переліска патронів (Ю. Яновський). 5. Чимало прекрасних талановитих людей подарувала Україні і всьому людству чернігівська земля (Із газети). 6. Раз Півень, риючись даремно у садку, побачив ворох жита на току і зараз кинувся туди хазяйнувати, ще й Курочку покликав помагати (Л. Глібов). 7. Пішов Хома по сусідах позичати хліба (М. Коцюбинський). 8. Не плач, Катерино, Не показуй людям сльози (Т. Шевченко). 9. Вони випили чаю і продовжили розмову (Із журналу). 10. Минулося старе кобзарювання. Але нема без пісні існування; сліпці із нею зрячими були, без неї зрячі – темнота остання (Д. Павличко).

Вправа 4. Випишіть обставини й схарактеризуйте їх за семантичними різновидами та за морфологічним вираженням.

1. Мені в дорогу вирушать пора. Я завтра вранці за кордоном буду. Та я стою біля Дніпра, його вітри й тепло вбираю в груди (Д. Ткач). 2. Незбагненно, нездійсненно з губ, із голосу, з сердець добувається спасенне слово – вічності гонець (Ю. Смолич). 3. І дощ рясний вологу ронить на втіху місту і селу (М. Рильський). 4. При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий ризик не страшний! (Леся Українка). 5. Люба, милая, – чи засмучена ти ходиш, чи налита щастям вкрай (П. Тичина). 6. Зопалу я звівся на ноги (Із газети). 7. Прибіг сховатись під ялинку маленький зайчик (Б. Олійник). 8. Було, незважаючи на травень, душно, як улітку (М. Коцюбинський).

Вправа 5. Визначте синтаксичну функцію інфінітива.

1. Кричать галчата жовтороті про радість жити і жадать (М. Рильський). 2. Кат звелів їй поклонитися (Л. Костенко). 3. Стріляти не стріляє, а рушницю тримає (А. Головка). 4. Іде гроза, дзвінка і кучерява, садам замлілі руки цілувать (Л. Костенко). 5. Зостануться стояти біля броду Посивілі верби-матері (В. Симоненко). 6 Хлопець не може опертися бажанню глянути в вікно (М. Коцюбинський). 7. Учив мене батько трудитись до поту, а мати – любити пісні (П. Воронько). 8. Жити – вітчизні служити (Нар. творчість).

Вправа 6. Проаналізуйте другорядні члени речення за поданою схемою.

Весною і заєць сподівається на свіжу пашу (Нар. творчість)

Другорядний член речення	На яке питання відповідає	Член речення	Від якого слова залежить	Якою частиною мови виражений
весною на пашу	коли? на що?	обставина часу непрямий до- даток	сподівається сподівається	прислівник іменник у знахід- ному відмінку
свіжу	яку?	узгоджене озна- чення	пашу	прикметником

1. Надвечір квочка вела всіх курчат додому (Олег Ольжич). 2. Спересердя штовхне її [Докію] батько (Б. Грінченко). 3. І верховіттям тонкої тополі кивають стиха, шепотять поволі (Л. Українка). 4. У разі нужди шматок хліба дорожче золота (Нар. творчість). 5. Одного дня зійшлася до мене в школу малеча по книжки (С. Васильченко). 6. Пішла Настя в поле жати, та забула серпа взяти (Нар. творчість). 7. Дмитрик з розгону наскочив на ґринджолята (М. Коцюбинський). 8. З пам'яті Дмитрикової вилетіли десь і мати, й наказ сидіти вдома (М. Коцюбинський). 9. Нинішній виступ судді рішучо не вдався (Б. Лепкий). 10. Старий батько сидить коло хати та вчить внука-пузанчика (Б. Грінченко).

Тестові завдання

1. Виокремлене слово є узгодженим означенням у реченні

А Мені поля *задумливо* шептали свої ніким не співані пісні (В. Симоненко).

Б Жде спрагла земля *плідотворної* зливи, і вітер над нею гуляє бурхливий (І. Франко).

В Коли б мені отих дітей Найти *де-небудь*! (Т. Шевченко).

Г Ненависть стожала мечами помсти рвалася у *світ* (В. Симоненко).

Д А *цілувати* хліб мене навчила мати (Є. Гуцало).

2. Виокремлене слово є неузгодженим означенням у реченні

А Козаки-запорожці своєю мужністю дивували світ (П. Панч).

Б Росла в гаю конвалія під дубом високим (Леся Українка).

В Я пам'ятаю руки моєї першої вчительки (Р. Федорів).

Г Дуби в сріблом гаптованих каптанах Подібні стали до старих вельмож (Д. Павличко).

Д Знання мови – необхідне (Л. Первомайський).

3. У якому реченні є прямий додаток?

А Поетам всіх віків була потрібна Муза (Л. Костенко).

Б Хлопці прямували з дорученням від донських козаків на Запоріжжя (П. Панч).

В Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі (М. Коцюбинський).

Г І місячну сонату уже створив Бетховен (Л. Костенко).

Д Хай помріє, хай подивиться на той місяць уповні (О. Гончар).

4. Виокремлене слово є непрямым додатком у реченні

А Богдан козацтво стягує під Білу (Л. Костенко).

Б В дворі пахне м'ятою (Микола Хвильовий).

В Везе Марко Катерині Сукна дорогого (Т. Шевченко).

Г Ми сидимо над річкою....(Гр. Тютюнник).

Д Стою і слухаю переливи весни, стукіт дятла (Г. Косинка).

5. У якому реченні є обставина часу?

А Вечорами біля стайні палали вогні (М. Коцюбинський).

Б Дороги в'юняться ляжливо (В. Стус).

В Дивлюся на берізоньку в зажурі (Д. Павличко).

Г З кохання плакав я (П. Тичина).

Д Вони розгорнулись для атаки (Ю. Яновський).

6. У якому реченні є обставина з допустовим значенням?

А Я злякався до смерті (І. Франко).

Б Ми повертаємось додому лісом (Л. Костенко).

В Я вранці голос горлиці люблю?! (Л. Костенко).

Г Всупереч тим віщуванням проходили грози (М. Рильський).

Д Бенедьо також тихо розібрався (І. Франко).

7. Яким членом речення є виокремлене слово?

Жінка нащось розв'язала косинку, спустила її на плечі (М. Коцюбинський)

А підмет

Б присудок

В означення

Г обставина

Д додаток

8. Яким членом речення є виокремлене слово?

Я мимохідь сюди в селянську хату увійшов *напитися* води (В. Коломієць).

А підмет

Б обставина

В означення

Г додаток

Д присудок

Тема 5

Типи односкладних речень

Теоретичні питання

1. Граматична основа односкладного речення.
2. Типи односкладних речень за способом вираження та значенням головного члена. Односкладні речення з головним членом у формі присудка:
 - а) означено-особові;
 - б) неозначено-особові;
 - в) узагальнено-особові;
 - г) безособові. Способи вираження головних членів.
3. Односкладні речення з головним членом у формі підмета (називні). Способи вираження головних членів односкладних називних речень.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 158.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 265–269.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 245–247.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Видво “Шлях”, 1999. – С. 63–64.
5. Пентиліук М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентиліук, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 204–208.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 210–223.

Односкладні речення становлять особливий структурний тип простого речення. Їхнім граматичним центром є незалежний головний член. Для повноти змісту ці речення не потребують поповнення другим головним членом речення, отже, вони є повними, напр.: *Любів Україну у сні й наяву, вишневу мою Україну* (В. Сосюра); *Смеркається в моїй хатині...* (Б. Лепкий); *Тепер рости б нам! Клекотать! Гримить!* (І. Багрянний); *Полудне. Спека. Тиша. Спокій* (В. Стус).

Залежно від морфологічного вираження головного члена односкладні речення поділяють на **дієслівні** та **іменні**.

До односкладних речень, головний член яких виражений дієсловом, належать: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-

особові та безособові речення. До односкладних речень, головний член яких виражений іменником, належать називні речення.

Означено-особовими називаються речення, у яких головний член означає дію, яка стосується певної особи (або осіб), котру прямо не названо, але її можна визначити за формою дієслова: *Іду садом на край кутка, до провалля, і вже здалеку бачу маленьку білу постать на обніжку* (Григор Тютюнник); *Може, прокинуся хутко з сеї примари-омани* *Деся на безлюднім просторі і без надій на життя* (Леся Українка); *Сьогодні спочинем* (Т. Шевченко); *Не руш! Не ріж! Не убивай!* (Леся Українка); *Поважаймо кожному мить і день сьогоднішній... поважаймо кожному мить, бо вона помре і вже ніколи не повториться* (Я. Корчак); *Пишіть листи і надсилайте вчасно...* (Л. Костенко).

Головний член в означено-особових реченнях може бути виражений дієсловом у 1-й та 2-й особі однини й множини дійсного та наказового способів.

Неозначено-особовими називаються речення, в яких дійова особа мислиться неозначено: *За що, не знаю, називають хатину в гаї тихим раєм* (Т. Шевченко); *Повільно йшли мовчазні до перону* (В. Симоненко); *Катів поведуть на страту, на нашу Святу розплату* (Є. Маланюк). Головний член у неозначено-особових реченнях виражається дієсловом у 3-й особі множини теперішнього або майбутнього часу або формою множини минулого часу.

Узагальнено-особовими називаються речення, у яких головний член виражає дію, яка стосується будь-якої (узагальноної) особи, тобто одночасно всіх і кожного зокрема: *Чорну душу милом не відмиєш* (Нар. творчість); *За науку цілуйте батькам руки* (Нар. творчість); *Від добра добра не шукають* (Нар. творчість). Узагальнено-особові речення найчастіше трапляються в усній народній творчості. Головний член у цих реченнях виражається дієсловом найчастіше у формі 2-ї особи однини і множини.

Безособовими називаються речення, головний член яких означає дію чи стан, що відбувається без активної участі особи. Дія мислиться без участі діяча, поза його волею, передаються явища природи, фізичний чи психічний стан людини: *І смеркає, і світає, День божий минає...* (Т. Шевченко); *Надворі мете* (С. Скляренко); *І так нам вільно* (Л. Костенко); *Не можна любити народів других, якщо ти не любиш Вкраїну* (В. Сосюра).

Головний член у безособових реченнях може бути виражений:

а) безособовим дієсловом: *Надворі смеркало і сутеніло* (Панас Мирний); *Останові не спалося* (М. Коцюбинський);

б) особовим дієсловом, ужитим у безособовому значенні: *В степу пахло медами й кавуновим огудинням* (О. Сизоненко); *Синім холодом од трав віє* (В. Сосюра);

в) неозначеною формою дієслова з допоміжними словами або без них: *Ні, не забудь тих днів бурхливих* (В. Сосюра); *Можна вибрать друга і по духу брата, Та не можна рідну матір вибирати* (В. Симоненко);

г) дієслівними формами на *-но*, *-то*: *Через три дні їх справді випущено і дозволено піти попрощатись з родиною* (Панас Мирний); *О, сліз таких вже вилито чимало* (Леся Українка);

д) прислівником: *А на душі так вільно* (Б. Лепкий); *В хаті було чисто та гарно, як у квітнику* (М. Коцюбинський);

е) присудковим словом немає: *Нема на світі України, немає другого Дніпра...* (Т. Шевченко).

Називними називаються речення, що означають предмети і явища без вказівки на дію, яка може стосуватися їх: *І день, і дим, і даль, і рими, бадьорий крок, бадьорий спів...* (В. Сосюра).

Головний член речення виражений іменником у називному відмінку однини чи множини. Називні речення бувають непоширеними (одне слово): *Село. Гай. Дуби, липи, тополі* (А. Тесленко) і поширеними: *Київські вулиці* (В. Сосюра), можуть мати вказівні частки *от, ось, то*, напр.: *От і перехрестя доріг* (М. Стельмах).

Увага!

1. Не завжди легко розрізнити речення, у яких прикметник виконує роль іменної частини складеного іменного присудка, а в яких означення. Засобами синтаксичної диференціації в таких реченнях є: **порядок слів** та **інтонація** з урахуванням, звичайно, контексту, а саме:

а) прикметник перед головним членом іменником здебільшого є означенням (тому речення односкладне), його не виокремлюють наголосом і вимовляють разом із пояснюваним іменником без пауз; логічно наголошеним є іменник, напр.: *Осіння ніч. Безмовне поле. Під місяцем блищить ріка* (М. Луків). *Солодкі хвилини свята, Салюти, пісні, знамена* (М. Луків);

б) прикметник, що стоїть після іменника, якщо він не відокремлений, здебільшого є частиною складеного іменного присудка у двоскладному реченні. Цей прикметник інтонаційно наголошений, відділений від пояснюваного іменника-підмета паузою, напр.: *Щасливий це був час. Ночі зоряні, теплі, українські* (Марко Вовчок). *Земля замислена і строга, І небеса – як бірюза* (М. Луків);

в) якщо прикметник розташований після іменника й відокремлений, він є означенням односкладного речення, напр.: *Чудовий день, погожий, весняний* (3 газети);

г) присудком двоскладного речення може бути й препозитивний прикметник у таких випадках:

– якщо логічний наголос падає на прикметник, а при означуваному іменнику є своє означення, виражене здебільшого вказівним займенником або іншими частинами мови, напр.: *Скляний той стовп. Мальований той воїн* (О. Пахльовська); *Барвисті осені полотна, А літо вже одколосилось* (М. Луків);

– якщо далі йде підрядна частина, що стосується найчастіше головної частини загалом (підрядне обставинне), напр.: *Страшні слова, коли вони мовчать* (Л. Костенко);

– якщо при прикметнику є підсилювальні частки або слова, близь-

кі до часток (займенник), напр.: *Тут з кожним кроком усе глибша, все похмуріша осінь* (М. Луків); *Така шалена стужа, така крута зима* (М. Луків);

д) постпозитивні прикметники можуть бути означеннями, якщо на них не падає логічний наголос і вони стоять у ряду інших односкладних речень, напр.: *Гніздо лелече. Осокір. Стежина до криниці* (М. Луків) (названо окремі деталі загальної картини).

2. У називному реченні відсутні будь-які обставини. Якщо ж у реченні є обставина, то це речення не називне, а двоскладне з пропущеним присудком: *Тиша навкруги*. Виняток становлять односкладні речення з обставиною, якщо вони стоять у ряду інших односкладних речень: *Весняний вечір, зорі дикі, в калюжах грязна вода* (А. Малишко).

3. Двоскладним є речення, у якому присудок виражений дієсловом у формі 3-ї ос. одн. теп., майб. часу або у формі одн. мин. часу, напр.: *Живе (житиме, жила) в Україні*.

Практичні завдання

Вправа 1. Випишіть спочатку двоскладні, а потім односкладні речення. Підкресліть у них головні члени. Поясніть, чим відрізняються односкладні речення від односкладних.

1. Слова повинні бути покірні чуттям і помислам твоїм (М. Рильський). 2. Золотих не хочу лаврів, з ними щастя не здобуду (Леся Українка). 3. Сталь гартується в огні, а людина у труді (Нар. творчість). 4. І раптом стало тихо на планеті (О. Підсуха). 5. Потім ми заглянем до зорі в віконце (Леся Українка). 6. Мужай, прекрасна наша мово (М. Рильський). 7. Не шукай правди в других, коли в тебе її нема (Нар. творчість). 8. Пахло талою землею (А. Головка). 9. Ранок. Морозець (Остап Вишня). 10. Лине пісня в садах солов'їна (І. Нехода). 11. Скучив за степом, скучив за лугом (В. Стус).

Вправа 2. Перетворіть подані двоскладні речення в односкладні означено-особові.

1. Я пригорнусь до тебе піснею і яворами, золотими крильми пше-ниці, тінявими ярами (Д. Павличко). 2. Я їду, і в'ються спогади незримо (В. Сосюра). 3. Ти гукай не гукай, а літа не почують (Б. Олійник). 4. Ми любим дивитись на зорі, на їх неосяжну сім'ю, шукаєм в буремному морі по зорях дорогу свою (П. Воронько). 5. Не шуми ти, очерет! (В. Сосюра). 6. Не одлюби свою тривогу ранню (В. Стус).

Вправа 3. Проаналізуйте подані означено-особові речення. Підкресліть головні члени речення, поясніть їхнє морфологічне вираження.

1. Живу без слів. У тиші тішусь, зелений – з ніг до голови. Читаю книгу наймудрішу із літер, листя і трави (М. Крищенко). 2. О друзі,

розкриємо книги – життя невгасимого твір (П. Усенко). 3. Любіть життя, шануйте кожен день. Робіть йому коштовні подарунки (М. Воронько). 4. Лови летючу мить життя! Чаруй, хмілій, впивайся... (Олександр Олесь). 5. Берімося краще до роботи, змагаймося за нове життя (Леся Українка). 6. Коли цінуєш кожен мить, то й час тоді тебе цінує (М. Сингаївський). 7. Любимо Вкраїну, та не сліпо, щирим серцем, чистою душею (О. Підсуха).

Вправа 4. Знайдіть односкладні узагальнено-особові речення, поясніть морфологічні засоби вираження їхнього головного члена.

1. У вікнах тихо (В. Винниченко). 2. Поживемо – побачимо (Нар. творчість). 3. Й не забудь повік тепло материнського порога (К. Дрок). 4. Слухай кожного, але не з кожним говори (Нар. творчість). 5. О земле-мати! В сонячній добі вітаю я пробудження в тобі (Т. Коломієць). 6. Стоїш високо – не будь гордим, стоїш низько – не гнися (Нар. творчість). 7. Говори, говори, моя мила: твоя мова – співучий струмок (П. Тичина). 8. Вуглем полотна не білять (Нар. творчість). 9. Людина жартує у двох випадках: коли їй весело і коли їй смутно (Л. Костенко). 10. Чуже бачить, а своє не помічає (Нар. творчість). 11. Учітеся, брати мої, думайте, читайте (Т. Шевченко). 12. Ти в моєму серці, Україно, думою Шевченка гомониш (Б. Олійник). 13. Перейшов на ліки – пропав навіки (Нар. творчість).

Вправа 5. Запишіть подані безособові речення. Підкресліть головні члени речення, схарактеризуйте їхнє морфологічне вираження.

1. Ніякої стежки тут не було (О. Гончар). 2. Ще вчора йому неприємно було б здбати когось із знайомих, але сьогодні уже хотілось когось побачити, з кимсь поговорити (В. Підмогильний). 3. Петруся зовсім не видно було (Панас Мирний). 4. Тихо навкрути, мертво (М. Коцюбинський). 5. Треба поспішати додому (М. Івченко). 6. Не вік мені бути сиротою (І. Багряний). 7. Їй хотілось усе сказати Іванові (І. Франко). 8. Пора збиратися в далеку дорогу (В. Стефаник). 9. Похмурніло навколо в ці дні (М. Стельмах). 10. Пахне димом (Н. Рибак). 11. Тільки не лякатись, тільки не стратити надії (М. Коцюбинський). 12. З чотирьох її класів було винесено парти і просто на підлогу накидано горами сіна (Ю. Смолич). 13. Жаль стало батька (М. Коцюбинський). 14. Нема на хліб (Л. Костенко). 15. Нікому не зламать крицеві наші крила (В. Сосюра).

Вправа 6. Визначте різновиди односкладних речень, поясніть морфологічну форму вираження головних членів речення.

1. Дарованому коню в зуби не дивляться (Нар. творчість). 2. Не повернуть минулого ніколи (М. Рильський). 3. Аж ось і тин (А. Тесленко). 4. Є скарби, допоки їх шукають (Л. Костенко). 5. Хоч би закохатися в кого до безпам'яті абощо (О. Гончар). 6. Людина від спокійного життя жиріє серцем і втрачає талію (Л. Костенко). 7. Де сховатися од вітру? (П. Тичи-

на). 8. І хочеться часом в двадцятому віці забитись в печеру і няньчить вогонь (Л. Костенко). 9. Йому не страшно було ані крихти (І. Франко). 10. Чужого не хочу, свого не дам (Нар. творчість). 11. Там нема хапливості (В. Винниченко). 12. Од села чутно далекий гомін (М. Коцюбинський). 13. На вільне слово ковано кайдани (Леся Українка). 14. Нема коли писати отих маленьких літер. Немає чим писати. Нема писати де (Л. Костенко). 15. Не бійтесь заглядати у словник (М. Рильський). 16. Нам наказують зайняти висоту (В. Кучер). 17. Зроби людині діло і забудь (О. Підсуха). 18. Ніч. Безсилі метелики (М. Рильський). 19. Поставили козла город стерегти (Нар. творчість). 20. Його почало морозити... (О. Досвітній). 21. Знайдіть бодай один пам'ятник щасливій людині (О. Довженко). 22. Мені б забути всіх уже і все (Л. Костенко).

Тестові завдання

1. Яке речення є означено-особовим?

- А То дощ. То сніг. То пролісків іскринки. То перший грім. То пломінка блакить (М. Луків).
Б Берегти треба наше багатство (Остап Вишня).
В Затишно дітям в пазусі казок (Л. Костенко).
Г Зіграй мені осінній плач калини (Л. Костенко).
Д Обуха батогом не проб'єш (Нар. творчість).

2. Яке речення є неозначено-особовим?

- А Бери вершину і матимеш середину (Г. Сковорода).
Б Враз було вбито всі дитячі мрії (О. Донченко).
В Той монастир недавно збудували (Л. Костенко).
Г Боже великий, єдиний, Нам Україну храни! (О. Кониський).
Д Не пером пишуть, а умом (Нар. творчість).

3. Яке речення є узагальнено-особовим?

- А Книга – то джерело знань (І. Цюпа).
Б Стоїш високо – не будь гордим, стоїш низько – не гнися (Нар. творчість).
В Линь, моя пісне, мов чайка прудкая (Леся Українка).
Г Без діла сидіти, то можна одубіти (Нар. творчість).
Д Весною в селі встають рано (Григорій Тютюнник).

4. Який рядок містить називне речення?

- А З видимого пізнай невидиме (Г. Сковорода).
Б Покинь цю бульбу на столі! Облиш цю копію землі! (І. Багряний).
В Світанок! (П. Тичина).
Г Довкруг – обрізано жалі... (В. Стус).
Д Не розгледівши броду, не лізь у воду (Нар. творчість).

5. Яке речення є безособовим?

- А За науку цілуйте батькам руки (Нар. творчість).
Б Вечір. Зорі в небозводі. Блиск над синіми снігами (П. Тичина).
В Визначай смак не по шкарлупі, а по ядру (Г. Сковорода).
Г Тремтіть, убивці, думайте лакузи... (В. Симоненко).
Д Мені стало весело і аж тепліше... (Гр. Тютюнник).

6. Знайдіть відповідність між реченнями та їхніми типами

1. На новий путівець шукай нові ноги (Г. Сковорода).
2. У Скориковій хаті світиться (Г. Тютюнник).
3. Довіряй, але перевіряй (Нар. творчість).
4. Папір... перо і філіжанка (В. Стус).
5. Прожили. Одійшли на віки (М. Луків).

- А неозначено-особове
Б означено-особове
В узагальнено-особове
Г безособове
Д називне

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					
5					

Тема 6
Ускладнене речення
Речення з однорідними членами

Теоретичні питання

1. Поняття про однорідні члени речення.
2. Сурядні сполучники при однорідних членах речення.
3. Особливості пунктуації в реченнях з однорідними членами.
4. Однорідні й неоднорідні означення.
5. Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 162–163; 167–168.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 270–274.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 20 07. – С. 249–253.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 63–64.
5. Пентиліук М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентиліук, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 226–230.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 210–223.
7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 155–158.

Просте речення можуть ускладнювати однорідні члени речення, відокремлені члени речення, вставні і вставлені конструкції та звертання.

У реченні можуть бути члени речення, з'єднані між собою не лише способом підрядного зв'язку, а й способом сурядного зв'язку, які утворюють у ньому пари чи й цілі ряди слів, відносно незалежних один від одного, тобто пари чи ряди однорідних членів речення.

Однорідними називаються члени речення, які з'єднані сурядним зв'язком, стосуються одного й того самого члена речення, відповідають на одне й те саме питання і виконують однакові синтаксичні функції. Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення. Виконуються вони з інтонацією переліку або протиставлення, напр.: *Сміються гори, доли, і вершини, і всі підкови, згублені в полях (Л. Костенко);*

Річка синіє, зітхає сміється (М. Рильський); *Ніхто руки мені не стисне в землі холодній і німій* (О.Олесь); *Опишу я весну, гори, голубого моря даль* (О. Гончар); *Наче в провесні чи в літі зацвіли поля* (Т. Масенко).

Однорідні члени речення рівноправні і граматично не залежать один від одного, як правило, виражаються однією частиною мови, але іноді можуть бути морфологічно різнорідними, тобто вираженими різними частинами мови та їхніми різними формами. Так, у реченні *Говорила моя бесідниця дрібно, швидко, тонким сопрано, перебиваючи себе раз у раз* (Леся Українка) однорідні обставини способу дії виражені прислівниками (*дрібно, швидко*), іменником (*сопрано*) та дієприслівниковим зворотом (*перебиваючи себе раз у раз*); пор. також однорідні присудки в реченні *А душа нашої людини проста, без хитрощів* (О. Корнійчук), виражені прикметником (*проста*) та іменником (*без хитрощів*).

Однорідні члени можуть бути поширеними й непоширеними, виражатися словами і словосполученнями. В одному реченні може бути не один, а кілька рядів однорідних членів. Наприклад, речення *Легка, біла, прозора постать, що з обличчя нагадує Мавку, з'являється з-за берези і схиляється над Лукашем* (Леся Українка) має два ряди однорідних членів: означення *легка, біла, прозора*, що стосуються підмета *постать*, й однорідні присудки *з'являється, схиляється*.

У реченні однорідні члени об'єднуються в цілісний структурно-смысловий блок. Однорідні члени речення можуть поєднуватися між собою сполучниками сурядності – єднальними, протиставними і розділовими.

1. **Єднальні** сполучники *і, й, та (і), і-і, ні-ні, ані-ані*, поєднуючи однорідні члени речення, указують лише на смислову спорідненість кожного із слів сурядного ряду.

Сполучники *ні - ні, ані - ані* посилюють також заперечення, повторювані єднальні сполучники набувають властивостей підсилювальних часток, напр.: *І сонний гриб в смарагдовій куфайці дощу напився і за день підріс* (Л. Костенко); *Тільки на хмари, на небо виблю і жаль, і жагу* (В. Сосяра); *Не вічні ні батько, ні мати...* (М. Луків).

2. **Протиставні** сполучники *а, але, проте, зате, однак, та (але)* виражають протиставні відношення, напр.: *Життя потрібне тільки сильному, а не болягу* (В. Чемерис); *Тече вода в синє море, та не витікає* (Т. Шевченко).

3. **Розділові** сполучники *або, чи, або - або, чи - чи, то - то, не то - не то, чи то - чи то* вказують на можливість одного з двох явищ, чергування їх або непевність враження, створюваного предметом, явищем чи дією, напр.: *Вона (ріка) то важко, надсадно гарчала і зізла вергала камінням, то в знеможі схлипувала, затихала, збираючись з новими силами...* (В. Чемерис); *Чи то садок, чи город, чи поле* (Панас Мирний).

Розділові знаки між однорідними членами речення

1. Між однорідними членами речення, не з'єднаними сполучни-

ками, ставлять кому, напр.: *Встала весна, чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рясом, барвінком укрила* (Т. Шевченко).

2. Кому ставлять завжди перед протиставними сполучниками **а, але, та (але), однак, проте, а проте, хоч (хоча)**, напр.: *Тече вода в синє море, та не витікає* (Т. Шевченко); *Червоні білолиций, горить, а не сяє* (Т. Шевченко); *У хаті тепло, тихо, хоч і неясно* (Панас Мирний).

3. Якщо однорідні члени речення з'єднані парними сполучниками **як ... так, не тільки ... а й, якщо не ... то, не так ... як, не те щоб...а, не стільки...скільки** тощо, то кому ставлять перед другою частиною, напр.: *Довженко був не тільки глибоко національним художником, але й палким патріотом* (М. Рильський).

4. Однорідні члени речення можуть бути об'єднані в пари за допомогою сполучників **і (й), та (і)**, тоді кому ставлять між парами: *Тополі і пальми, кедри й осокори тебе зустрінуть з висоти* (С. Крижанівський).

5. Кому ставлять між однорідними членами, з'єднуваними повторюваними єднальними й розділовими сполучниками, напр.: *І барвінком, і рutoю, і рясом квітчає весна землю* (Т. Шевченко); *А по дашку прозорі веранди ходили то дощі, то голуби...* (Л. Костенко).

6. Якщо в одному ряді є однорідні члени, з'єднані інтонацією й сполучниками, то кому слід ставити між усіма однорідними членами: *У них є все – пшениця, хутро, вовна, і риба, й мед, і добрі води рік* (Л. Костенко).

7. Іноді між поширеними або далекими за змістом однорідними членами ставлять крапку з комою: *Розжарене, червоне сонце низько спустилося; багряним світом грало на деревах* (Леся Українка).

Не ставлять кому:

1. Між двома однорідними членами речення, якщо вони з'єднані одиничними сполучниками **і (й), та** (у значенні **і**), **чи, або**: *Там вежі, башти і димки веселі* (Л. Костенко); *Краю мій. Люблю я тебе вдень і вночі, вранці й ввечері і не знаю краю своєї любові* (Панас Мирний); *Іноді глибоку тишу порушує стукіт дятла чи шерех збитої білкою кедрової шишки* (О. Донченко). Пор. *Старий батько сидить коло хати та (і) вчить внука маленького чолом оддавати* (Т. Шевченко) і *Тече вода в синє море, та (але) не витікає* (Т. Шевченко).

2. Між двома непоширеними однорідними членами речення, з'єднаними повторюваними сполучниками **і...і, ні...ні**, якщо це стійкий вислів (**ні туди ні сюди, ні живий ні мертвий, ні пуху ні пера, ні риба ні м'ясо, ні в тин ні в ворота, ні слуху ні духу, і сміх і гріх, і так і сяк**): *Бурлаки стояли ні живі ні мертві* (І. Н.-Левицький); *Похнюпився Бурмило, стоїть ні в сих ні в тих* (Л. Глібов).

3. Якщо сполучник **і** з'єднує різні однорідні члени речення, то кому перед ним не ставлять, напр.: *Він (Довженко) любив красу праці і в кожному своєму творі знов і знов повертався до неї* (С. Герасимов).

4. Якщо два дієслова в однаковій формі вказують на дію та її мету,

напр.: *Хай Мариня **пiде приготує** снiданок* (І. Вiльде).

5. Якщо мiж двома однаковими словами стоїть заперечна частка *не*, напр.: *Ти **гукай не гукай**, а лiта не почують* (Б. Олiйник).

Мiж двома однорiдними членами речення ставлять тире, якщо другий член протиставляється першому (перед ним можна поставити сполучники *а, але*), виражає причину, наслiдок, доповнення, раптову змiну подiй: *Було колись – (але) минулося, не вернеться знову* (Т. Шевченко).

Означення бувають однорiднi й неоднорiднi. Залежно вiд цього мiж ними можна ставити чи не ставити роздiлові знаки.

Означення вважають **однорiдними**:

1) якщо вони характеризують предмет з одного боку (колір, розмір, матеріал тощо), напр.: *Яксь делікатна, нiби дiвоча, краса, була розлита в тих пишних та делікатних **бiлих, опалових, синiх та рожевих фарбах та сутiнках неба*** (І. Н.-Левицький).

2) якщо вони стоять пiсля означуваного слова, напр.: *Пiд ногами Iвана кожний камiнь вкривали рудаві мохи, **грубі, м'які, шовкові*** (М. Коцюбинський);

3) якщо вони виступають у ролі художніх означень, напр.: ***Холодний, колючий** вiтер гнав низько над землею важкі олов'яні хмари* (В. Кучер);

4) якщо вони характеризують предмет з рiзних бокiв, але об'єднані спiльною ознакою, напр.: ***Мiцних, вузлуватих, потрiсканих** рук Не спить нi гамiр, нi гомiн, нi стук* (М. Рильський) (рiзнi видові ознаки *мiцні, вузлуваті, потрiскані* характеризують поняття з однією родовою ознакою "робочі руки"; ***Маленьке, сiре, заплакане** вiконце* (М. Коцюбинський);

5) однорiдними завжди є означення-синонiми, напр.: ***Сумний, журливий** мотив лине в тихому надвечір'ї*;

6) якщо означення вказують на внутрiшню ознаку й зовнiшній її вияв, напр.: *Не забудьте пом'янути **незлим, тихим** словом* (Т. Шевченко);

7) коли означення перебувають у причиново-наслiдкових вiдношеннях, напр.: *Знайомий голос в душу лине з **старого, сивого** Днiпра* (М. Рильський);

8) якщо наступне означення уточнює попереднє, напр.: *Гори **величезні, густі** проводять таємну розмову* (Леся Українка).

9) однорiдними є прикметник і дiєприкметник, який вживається iз залежними словами, якщо першим iде прикметник, напр.: ***Рiвний, залитий** сонцем степ одразу припишк* (О. Гончар) – Пор.: ***Залитий** сонцем **рiвний** степ одразу припишк*.

Неоднорiдними називають такі означення, які характеризують предмет з рiзних бокiв. Неоднорiднi означення найчастіше виражаються сполученням

а) якiсного й вiдносного (присвiйного) прикметників (бо вони виражають рiзнi ознаки), а також займенником і прикметником чи дiєприкметником, числiвником і прикметником, тому кому мiж ними не

ставлять, напр.: *Шалений холодний вітер люто висвистував і завивав, бісуючись над степом* (І. Ле); *Стара батьківська хата!; Моя вишнева Україно!; Я зробив перший самостійний крок у життя;*

б) дієприкметником і прикметником, напр.: *Світ вечірнього сонця позолотив стіну з понамальовуваними червоними квітками* (І. Н.- Левицький);

в) дієприкметниковим зворотом та прикметником, напр.: *І по обидва боки тих левад ... скрізь видно було залиті сонцем старі садки* (І. Н.-Левицький).

Запам'ятайте! Однорідні означення поєднані між собою за допомогою сполучників і перелічувальної інтонації або ж тільки за допомогою інтонації, тому введення сполучника *і* між означеннями (в останньому випадку) часто слугує одним із практичних прийомів розмежування однорідних і неоднорідних означень, напр.: *Радісна, (і) тиха надія, мов квітка лілеї, розквітла...* (Леся Українка). – Пор. *Великі темно-сірі очі втомлено дивилися кудись вперед* (В. Козаченко);

Узагальнювальні слова й розділові знаки при них

У реченні при однорідних членах може бути узагальнювальне слово, яке є тим самим членом речення, що й однорідні члени, напр.: *На узліссях ще ростуть гриби: червоноголові підосичники, зеленуваті й рожеві сирійжки, слизькі грузди і запашині рижики* (І. Соколов-Микитов); *Софія зупинилась, з тихим хвилюванням охопила очима весь мальовничий краєвид: і широко ріку із світлими перекатами, і золотисті піщані острівці, і далекий протилежний берег, зарослий верболом* (О. Донченко).

У ролі узагальнювальних слів можуть виступати іменники (родові й видові назви), означальні та заперечні займенники (*все, всі, кожний, всякий, ніхто, ніщо*) та прислівники (*всюди, скрізь, кругом, навкруги, ніде, ніколи, завжди тощо*): *Земля, зчорнілі ниви, переліски, гаї, отара у долині і люди на нивах, по ріллях і дорогах – усе обпалено гарячим сонцем* (Д. Косарик); *Все зникло, наче в казці: місто, гори, поле, гай* (Леся Українка); *Все, чим живе душа, чим серце володіє: ясну блакить небес, і зелень ранніх трав, і цей струмок, що так весні радіє, – йдучи в далеку путь, з собою я забрав* (Л. Первомайський).

При узагальнювальних словах слід ставити такі розділові знаки:

1) **двокрапку** ставлять після узагальнювального слова перед однорідними членами: *Уже зазеленіли всі дерева: верба, тополя, ясен, клен;*

2) **тире** ставлять

а) після однорідних членів перед узагальнювальним словом: *Вишні, черешні, яблуньки, ранні груші – все стоїть у цвіту; Ні темінь непроглядної ночі, ні близькі й далекі вибухи мін, снарядів, ні навіть невимовний страх, що раз-по-раз підступав до грудей, – ніщо не могло спинити хлопця* (О. Донченко);

б) якщо після узагальнювального слова йде ряд однорідних членів, але речення не закінчується, то після них перед наступною части-

ною речення потрібно ставити тире: *Тут усе: рідна мова, батьки, друзі, односельці, співи за святковим столом – сповнювало серце Іванове радістю так довго очікуваного повернення додому* (О. Петренко).

Якщо перед однорідними членами речення стоять слова **а саме, як-от, наприклад, як наприклад**, то перед ними слід ставити кому, а після них – двокрапку, напр.: *Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курок – можна було викосити косою в траві* (О. Довженко); *Можна було побачити багато киян у вищих навчальних закладах освіти Західної Європи, як наприклад: у Кракові й Празі, Гейдельберзі й Галле, Сорбонні й Болоньї* (Із підручника).

Примітка. Якщо після однорідних членів речення з попереднім узагальнювальним словом за правилами потрібна кома, то тире після однорідних членів не ставлять: **Все:** дуб, липа, вільха, в'яз, берези, подекуди бук, який росте переважно в карпатських лісах, є найпоширенішими породами в лісостеповій частині України (Із підручника).

Практичні завдання

Вправа 1. Прочитайте речення, знайдіть у них однорідні члени; визначте, якими засобами зв'язку вони поєднані між собою; поясніть розділові знаки.

1. Треба змалечку, з того часу, коли дитина починає свідомо мислити, привчати її до праці. Праця – це все: і вивчення азбуки, і написаний переказ, і прочитана книга, і змайстрована шпаківня, заслане ліжко, й розв'язана задача, і проведена екскурсія, і занесене в хату відро води. І головне, що, роблячи все це, діти повинні розуміти мету, бачити ціль, до якої вони прагнуть. Отож і вчитель, і батько, та мати, всі ті, хто працює з дітьми, повинні завжди пам'ятати про це розвивати підтримувати в дітей інтерес до праці (Ю. Збанацький). 2. Довкола розкинулись мило барвисті дрібні береги, домочки, й садочки, і люди, отари, і луки, й луги (Леся Українка). 3. Вересневе сонце непомітно зайшло за хмари і зразу ж розіслало аж за ліс недобілені полотна (М. Стельмах). 4. Не вітер, а буря над землею в наметі калала білий сніг (Л. Первомайський). 5. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу чи ловити щучок руками, скаламутивши воду (О. Довженко). 6. Семен стояв ні в сих ні в тих, тримаючи в руках торбинку (М. Коцюбинський). 7. Вузька стежечка зчезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі (М. Коцюбинський). 8. Цей ведмідь спить на березі ріки не тільки взимку, а й улітку (Є. Гуцало). 9. Сокирами та ломами розбивали старезне, але ще міцне ...дерево (О. Гончар). 10. Не за обличчя судить, а за серце (Г. Сковорода). 11. Кожна біда страшна не тільки своєю присутністю, а ще й безпорадністю (Н. Баклай). 12. Навчити дітей вірити в людей, підготувати їх до життя – нелегка справа (В. Сухомлинський).

Вправа 2. Спишіть речення, розставивши розділові знаки. По-

ясніть розділові знаки при однорідних членах речення.

1. Порадь мені, Зірнице-мати, де мені пари шукати чи межи боярством преславним лицарством, чи межи князівством чи межи поспільством (Леся Українка). 2. Батьківщина починається для людини з шматка неба і ниви пшениці з лісової галявини і блакитного неба над колискою (В. Сухомлинський). 3. Мудрість народної поезії прозорість її слова і таємний чар мелодії, що відразу ж поведе твою душу на береги історії на тихі води і ясні зорі і на жалі чи теж одразу викреше з серця іскри завзятого й веселощів це стало його смутком і радістю (М. Стельмах). 4. Є в коханні і будні і свята є у ньому і радість і жаль, бо не можна життя заховати за рожевих лілій вуаль (В. Симоненко). 5. Радість і чудо найбільше для людини – її рука. Бере і дає карає і милує пестить і нищить будує і палить творить і любить (П. Загребельний). 6. Життя і мрія в згоді не бувають і вічно борються, хоч миру прагнуть (Леся Українка). 7. Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? (Панас Мирний). 8. Вже сонце котилось до темного бору і в теплім промінні купало і ярі лани і веселю гору (Леся Українка).

Вправа 3. Прочитайте речення, знайдіть у них однорідні й неоднорідні означення; з'ясуйте, чому означення однорідні; поясніть розділові знаки між усіма однорідними членами.

1. Гострий, колючий смішок ворухиться в Хоминих грудях, підступає під горло (М. Коцюбинський). 2. Тугі, кошлаті гриви хлюпали в груди, повивали ноги, хапали за високо зведені копита й тягли в глибину (В. Дрозд). 3. Над картатою людською збірнотою відлунює розтіч голосів, ревище худоби, дзвін кіс, гучання гончарних виробів, сумні переливи сопілки дрімотне квиління ліри й ще десятки згуків (М. Стельмах). 4. Долинка, вишита сонцем, пускає їм веселі сліпучі зайчики (М. Стельмах). 5. Тільки обмиті лихою годиною напівзруйновані димарі стояли як німі свідки нещастя (О. Довженко). 6. В моєму серці розвіялось важке, тривожне чуття (І. Франко). 7. Коло хат зеленіють густі старі садки (І. Н.-Левицький), Довгими осінніми вечорами велись безкінечні розмови та суперечки (М. Коцюбинський). 8. Гіллястий волоський горіх розкинув густу тінь (М. Коцюбинський). 9. Понад дорогою за тином в огороді займався пишний січневий ранок (Панас Мирний). 10. На високих жовтогогарячих шпильятих тополях іскрилося осіннє сонце (Я. Баш). 11. Зорі крізь щілини в клуню дивились поглядом тихим, далеким, глибоким... (Л. Костенко).

Вправа 4. Прочитайте речення. Визначте однорідні члени речення й узагальнювальні слова; з'ясуйте, яким членами речення вони є; поясніть розділові знаки.

1. Люди, трави, дерева, овіяні тишею води, стеблина зелена та безмірно далекі світи – все під місячним саявом стамавує в трепеті подих

(М. Луків). 2. І підходять усі по черзі: то дівчина жива, то хлопець стрункий, то велетень гордий... (Дніпрова Чайка). 3. Він бачив її скрізь: і в прозорій, як скло, і, як скло, дзвінкій хвилі, і в гарячому, блискучому на сонці камені (М. Коцюбинський). 4. На річці, в лісі, на полі – усюди німо, тихо (П. Тичина). 5. Несуть пани осаули козацькую зброю: Литий панцир порубаний, шаблю золотую, три рушниці-гаківниці і три самопали (Т. Шевченко). 6. Ранок починався тихий та лагідний, все наоکیل: і трави, і дерева, і кущі – наче замерло (Ю. Смолич). 7. Шкільний твір складається з трьох частин, а саме: вступу, основної частини, висновків (Із підручника). 8. Вона проклінала все, що попадалось їй на очі: свиней, курей, поросят, щоб не скугикали, Пірата, щоб не гавкав дітей сусідів (О. Довженко). 9. Тихо-тихо в степу: ні вітерця, ні подиху (З. Тулуб).

Вправа 5. Перепишіть речення, вставляючи, де треба, відповідні розділові знаки; поясніть їх.

1. І море і поле і небо все велично гармонувало між собою, заспокоювало душу (О. Гончар). 2. Все знайоме і рідне до болю в душі і криниця в саду і червона калина (М. Луків). 3. День вечір ніч ранок все біле все тьмяне (Леся Українка). 4. Такі коротенькі фрази як „Вибачте, що потурбував” „Чи не будете ви такі люб’язні...” „Будь ласка” „Чи не вважаєте ви...” „Дякую” підмаслюють негаразди монотонного життя і являють собою ознаки гарного виховання (Д. Карнегі). 5. На йому була проста одежа широкі крамні сині штани біла сорочка й чорна смушкова шапка (І. Н.-Левицький). 6. У березні сім погод надворі сіє віє крутить мутить рве зверху лле знизу мете (Нар. творчість). 7. У Біловезькій Пущі, державному заповіднику, живе багато цінних тварин як-от зубри олені лосі косулі кабани борсуки глухарі тетеруки (О. Бондаренко). 8. І все те і штурхаюче море і голубюче небо і далекі ледь окреслені хмари проїняте легеньким серпанком рухливого туману (Ю. Збанацький).

Тестові завдання

1. Знайдіть речення, у якому є однорідні додатки.

А Рожеві, жовті, золоті, руді сади і мури (М. Рильський).

Б Справа, зліва і спереду стояли озера й озера (А. Шиян).

В Нові імена, і події, і дати (М. Луків).

Г Навечерявшись, Штепа на зло всім роздягнувся, ліг і швидко заснув (О. Гончар).

Д Не зобидь ні старця, ні дитину, поділись останнім сухарем (М. Луків).

2. Структуру якого речення ускладнено однорідними означеннями?

А В хаті стояв густий передсвітанковий морок (Григорій Тютюнник).

Б Вода була холодна, пахуча, смачна, ніби березовий сік (І. Цюпа).

В І наші артільні безмежні поля до мене схиляють свій колос (С. Олійник).

Г Всі коси вона [Мотря] пообтикала квітами з червоних, синіх, зелених і

жовтих вузеньких стожок (І. Н.-Левицький).

Д Ой водо-водограй, грай для нас грай, танок свій жвавий ти не зупиняй (В. Івасюк).

3. Знайдіть речення, у якому потрібно ставити кому між однорідними означеннями (розділові знаки вилучено).

А А над усім тим густо стелиться дух свіжого степового сіна (С. Васильченко).

Б Понад греблею росли густі високі зелені та кучеряві верби (І. Н.-Левицький).

В В зеленім березовім гаю над Дністром весело щебетали пташки (І. Франко).

Г Як я вас люблю лісові осінні гості (О. Донченко).

Д Вишгород розкинувся по широкому невисокому шпилі (І. Н.-Левицький).

4. У якому реченні розділові знаки при узагальнювальних словах ужито правильно?

А Земля України, і небо і люди – усе мені рідне (П. Воронько).

Б І море, і озеро, і синій високий берег, і широкий степ – усе було залите гарячим маревом (І. Н.-Левицький).

В Якщо тобі не допомагають лікарі, хай стануть для тебе лікарями такі три поради гарній настрій, спокій, дієта (Антична мудрість).

Г І сміливість, і хоробрість, і відвага, і честь все це добре на війні, але ще краще, коли б ці риси виявлялися в мирному житті (О. Воля).

Д Три знаряддя є у лікаря, – слово, рослина, ніж (Авіценна).

5. У якому реченні вживання розділових знаків при однорідних членах речення відповідає нормам пунктуації?

А Хоч на щастя життя багате, але кожну людину ждуть і печалі і сум, і втрати, і не можна їх обминуть (В. Симоненко).

Б Хтось сказав, що є три справи, починаючи які ніколи не знаєш, чим вони закінчаться: любов, кар'єра, і революція (П. Загребельний).

В Кожна людина свято береже в своїй пам'яті все, що супроводить її з дитинства: і рідну хату, і батьківський поріг, і своє місто, чи село, й дороги стежки та дороги, сходжені в юні літа (І. Цюпа).

Г Насправді ж музика – це все: і спів, і чистота, й птахи ці, і хмаровиння, й твердість криці... (В. Коротич).

Д А ще чогось жаліла за дощами, за цвітом яблуневим, за хрущами, за сонцем, і за квітами в траві... (Л. Костенко).

Тема 7
Відокремлені члени речення
7. 1. Відокремлені означення

Теоретичні питання

1. Поняття про відокремлені члени речення.
2. Відокремлення узгоджених означень.
3. Відокремлені неузгоджені означення.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. I частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 178–180;
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 270–274.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 257–258.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 63–64
5. Пентиліук М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентиліук, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 226–230.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 210–223.
7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 163–165.

Відокремленими називаються такі другорядні члени речення, які виділяють інтонацією та розділовими знаками. Відокремлення другорядних членів відбувається за певних умов. Якщо є потреба посилити їхню смислову роль, то їм надають більшої самостійності, відокремлюють від інших, підкреслюють лексичну й емоційну виразність. Часто при цьому змінюється й порядок розташування другорядних членів. В усній мові такі члени речення відокремлюють інтонацією (підвищений тон, пауза, логічний наголос), а на письмі – комами, рідше тире: *П’яний соковитий дух ішов від живої розпареної землі, а високо над вигоном уже перелітали на північ ключами птиці, **дзвінкоголосі, чуйні, весняні*** (О. Гончар); *Стрункий сонет з’являється в уяві, неначе в лісі олень-златоріг, **Чутливий і принадливий, як гріх, Далекий, як зоря в небесній мряві*** (Д. Павличко); *Гори співали – **потоками, птаством, голосами звірів і худоби***

(М.Олійник); *Стоять верби, опушені зелененьким листям*, і, здається, чують сплески журавлиних сурем у піднебессі, легенький, бентежливий передзвін – **прозорий, кришталевий** (Є. Гуцало).

Відокремлені означення

Узгоджені означення відокремлюють інтонацією та комами:

– якщо вони стосуються особового займенника, напр.: *Не з словників люблю я мову. Плинку, як пісня у маю, її, **чарівну і казкову**, я із джерел народних п'ю* (Ю. Петренко); *Озеро показалося несподівано, немовби зненацька підкралося. **Напівовальне, повновиде**, воно вражало своїми обшитами й незайманою красою* (М. Стельмах);

– якщо виражаються прикметниковими та дієприкметниковими зворотами, які стоять після означуваного слова: *На ожередові соломи сидів старий ворон, **схожий на степового орла**, і думав свою думу* (І. Цюпа); *Надворі був сонячний день, **сповнений невагмовного пташиного щебетання і гудіння бджіл*** (О. Дончик); *Мова – це коштовний скарб, **набутий віками нашим народом**, його невичерпне духовне багатство* (П. Панч);

– якщо означення стоїть після означуваного слова, перед яким уже є означення, напр.: *Ви щасливі, холоднії, зорі, **ясні, тверді, неначе з кришталю*** (Леся Українка); і якщо навіть немає попереднього означення: *Берізку, **ніжну і струнку**, цілує вітер кучерявий* (В. Сосюра);

– якщо непоширене чи поширене означення стоїть перед означуваним словом і виражає додаткове обставинне значення (причину, умову чи допустовість дії), напр.: ***Знесилений**, кінь зупинився, важко дихаючи* (О. Гончар); ***Схвильована, сестра не могла зразу точно відповісти*** (О. Іваненко);

– якщо означення виражене порівняльним зворотом, напр.: ***Неначе ляля в льолі білій**, Святее сонечко зійшло*; (Т. Шевченко).

Не ставлять кому між неоднорідними узгодженими означеннями, напр.: ***Велетенський різнобарвний** килим конюшини миготить і переливається у ранкових росах...* (І. Цюпа). Між ними відсутня перелічувальна пауза.

Якщо означення, що виражене дієприкметником чи дієприкметниковим зворотом, стоїть перед означуваним словом, то його, як правило, не відокремлюють, напр.: *У високих травах виспівували коники, дець у **нескошених** просах вдарили в свої литаври перепели* (І. Цюпа); ***На освітлених сонцем** лісових галявинах червоніють кетяги горобинні* (І. Соколов-Микитов); *Від холодного яру Максим **входить** у сад і чує **потріскування обважнілого від плоду дерева*** (М. Стельмах).

Відокремленим буде означення лише тоді, коли означає причину дії чи ознаки означуваного слова або коли між ним і означуваним словом є інші члени речення, тобто коли вони відірвані одне від одного, напр.: ***Осяяний сонцем**, перед нами розкрився зовсім інший світ* (О. Довженко).

Якщо у реченні йдуть підряд двоє означень, виражене одним словом і виражене зворотом, то між собою вони не відділені комою, але

зворот від означуваного слова не відділений, бо в ньому немає значення причини, напр.: *Може, і цей текучий, замріяний степ теж тільки марево, що протече і не буде? Але ні, кожна стеблина закоренилася в суху, місцями вже потріскану землю, вбродив по пояс в золотаві, злегка згойдані вітром шовки, і вони не зникають, вони є, бредеш у шовках серед милозвучного пташиного щебету і відчуваєш на душі, очищений від усього гіркого, тільки устояну радість, тільки звільнене від усяких пут небеснолегке щастя* (О. Гончар).

Неузгоджені означення здебільшого тісно пов'язані з означуваним словом, тому їх не відокремлюють, напр.: *Я люблю сукні з кишеньками; Прийшов з лісу і приніс з собою запах суниці* (суничний запах); *Дух свіжого хліба розносився по хаті; Заглянула в кімнату дівчинка років шести; Школярочка з косою нас тепло привітала; Бажання малювати привело мене в художню студію; Вам сподобається сукно бордо; Тканина в крапку згодиться для спіднички; Тут панночок на виданні багато* (М. Рильський).

Неузгоджені означення відокремлюють тоді, коли треба звернути увагу на якісь незвичайні ознаки чи властивості, підкреслити їхнє значення для змісту речення, напр.: *Ген за садами спить наше місто – все в огнях* (П. Тичина); *Аж землю рвуть копитами ворони, в милі* (А. Головка).

Практичні завдання

Вправа 1. Спишіть речення з відокремленими членами. Визначте синтаксичну роль відокремлених членів у реченні.

1. Співаючи про хмари кучеряві, не забувай, поете, про народ! (В. Сосюра). 2. З путі далекої вернувся машиніст, укритий порохом, увесь пропахлий димом (М. Рильський). 3. Та сльози дуба – жолуді перлисті, на землю впавши, знов дають життя (Н. Кащук). 4. Я прагнув до того, щоб це життєдайне джерело – багатство рідної мови – було відкрите для дітей з перших кроків їхнього шкільного життя (В. Сухомлинський). 5. Він, Шевченко, також виріс із фольклору і, спираючись на національний ґрунт, сягнув вершин світової культури (О. Гончар). 6. Іду в простори я, чулий, тривожний (П. Тичина). 7. Вдалині, на обрії, з'явилася щогла з білим вітрилом (М. Трублаїні). 8. Біля вуликів на землі Лежить собі дід мій і куня (Д. Павличко).

Вправа 2. Спишіть речення, підкреслюючи відокремлені означення, та вкажіть, чим зумовлена наявність чи відсутність відокремлення.

1. Педагогіка – не наука, а мистецтво, – найобширніше, складне, найвище й найнеобхідніше з усіх мистецтв (К. Ушинський). 2. Стояло небо, дивне і сумне (Л. Костенко). 3. Хліба, вміті дощем, яскраво зеленіли (О. Гончар). Школа була як школа – велика, простора, чепурна, обсаджена осокорами (Ю. Збанацький). 4. Ген килим, витканий із птиць, летить

над полем (Л. Костенко). 5. Живе життя і силу ще таїть оця гора, зелена і дрімлива (М. Зеров). 6. У червонім намісті, зав'язана великою хусткою, Мотря була б дуже гарною молодницею 7. (І. Н.-Левицький). 8. Розгойдане море, вже брудне й темне, насакувало на берег і покривало скелі (М. Коцюбинський). Омиті росами квітки розтулюють повіки (В. Сосюра). 9. Він стояв на кормі з веслом, суворий і красивий, і дивився вперед поверх нас (О. Довженко). 10. Зорі сплять на холодних, морозом зв'ялених травах (Л. Первомайський). 11. Стала наближатися година рушати в дорогу (С. Васильченко). 12. Хата посипана зеленою пахучою травою, кутки обставлені клечанням, сіни прибрані квітами (Ю. Яновський).

Вправа 3. Спишіть речення, перетворюючи (усно) відокремлені означення в невідокремлені й навпаки. Поясніть умови відокремлення й розділові знаки.

1. Лягає день натруджений спочити, перини гір у голови кладе, промінням пофарбоване, розшите під боки стеле листя золоте (О. Гончар). 2. Степ, оповитий тишею, дихав пахощами росяних трав (П. Панч). 3. Настала осінь з вітрами холодними, з дощами дрібними (Леся Українка). 4. Голубе небо, вкрите рідкими хмаринками, щедро лило ясне світло на лани, на сади й хати (О. Гончар). 5. Розтоптана танками мертва земля безмовно лежала навкруг (Л. Первомайський). 6. Високо, трохи не серед неба, стояв місяць, ясний, блискучий, повний (І. Н.-Левицький). 7. Любіть Україну у сні й наяву, Вишневу свою Україну, Красу її, вічно живу і нову, І мову її солов'їну (В. Сосюра).

Вправа 4. Перепишіть, вставляючи відокремлені означення. Визначте причини їх відокремлення та вкажіть, чим вони виражені. Поставте розділові знаки.

1. А далі, на виднокрузі, простяглись гори..... (М. Коцюбинський). 2.не підняли на красу руки (М. Луків). 3. Далі простягся монастирський город..... (І. Вільде). 4.він любив товариство і скоро зібрав біля себе гурток молоді (М. Коцюбинський). 5. Ой, куди ж їхня путь простяглася (В. Сосюра). 6. До Річинських прибігла Оксана. З галасом..... почала нарікати на брак патріотичних почуттів в української нашівської інтелігенції (І. Вільде). 7. Жовто помальовані парти були покриті пилом (М. Коцюбинський). 8. і чорна скирта степом пропливає на тлі снігів..... (М. Луків).

Довідка. Руді, спалені сонцем, обвіяні вітром, сумні, мертві, безлюдні; змучені, голодні й холодні; огорожений парканом; веселий, гостинний; ясна й величава; червона від обурення; зсунуті в кутку докупи; похмура й мовчазна.

Вправа 5. Доберіть із художньої літератури десять речень з відокремленими означеннями, поясніть причини відокремлення.

Тестові завдання

1. Знайдіть речення з відокремленим узгодженим означенням.

А Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панщині (Т. Шевченко).

Б Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою (М. Коцюбинський)

В У барвисту тишу осіннього лісу, у вранішній туман, у ясну блакить неба – вкрадливо вдарився дзвін металу з кузні коваля (О. Донченко).

Г З ніжної душі – слово ніжне й запашне, як розпростерта у світ неперевершена українська пісня (І. Вихованець).

Д По той бік шляху, десь далеко в степу, за садками, тремтить червона заграва (Григор Тютюнник).

2. Яке речення ускладнене відокремленим поширеним узгодженим означенням, що стоїть у постпозиції до означуваного слова?

А Як Прометей, прикута до скали, Біліла жінка в кублищах імлі (Д. Павличко).

Б Покинута людьми на довгі дні, дорога помирає в бур'яні (Д. Павличко).

В Задивляюся у твої зіниці голубі й тривожні, ніби рань (В. Симоненко).

Г Сани від'їхали за ворота монастиря, де перед ними пролягла біла дорога, осяяна сліпучо-білим зимовим сонцем (О. Жовна).

Д І ніхто того не чув, не знав й не бачив, опріч Марка маленького (Т. Шевченко).

3. У якому реченні відокремлені означення стосуються особового займенника?

А І, залита жарким рум'янцем, перемаїнула до іншого куща, вхопила той куш і не знала, що з ним робити (О. Гончар).

Б Невтомний розум людини, втілений у корисний труд, дає щастя (А. Малишко).

В Румун, худючий, смаглявий, з горбатим полупленим носом, дивився на Маковейчика, а той – на нього (О. Гончар).

Г Людина, не позначена любов'ю, не може звести серце для добра (В. Коротич).

Д Ніколи не байдужий, я оплакував згублену волю мого народу (О. Довженко).

4. У якому реченні означення не відокремлюють (розділові знаки вилучено)?

А Ах то мрія співала мою свою пісню сумну лебедину (О. Олесь).

Б Занесені до половини снігом гостроверхі юрби стояли на узвишші в один ряд (В. Малик).

В Вона ж замислена крізь сльози Все журно дивиться кудись... (О. Олесь).

Г Із пуп'янка долонь викохується слово беззвучне і гучне з роси з води й сльози (О. Галета).

Д Мовчить мій цілий світ загорнутий в лихі словесні целофани (Л. Костенко).

5. У якому реченні допущено пунктуаційну помилку при виокремленні означення?

А Настояне на густих пахощах степових бур'янів і лугових трав, повітря не сколихнеться (В. Малик).

Б Чи може людина, сліпа у себе вдома, стати зрячою на базарі (Г. Сковорода).

В Принижувана, цькована і гнана, Ти з вуст вишневих отрясала страх... (Н. Нікуліна).

Г Життям і канчуками вчений, він, загнаний на самий низ, останній гривеник Шевченку на перший пам'ятник приніс (Б. Олійник).

Д Віки висихали, як роси на скелях, задощені кров'ю, засмічені злом (І. Драч).

7. 2. Відокремлення прикладок

Теоретичні питання

1. Поняття про відокремлену прикладку.
2. Відокремлення прикладок.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 185.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 275–277
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 257–260.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 67.
5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 233–236.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуївською. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 251–265.
7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 163–165.

1. Відокремлена прикладка – це іменник чи іменниковий зворот, який є різновидом означення. Як і невідокремлена прикладка, вона узгоджується з означуваним словом у відмінку. Відокремлена прикладка – один із виразних стилістичних засобів. З одного боку, вона дає можливість у стислій формі висловити свої думки, з іншого – є яскравим зображувально-оцінним засобом. Сприяють відокремленню прикладок такі фактори, як зміст, наявність пояснювальних слів, характер означуваного слова, місце прикладки в реченні. За структурою відокремлені прикладки є непоширеними й поширеними.

Поширені й непоширені прикладки бувають відокремленими. Їх відокремлюють комами в таких випадках:

1. Непоширені й поширені прикладки, що стосуються особових займенників, напр.: *На ослінчику вона, **матуся**, сидить* (А. Тесленко); *На передньому возі сидить він, **отаман**, мовчазний, похмурий* (М. Глухенький); *Внук **кремезного чумака**, Січовика блідий **праправнук**, Я закохавсь в гучних віках, Я волю полюбив державну* (Є. Маланюк);.

2. Непоширені прикладки, що стоять після власного імені, напр.: *До мене підходить друг мого дитинства Григорій Безверхий, **архітектор*** (О. Довженко).

3. Прикладка, що стосується пропущеного в реченні іменника, напр.: *Пішов степом, **сіромаха**, сльози утирає* (Т. Шевченко).

4. Прикладка – власна назва, що уточнює іменник – загальну назву, який має при собі залежні слова, напр.: *Потім устав із свого місця найстарший у зборі, **Захар Беркут*** (І. Франко); *Дядько мій, Микита, **чорнокнижник, швець і мрійник, славний чоловік**, все життя розповідав про ніжність, хоч її не бачив цілий вік* (А. Малишко).

5. Прикладки, що приєднуються за допомогою слів *родом, на ім'я, на ймення, так званий, на прізвище, за походженням* тощо, напр.: ***Полтавець** родом, Симоненко закінчив свій короткий життєвий шлях у Черкасах, у Шевченковім краю* (О. Гончар); *Козак Бобренко, **на ім'я Григорій**, єдиний син достойної вдови* (Л. Костенко); *Гей був у Січі старий козак, **на прізвище Чалий*** (Нар. творчість).

6. Приклади зі сполучником *як* при умові, що вони мають значення причини, напр.: *У горах Брянський, **як командир**, зустрівся з новими труднощами* (О. Гончар).

Примітка. Прикладку із сполучником *як* не відокремлюють комами, коли вона означає в ролі кого чи чого виступає предмет, напр.: *Соняшник **як декоративна рослина** довго прикрашав тільки квітники та оранжереї* (В. Чумак).

7. Прикладки, що починаються пояснювальними сполучниками *або, чи, тобто, цебто, (= тобто)*, напр.: *Вальдишен, **або лісовий кулик**, – благородна птиця темно-рудуватого кольору з довгим дзьобом і довгими ногами* (Остап Вишня); *Подекуди блищав білий дрібний балмут, **чи скумбрія*** (І. Н.-Левицький).

8. Прикладка поширена й стоїть після пояснюваного іменника, напр.: *Подув пустотливий вітрець, той віщун світання* (М. Коцюбинський); *Мій син, грибок на двох тоненьких ніжках, у перший раз пішов сьогодні в школу* (М. Рильський).

8. Поширену прикладку відокремлюють якщо вона стоїть перед пояснюваним словом і має обставинний відтінок напр.: *Вірний син трудової поневоленої України, Шевченко став найглибшим виразником дум і сподівань народних* (О. Гончар); *Великий знавець української пісні, сліпий кобзар щедро пригощав охочих задушевними мелодіями* (Із газети).

9. Якщо ж прикладка особливо поширена, стоїть у кінці речення або має у своєму складі розділові знаки, то тоді її відокремлюють тире, напр.: *Встає над землею людина – господар своєї землі* (М. Бажан); *Зав'язка починається з розділу, коли приходить у село з шпиталю Василь Коваленко – полковник, чоловік вродливої Царини* (С. Плачинда).

Не відокремлюють прикладку перед означуваним словом, коли вона не має обставинного значення, напр.: *Майстер історико-пригодницького жанру Володимир Малик Вочевидь закладає в душу читача щось значно суттєве, вагоме, цінне* (Із підручника).

Практичні завдання

Вправа 1. Спишіть речення. Підкресліть відокремлені прикладки. Поясніть розділові знаки при них.

1. А де ж твої думи, рожеві квіти, доглядані, смілі, викохані діти, кому ти їх, друже, кому передав? (Т. Шевченко). 2. Доцвітали конвалії в травах, голубої весни прапори (Б. Симоненко). 3. Дзвіночок сміху – мій син – прокидається вранці (Є. Гуцало). 4. Ягід навколо, особливо дикої малини, була сила-силенна (О. Донченко). 5. В садку поета щедрого, Максима, вербова гілочка з'явилася мала, що в Кос-Аралі дальньому росла як віра і любов непогасима (О. Ющенко). 7. Як учений, етнограф і фольклорист, Франко все життя з палким інтересом ставився до народної творчості (М. Рильський). 8. У Каневі – стародавньому місті і фортеці – постійно стоїть один козацький полк (Г. Боплан). 9. Яновський – людина делікатної вдачі – завжди тяжко переживав особисті прикрощі і біди народні (С. Плачинда). 10. Будиночок, де жив протопоп, стояв зараз за Успенською церквою, чи Старою катедрою, як тоді казали (М. Грушевський).

Вправа 2. Спишіть, знайдіть відокремлені прикладки й означувані слова, до яких вони належать. Поставте розділові знаки, поясніть їхнє вживання.

1. Я тільки тепер побачив село нужденну купку солом'яних стріх (М. Коцюбинський). 2. Самсон заступник твій надія та єдина відкрив чужинці свою міць таємну (Леся Українка). 3. Спить студент довгов'язий смаглявець з чорними бровами усмішка бликає на вишнево-прищерхлих

губах (О. Гончар). 4. Ліс або, як серби кажуть, шума це не просто сосни та дуби... (М. Рильський). 5. Син коваля він (Іван Франко) сам став у лави ковалів народного щастя, свободи, братерства (П. Тичина). 6. Хазяйка тридцятилітня худенька жінка в жовтій кофтинці застелила табурет газетою, налила в бляшані кухлі кип'яток (С. Борзенко). 7. У Сквирі лікар був на прізвище Рушилов (М. Рильський). 8. У намисті, у росах доріжка засиніє в зеленім саду і притомлений Котигорошко я на груди землі упаду (А. Малишко). 9. Сухомлинський як справжній дипломат тримається невимушено, хоч у серці в нього кипить (І. Цюпа). 10. Та, може, вітер трубадур осінній Від поля співом мудрим пропливе... (Є. Плужник).

Вправа 3. Перебудуйте подані речення.

*Зразок: Слово – найвірніший посланець з минулого в сьогодення.
Слово – найвірніший посланець з минулого в сьогодення – схованка мудрості і невмирущості народу.*

1. Мова – одна з таємниць світу. 2. Людина – садівник прекрасного на землі. 3. Словник – “пишний яр, а не сумне провалля”. 4. Малуша – мати могутнього київського князя Володимира. 5. Синоніми – одна з ознак багатства мови. 6. Геракл – герой давньогрецької міфології. 7. Рідна мова – найбільша духовна коштовність. 8. Антоніми – слова з протилежним значенням. 9. Тарас Шевченко – найгеніальніший український поет.

Вправа 4. Випишіть із художніх творів 6 речень зі сполучником як, що приєднує відокремлені й невідокремлені прикладки.

Вправа 5. Складіть речення з поширеними прикладками, перед якими стоять слова *а саме, на ім'я, родом, на прізвище, тобто, так званий*.

Тестові завдання

1. Яке речення ускладнене відокремленою прикладкою?

А Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко).

Б Лев уже старий чоловік, поважний і дуже добрий з виду (Леся Українка).

В Усе, крім риби, він на світі занедбав, Відколи коропа на фунтів шість піймав (М. Рильський).

Г Я в пошані у людей, героїня-мати (С. Олійник).

Д Ніжно дзвеніла над ним хвоя смerek, змішавшись із шумом ріки (М. Коцюбинський).

2. У якому реченні прикладку не відокремлюють (розділові знаки вилучено)?

А Сергійко Василів хлопчик трохи старшенький од неї (А. Тесленко).

Б Т. Шевченко як поет відомий усьому світові (Із підручника).

В Дружина вчителя молода виснажена жінка вибігла з двору сувора замкнена (К. Гордієнко).

Г А он старе Монастирище колись козацьке село (Т. Шевченко).

Д Гордій Байда як колишній унтер-офіцер розумівся на військовій справі (П. Панч).

3. У якому реченні допущено помилку при відокремленні прикладки?

А Тарасові, свіжий на шахті людині, працювати на важких рудах було особливо важко (Д. Ткач).

Б І на оновленій землі врага не буде, супостата (Т. Шевченко).

В Для нього, для Баглая-молодшого, тут епіцентр життя (О. Гончар).

Г Вона, як пісня, серцю мила, Старенька хата край села... (П. Дворський).

Д Мати її родом туркменка, зовсім не була схожа на казашок Приуралля (З. Тулуб).

4. Зазначте речення, пунктуаційне оформлення якого відповідає характеристиці: „Прикладку відокремлюють, якщо вона стосується особового займенника” (Розділові знаки пропущено).

А І приходять світанки щоденних турбот адвокати і несуть під пахвою тисячі різних справ (Л. Костенко).

Б Не цвітуть на вікні герані Сонний символ спокійних буднів (О. Теліга).

В Мандрівник вічний неблаганний час іде вперед його не зупинити (Л. Дмитерко).

Г Через вузький пересип були перекопані ерики цебто канали (І. Н.-Левицький).

Д Внук кремезного чумака Січовика блідий правнук Я закохався в гучних віках Я волю полюбив державну (Є. Маланюк).

5. Укажіть речення, ускладнене відокремленою прикладкою із сполучником як.

А Що нами зроблено – то буде звиковічено, як правда, і святиня, і закон (А. Малишко).

Б Як справжній митець, Галина Кальченко вміла захоплюватись, природною була її глибока схвильованість перед виявами людської мужності ... (О. Гончар).

В Життя – як ріка (І. Цюпа).

Г Школа – як неспокійний, гомінкий вулик: гуде, шумить, сповнений дитячим галасом (І. Цюпа).

Д Пахне хліб. Як тепло пахне хліб. Любов'ю трударів і радістю земною (П. Воронько).

7. 3. Відокремлені додатки й обставини

Теоретичні питання

1. Відокремлення додатків.
2. Відокремлені обставини, розділові знаки при них.
3. Уточнювальні слова.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 171.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 251–265.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 260–262.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5-9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 67.
5. Пентиліук М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентиліук, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 236–238.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 251–265.
7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 163–166.

Відокремлення додатків

Додатки відокремлюють тоді, коли вони виражені іменниками зі словами *крім, окрім, опріч, замість, особливо, за винятком, на відміну, наприклад, зокрема, у тому числі*, напр.: *Всіх запрошуємо на прогулянку до лісу, в тому числі й малого Івася* (Леся Українка); *Втративши землю, йшли у міста, але там своїх бідарів було повно, особливо ремісників* (В. Чемерис); *Опріч Гафійки, було ще два наймити* (М. Коцюбинський).

Відокремлені обставини

Відокремлені обставини можуть бути виражені одиничними дієприслівниками, дієприслівниковими зворотами та прийменниково-іменниковими словосполученнями.

Відокремлюють:

1. Завжди комами обставини, виражені дієприслівниковими зворотами, напр.: *Дівчата рухались міжряддями, повільно наближаючись*

до шляху. Там, де вони проходили, з соняшниками творилось щось дивовижне. **Втрачаючи свій царський дрімотний спокій**, вони зненацька оживали, золоте тарілля, здавалось, **само розігнавшись**, летіло стрімголов назустріч одне одному і, **з'єднавшись на мить в поцілункові**, знову розліталось врзніобіч, і вже знову вільно сміялося, **пустотливо погойдуючись**, **сяючи розімлілим золотом сонця** (О. Гончар).

2. Якщо дві однорідні обставини, виражені дієприслівниковими зворотами, поєднані між собою інтонацією або повторюваними сурядними сполучниками, один від одного відділяють комою, напр.: **Хустину кинувши на плечі, надівши плаття весняне**, берізка вибігла надвечір і жде чи вітру, чи мене (С. Будний).

3. Якщо дієприслівникові звороти з'єднані неповторюваним єднальним чи розділовим сполучником, то перед ним кому не ставлять, напр.: **Весняний вітер нетерпляче зітхає, оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля плакуцій березі** (Леся Українка).

4. Якщо обставина, виражена дієприслівниковим зворотом, стоїть після сполучника, то її відокремлюють комою, напр.: **Він наближався й, кинувши гострий погляд з-під навислих рудих брів, підносив над землею кийок...** (В. Підмогильний).

5. Відокремлюють обставини, виражені одиничними дієприслівниками, напр.: **З кожним роком, прощаючись**, важче залишати стареньких батьків (М. Луків).

Увага! Якщо обставина, виражена одиничним дієприслівником, означає спосіб дії й близька за значенням до прислівника (найчастіше стоїть після дієслова-присудка), то її не відокремлюють, напр.: **Людина! Це ж яке слово! Його треба завжди стоячи говорити і кашкета скидати** (П. Загребельний); **Сергій спускався не поспішаючи** (поволі). Але: **Богдан не звертав уваги на деталі, поспішаючи** (чому? – указує на причину); **Снаряди підкидали вгору брили землі, падаючи** (коли саме? – обставина часу).

6. Завжди відокремлюють обставини, виражені іменником із прийменниками **незважаючи на**, **кінчаючи**, **починаючи**, напр.: **Аліна, незважаючи на свій жвавий веселий характер**, читала серйозні книжки (О. Іваненко).

7. Обставини, виражені іменниками з прийменниками на **зразок у зв'язку з**, **залежно від**, **згідно з**, **на відміну від**, **завдяки**, **унаслідок**, **з причин**, **за браком**, **за наявності**, **за згодою**, **відповідно до**, **на випадок**, **наперекір**, **попри**, **усупереч** тощо, можна відокремлювати й не відокремлювати. Відокремлення залежить від того, наскільки зворот поширений, близький за змістом до частин речення, чи є в ньому додаткове обставинне значення, яка його стилістична функція тощо, напр.: **За браком доказів затриманому видали пропуск** (Із газети); **І клумба ця, і латка асфальту виникла завдяки настійливості Лукії Назарівни** (О. Донченко); **Якісь красуні, всупереч вікам**, до нього йшли по місячній доріжці (Л. Костенко).

8. Обставини, виражені іменником з прийменником, відокремлюють тоді, коли до них посилюється увага, коли вони „відриваються” від присудка, коли поруч є інші відокремлені члени речення, напр.: *Старий сидів в сороці білій, **В брилі, на призьбі*** (Т. Шевченко); *На ріках круг Вавилона, **Під вербами в полі***, Сиділи ми і плакали В далекий неволі (Т. Шевченко); *Степова далечина знемагала в надвечірньому сонці, а тут, **довкола ставків***, все було ще соковитим, рутвяно-зеленим, як ранньою весною (О. Гончар).

9. Обставини способу дії, виражені порівняльними зворотами, завжди відокремлюють: ***Неначе помелом***, за три дні змело сніг, з землі показала перша зелень – проліски, фіалочки; Сонце зовсім сіло. Увесь захід, ***мов сором’язлива дівчина***, загорівся рожевою краскою (Панас Мирний).

Не відокремлюють:

1. Обставину, виражену дієприслівниковим зворотом фразеологічного типу, напр.: *Працювати не покладаючи рук; Сидіти склавши руки; Говорити не переводячи духу; Бігти не чуючи ніг*.

2. Обставину, виражену дієприслівниковим зворотом, на початку якого стоїть підсилювальна частка *і* (*й*), напр.: ***І зігнувшись***, блідий і пригнічений сидів Грицько до кінця лекції, *мов підбитий птах* (С. Васильченко); *Можна переказати зміст задачі **й не перечитуючи її вдруге***.

3. Дієприслівниковий зворот у ролі однорідної обставини з іншим невідокремленим членом речення, напр.: *Оксана стояла **непорушно й не зводячи з Миколи очей***.

4. Дієприслівниковий зворот, утворений дієприслівником і сполучним словом *який*, у складі підрядного речення, напр.: *Це книга, **прочитавши яку одержиш насолоду***.

Уточнювальні слова

Слова (і словосполучення), які вживають для уточнення, роз’яснення змісту якогось члена, називають уточнювальними. Вони можуть уточнювати будь-який член речення, крім підмета. Найчастіше уточнюють обставини місця, часу. Вони можуть приєднуватись до уточненого слова або тільки інтонацією, або й за допомогою слів *тобто*, *або*, *отже*, *чи*, *причому*, *наприклад*, *у тому числі*, напр.: *На другий день, **коло полудня***, набігли на циганську хатину турецькі жовніри (М. Коцюбинський); *Етюд, **або твір з натури***, широко використовують в живописі, графіці, скульптур; *Семен був вищий за Карпа, але плечі в Карпа були широкі, **чи не найширші на все село*** (І. Н.-Левицький); *Завжди напружено, бо завжди – проти течій, завжди заслуханий: музика, самота. Так, без шляху, без батька, без предтечі. Так – навпростець – де спалює мета; Кожен день тут приходить пустельний і легкий, А ти – там, **за горами й ярами***, гориш (Є. Маланюк); *Так от у Сквирі, **в тихій книгозбірні***, Живе мій друг, старий казкар вечірній. Темніє схід, а там, ***на заході***, кривавий слід лишило сонце (М. Рильський).

Практичні завдання

Вправа 1. У реченнях знайдіть відокремлені обставини, укажіть засоби їхнього вираження та поясніть умови відокремлення.

1. Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч (М. Коцюбинський). 2. Хустину кинувши на плечі, надівши плаття весняне, берізка вибігла надвечір і жде чи вітру, чи мене (С. Будний). 3. А Чіпка, наперекір світові і людям, якийсь веселий, радий (Панас Мирний). 4. Мене там мати повивала і, повиваючи, співала, свою нудьгу переливала в свою дитину (Т. Шевченко). 5. Погулявши коло бджіл і наївшись огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву (О. Довженко). 6. Не може при добрі той жить, хто хоче злу й добру служити, бо, хтівши догодить обом, він стане злу рабом! (І. Франко). 7. Хлопчики сиділи на крутому березі, звисивши ноги, і, стежачи за вудочками, вели тиху розмову (Ю. Яновський). 8. Учися чистоти і простоти і, стоптуючи килим золотий, забудь про вежі темної гордині (М. Рильський). 9. Гарбузи в'ються поміж картоплею, спинаються на вишні, перелязять через тин, вони, прикріпившись чіпкими своїми вусиками, просочуються, пробиваються скрізь, де тільки можуть знайти краплинку сонця. Завойований простір вони відзначають високим, зірчастим цвітом, цілими вогняними сузір'ями, які палахкотять поміж кущами картоплі, які завзято здираються на тини, на кущі, які перелязять через рви, з наївною безтурботністю вискакуючи на вигін, на стежку, на дорогу, розцвітають там, нашорошуючи навсібіч свої чутливі струни-вусики, аж поки їхню довірливість розтопче в пилюці людська нога (Є. Гуцало).

Вправа 2. Перепишіть речення. Поставте розділові знаки при відокремлених обставинах.

1. Троянці в човни посадавши і швидко їх поодпихавши по вітру гарно поплили (І. Котляревський). 2. Виблискувала в лузі річка і звиваючись губилась в зелених шатах надбережного гаю. Вони стояли мовчазні вдивляючись в далеке минуле своє і своїх батьків і линучи думкою в майбутнє (О. Довженко). 3. Він дивився на стовп сонячного проміння, що продершись крізь вікно ліг на стіни чотирма золотими плямами (М. Коцюбинський). 4. Мати плачучи тикала Григорієві до рук набитий рюкзак (І. Багрянний). 5. Я думала собі оці слова простуючи в країну італіянську (Леся Українка). 7. Звірившись на море, ти перестаєш належати сам собі (Г. Сковорода). 8. Не любить серце, не бачачи краси (Г. Сковорода). 9. Я пишу не згярячу а добре все обдумавши (О. Гончар). 10. Хвиля хвилю наздогнати хоче заховавши слово таємниче (В. Крищенко).

Вправа 3. Випишіть із художньої літератури чи з публіцистики десять речень із відокремленими обставинами. Підкресліть їх і поясніть розділові знаки.

4. Складіть речення із відокремленими додатками, розставте розділові знаки при них.

У тому числі й українська мова, крім свого голосу, замість густих хащів, за винятком дітей, окрім правил з орфографії.

5. Спишіть речення. Підкресліть у них уточнювальні слова та поясніть частково пропущені розділові знаки.

1. І мене в сім'ї великій сім'ї вольній новій не забудьте пом'янути незлим тихим словом (Т. Шевченко). 2. І ось тепер після війни здається, настала можливість виконати свою солдатську клятву про них про трударів фронту про людей великого подвигу (О. Гончар). 3. Над річкою у затінку верби шепнула квітка вітрові любви (М. Луків). 4. У багатьох батьків та й у педагогів такий підхід до дітей, начебто вони назавжди залишаються дітьми (В. Сухомлинський). 5. Щоб ви знали, ні на яку іншу птицю крім качок у Тихона не піднімалася рука (О. Довженко). 6. А він дивився на неї на її білі прекрасні руки на її чисте-пречисте лице плавав поглядом у тихій воді її бездонних очей, і здавалося йому, що тут біля них, час зупинився зовсім... (П. Загребельний). 7. Іду садом на край кутка до провалля і вже здалеку бачу маленьку білу постать на обніжку (Г. Тютюнник). 8. Над хвилями моря на скелі хороша дівчина сидить (Леся Українка). 9. Востанє батько та мати співали в неділю двадцять другого червня (Ю. Мушкетик). 10. Свирид Якович цілує сина в скроню. якось жалісно по-жіночи посміхається відходить від нього, щоб не розбудити (М. Стельмах).

Тестові завдання

1. Визначте речення з відокремленим додатком (розділові знаки вилучено)?

А А він іде високий посивілий на схід на захід поле огляда (А. Малишко).

Б Одне лише мав на меті знайти юду (Ю. Покальчук).

В І світає і смеркає і знову смеркає а москаля її сина немає немає (Т. Шевченко).

Г Нікого тут нема крім мене й господині (М. Рильський).

Д Мене правду кажучи все це навіть заінтригувало (О. Гончар).

2. Визначте речення з відокремленою обставиною (розділові знаки вилучено)?

А Третю добу замість води ми їли сніг (О. Гончар).

Б І будемо стояти і мовчати і слухати (М. Ткач).

В Учися чистоти і простоти і стопчуючи килим золотий забудь про вежі темної гордині (М. Рильський).

Г Буває часом сліпну від краси (Л. Костенко).

Д Я не знаю нічого ніжнішого окрім берези (М. Ткач).

3. В якому реченні обставину не відокремлюють (розділові знаки вилучено)?

А Старий люблячи Варивона хотів пригасити суперечку (М. Стельмах)

Б Всякому своя доля: один рук не покладаючи працює а другий його працю без клопоту поїдає (Панас Мирний).

В Між зелено-сизими полями звиваючись висвічує мирний і лагідний Серет (О. Гончар).

Г На вулиці під самими ворітьми знявся над колодязем новий журавель (М. Коцюбинський).

Д Він запросив мене до хати бажаючи поговорити наодинці (В. Винниченко)

4. Яке речення ускладнене уточнювальною обставиною місця?

А Живи, Україно, живи для краси, для сили, для правди, для волі (Олександр Олесь).

Б Там, далеко, на Вкраїні, сяє сонечко ясне (П. Грабовський).

В Приїхав Остап додому в неділю, годині о сьомій вечора (В. Підмогильний).

Г Мені батько теж казали, що земля любить усе чисте – і зерно, і слово, і совість (В. Симоненко).

Д Ми часто похапцем живем, все відкладаючи на потім (В. Крищенко).

5. Установіть відповідність між відокремленим членом речення та прикладом.

1 означення

2 додаток

3 прикладка

4 обставина

А Не маючи власних дітей, Г. Квітка спілкувався із селянськими, часто закликав їх до себе і розповідав казки (В. Шевчук).

Б Три дівчини, студентки-агрономи, йшли взимку по доріжці лісовій (М. Рильський).

В Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле (І. Н.-Левицький).

Г Кохана, ось плече моє зіпертись... (І. Калинець).

Д Осяяні місяцем, гори блищать, Осріблені місяцем, сосни шумлять (О. Олесь).

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					

Тема 8

Звертання

Теоретичні питання

1. Загальне поняття про звертання.
2. Розділові знаки при звертанні.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. I частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 195.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 288.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 264–265.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 67.
5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 242–243.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуївською. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 251–265.
7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 159.

Звертання – це слово або словосполучення, що називає того, до кого звернене мовлення.

Основна функція звертання – привернути увагу співрозмовника. Звертання виражається іменником та залежними від нього словами у формі кличного відмінка або іншими словами, що вжиті в значенні іменника. Воно вимовляється кличною інтонацією, окремо від інтонації речення, якщо стоїть на початку речення, або відокремлюється, якщо стоїть у середині речення: Русалка. *Дідуся! Лісовий! Біда! Рятуйте!; Л у к а ш. Мавко! Ти з мене душу виймеш!; Коли б ти, нічко, швидше минала! Вибач, кохання! Ще ж я не знала днини такої, щоб була щасна так, як ти, ніченько, так, як ти, ясна! Чом ти, березо, така журлива? Глянь, моя сестронько, та ж я щаслива! Не рони, вербо, сліз над водою, буде ж, матусенько, милий зо мною!..* (Леся Українка); *Земле рідна! Мозок мій світліє, І душа ніжнішою стає, Як твої сподіванки і мри У життя вливаються моє* (В. Симоненко).

Особові займенники в ролі звертань не виступають, але супроводжують їх у реченні, напр.: *Слово, чому ти не твердая криця, що серед бою так ясно іскриться?* (Леся Українка).

Звертання, виражене одним словом, називається **непоширеним**. Звертання із залежними від нього словами – **поширеним**, напр.: *Заграй мені, **коханий**, у сопілку, нехай вона все лихо зачарує* (Леся Українка); *Понеси мене на крилах, **радосте моя**, Де на пагорбах і схилах сонця течія* (В. Симоненко).

Звертання може стояти на початку, у середині і в кінці речення. На письмі його виокремлюють комами:

*Благослови, **Господь**, державний Київ,
Що на горі над голубим Дніпром
Пильнує мир і всі труди людській,
Що їх живить земля своїм добром.* (І. Кочерга).

На початку речення, залежно від інтонації, після звертання може стояти й знак оклику. Тоді наступне слово слід писати з великої букви, напр.:

***Далека краса моя!** Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах* (О. Довженко).

У групі звертання можуть бути однорідні члени, відокремлені означення тощо. У такому разі розділові знаки слід ставити відповідно до загальних правил у середині поширеного означення:

– *Просим тебе, **Царю, небесний Владарю, Даруй** літа щасливії сього дому господарю* (Нар. творчість).

Вигуки *о, ой*, що стоять перед звертанням і тісно пов'язані з ним інтонацією, відокремлюють разом із звертанням, напр.: ***О земле рідна!** Не жатиме неситий пшениці на твоїх ланах* (М. Рильський); ***О мій народе, Прометей** ти маєш душу* (В. Сосюра); ***Ой дівчино**, чия ти, чия ти, чи ти вийдеш гуляти?* (Нар. творчість).

Практичні завдання

Вправа 1. Підкресліть у реченнях звертання. Поясніть розділові знаки при них.

1. Земле квітуча, земле співуча, страднице наша свята!.. Будь, Україно, ненько єдина, вільна на вічні літа! (П. Власюк). 2. Гей, вернися, Сагайдачний, візьми свою жінку, віддай тютюн-люльку, необачний (Нар. творчість). 3. Не плач, не плач, Марусенько, не плач, не журися та за свого миленького Богу помолися (Нар. творчість). 4. „Стій, людино! Ось твій світ, вічний і прекрасний, і ти в ньому живеш коротку свою мить”, – звучало в урочистому спокої (О. Довженко). 5. Їхали козаки із Дону додому,

підманули Галю, забрали з собою, ой ти, Галю, Галю молодая, підманули Галю, забрали з собою (Нар. творчість). 6. Гуцулко Ксеню, я тобі на трембіті лиш одній в цілім світі розкажу про любов (Р. Савицький). 7. Україно! Україно! Після далечі доріг вірне серце твого сина я кладу тобі до ніг (Т. Петриненко). 8. Ой не світи, місяченьку, не світи нікому, тільки світи миленькому, як іде додому (Нар. творчість). 9. Прощай, прощай, чужа моя людино! Ще не було ріднішого, як ти (Л. Костенко).

Вправа 2. Спишіть речення. Поширені звертання підкресліть однією рискою, непоширені – двома. Поясніть розділові знаки.

1. Прощай, дівчинонько, серце коханєє, прощайте, кучері, личко рум'янеє (Нар. творчість). 2. Чуєш, брате мій, товаришу мій, відлітають сивим шнуром журавлі у вирій (Б. Лепкий). 3. Повій, вітре, на Вкраїну, де покинув я дівчину, де покинув карі очі, повій, вітре, опівночі (С. Руданський). 4. Їхав козак за Дунай, сказав: „Дівчино, прощай! Ти, конику вороненький, Неси та гуляй” (С. Климовський). 5. Ой мамо, мамо, Гриць жалю не має, нащо ж Гриць, мамо, разом двох кохає! (Нар. творчість). 6. Ой хмелю ж мій, хмелю, хмелю зелененький, де ж ти, хмелю, зиму зимував, що й не розвивався? (Нар. творчість). 7. Розпрягайте, хлопці, коні та й лягайте спочивать (Нар. творчість). 8. Чоловіче мій, запрягай коня (Л. Костенко). 9. Я вірю в тебе, моя мати (Олександр Олесь). 10. Живи, Україно, живи для краси, для сили, для щастя для волі!.. (О. Олесь). 11. Я для тебе горів, Український народе! (В. Симоненко). 12. Ти власним світом, Україно, Сіяти будеш на землі (В. Сосюра). 13. О Україно! О рідна ненько! Тобі вірненько присягнем (М. Вороний). 14. Я вас люблю великою любов'ю, Моя старенька мамо, тату мій (Д. Павличко).

Вправа 3. Схарактеризуйте звертання за морфологічним вираженням, будовою, місцем у реченні. Поясніть розділові знаки.

1. Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе (В. Симоненко). 2. Моя любове! Я перед тобою. Бери мене в свої блаженні сні (Л. Костенко). 3. Народе мій, замучений, розбитий, мов паралітик той на роздоріжжю, людським презирством, ніби струпом, вкритий! (І. Франко). 4. Здрастуй, сонце, і здрастуй, вітре! Здрастуй, свіжосте нив! Я воскрес, щоб із вами жити під шаленством весняних злив (В. Симоненко). 5. О слово рідне! Орле скутий! Чужинцям кинуте на сміх! Співочий грім батьків моїх, дітьми безпам'ятно забутий (Олександр Олесь). 6. Не щєбечи, соловейку, під вікном близенько, не щєбечи, малюсінкий, на зорі раненько (Н. Забіла). 7. Світе тихий, краю милий, моя Україно! За що тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш? (Т. Шевченко). 8. Кобзо, моя непорочна утіхо! Чом ти мовчиш? (П. Куліш). 9. Ой Хомо, Хомо, схаменись! Он скоро вже й води не стане; піди лиш, брате, подивись! (Л. Глібов). 10. Чолом тобі, сине, широкєє море! Незглибна безодне, безмежний просторе, могутня сила, – чолом! (М. Вороний).

Вправа 4. Перепишіть речення, поставивши розділові знаки.

1. Розвійтеся з вітром листочки зів'ялі, розвійтеся, як тихе зітхання! (І. Франко). 2. О Нації дужа і вічна, як Бог... (Олег Ольжич). 3. Гетьте думи ви хмари осінні! (Леся Українка). 4. Благослови мати весну заклика-ти! (Нар. творчість). 5. Добрий вечір тобі пане господарю радуйся! Ой ра-дуйся земле син Божий народився (Нар. творчість). 6. Глянь добрим оком о Божий сину на нашу землю, на Україну (Нар. творчість). 7. Дозволь мені мій вечоровий світе упасти зерном в рідній стороні.(В. Стус). 8. Україно моя, мені в світі нічого не треба, Тільки б голос твій чути і ніжність твою берегти. (А. Малишко).

Вправа 5. Поставте іменники *Дніпро, зима, мати, батечко, душа, учителі, Віталій Андрійович* у кличному відмінку й уведіть їх у речення як звертання. Поясніть розділові знаки.

Тестові завдання

1. Укажіть засіб вираження звертання в реченні.

- А Клична форма, іменник у кличний формі.
- Б Називний відмінок. Іменник у називному відмінку.
- В Стійке словосполучення.
- Г Займенник у називному відмінку.
- Д Субстантивована частина мови в називному відмінку.

2. Виберіть речення із звертанням.

- А Повний сили, зваги і надій, світлим скарбом щастя володій! (Л. Перво-майський).
- Б Є день такий – іскристий, як вино... (М. Луків).
- В Здрастуй, сонце, і здрастуй, вітре! Здрастуй, свіжосте нив! (В. Симо-ненко).
- Г Ще великий Микола Гоголь, наш славний земляк, захоплено говорив про мову нашого народу (І. Цюпа).
- Д Був шляхетного роду, про це промовляли одежа та зброя, золотий пояс та срібні остроги (В. Шевчук).

3. Укажіть, у якому реченні звертання називає співрозмовника.

- А Думи мої, думи мої, лихо мені з вами (Т. Шевченко).
- Б Віро, Віро! Кароока дніпрянка моя, горда, нескорена горлице (І. Цюпа).
- В Чого ж ти мовчиш, сивий вітряче? (М. Стельмах).
- Г Мужай, прекрасна наша мово, серед прекрасних братніх мов (М. Риль-ський).
- Д О земле рідна, скільки у тобі краси ясної і живої сили! (І. Гончаренко).

4. Знайдіть речення, в якому допущено пунктуаційну помилку при виокремленні звертання.

А Хто ти, мрія чи сон (Леся Українка).

Б Слово! Як воно потрібне дитині кожної хвилини – і тоді, коли вона втішається радіщами життя, і тоді, коли її серце стискає сум (І. Цюпа).

В Гей, юнаки, гей, молодість світу, доля планети у ваших руках (І. Нехода).

Г Чуття, і бажання, й надії! Живи і надійся на них (А. Малишко).

Д Ясени ясени Бачу вас за селом край дороги (М. Ткач).

5. У якому реченні дотримано норм пунктуаційного оформлення звертання?

А Гей ви далі солов'їні, давні весни сині, – одцвіли ви, облетіли цвітом на калині (І. Гончаренко).

Б О, незвичайна, чародійна мово, хоч пронеслася молодість громово, твій звук у мене в серці не затих (Д. Павличко).

В Ой, тумане, тумане – Мій латаний талане! Чому мене не сховаєш отут серед лану? (Т. Шевченко)

Г Україно! Ти для мене диво! (Л. Костенко).

Д О мій народе Прометей ти маєш душу (В. Сосюра).

Тема 9

Вставні і вставлені слова, словосполучення, речення

Теоретичні питання

1. Загальне поняття про вставні компоненти. Значення вставних слів, словосполучень і речень.
2. Розділові знаки при вставних словах, словосполученнях і реченнях.
3. Вставлені компоненти.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 190–191.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 270–274.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 266–268.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во „Шлях”, 1999. – С. 67.
5. Пентиліук М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентиліук, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 251–265.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуївнюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 210–223.
7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 160–161.

Речення можуть ускладнювати вставні і вставлені слова, словосполучення та речення.

Вставними називають такі слова, словосполучення й речення, якими автор виражає своє ставлення до висловлюваного або ставлення інших, враження, оцінку. З іншими словами в реченні вони граматично не пов'язані й членами речення не бувають. В усній мові такі слова, словосполучення й речення виокремлюють вставною інтонацією, на письмі відокремлюють переважно комами, рідше – тире чи дужками. Вставні слова й словосполучення можуть виражати:

упевненість або невпевненість (*мабуть, очевидно, справді, безперечно, можливо, звичайно, зрозуміло, ясна річ, видно, либонь, значить, певно, напевно, без сумніву, може, може бути, здається*), напр.: *Заросли шляхи тернами на тую країну, **Мабуть**, я її навіки, Навіки покинув. **Мабуть**, мені не вернутись ніколи додому? **Мабуть**, мені доведеться читати*

самому оці думи?; **Либонь**, уже десяте літо, Як людям дав я “Кобзаря”. А їм неначе рот зашиито (Т. Шевченко);

емоції мовця (на щастя, на радість, на жаль, на диво, як на біду, на сором, сором сказати, на зло, нівроку, чого доброго, на біду, як на біду, як на гріх, шкода, жаль), напр.: Я не нездужаю, **нівроку**, А щось такеє бачить око, І серце жде чогось (Т. Шевченко);

вказувати на джерело думки (кажуть, бачити, на мій погляд, на мою думку, по-моєму, за висловом, за словами..., як вважає..., за вченням..., гадаю, думаю, здається, скажімо, сказати б, уявіть собі), напр.: Там, **кажуть**, з гір усю країну видно (Леся Українка); Як хоч, а лихо, **кажуть**, перескоч, **бодай не дивитись, бодай не казати!** Бо за людей сором, бо серце болить; Я, **не вам кажучи**, пустився в малярство (Т. Шевченко); **По-моєму**, кожна людина мусить хоч раз коли-небудь сягнути свого зеніту (О. Гончар);

вказувати на порядок викладу думок і зв'язок між ними (по-перше, по-друге, по-третє, отже, нарешті, до речі, значить, виходить, між іншим, зокрема, приміром, нарешті, з одного боку, до речі, зрештою, власне кажучи, головне), напр.: **По-перше**, не поспішайте, по-друге, відповідь на питання спочатку подумки скажіть собі, а вже потім скажіть уголос екзаменаторові;

посилання на щось звичайне (бувало, як завжди, як водиться, буває), напр.: **Буває**, в неволі іноді згадаю; Не чваньтесь, з вас деруть ремінь, А з їх, **бувало**, й лій топили (Т. Шевченко);

протиставлення (навпаки, проте, однак, одначе, а втім), напр.: Дівчата, **навпаки**, чутливіші до всього; А **втім**, є річ, більша за багатство, – влада (П. Загребельний);

активізацію чи привернення уваги співрозмовника (чуєте, знаєте, дивись, бач, бачте, погодьтесь, повірте, уявіть собі, даруйте), напр.: Дідусь сивесенький риди – Того, **бачте**, що сирота (Т. Шевченко); А вона, **уявіть собі**, зупинилася в ту мить (В. Сосюра);

спосіб оформлення думок та характер висловлення (власне, взагалі, коротше, інакше кажучи, точніше кажучи, одним словом, **сказати б**, напр.: Життя, **власне**, це не що інше, як уміння розпізнавати ворога і перемогти його; Роксолана ніколи не ждала від султана такої, сказати б, невичасної покvapливості; так би мовити) (П. Загребельний).

Увага! Деякі слова й словосполучення є **завжди вставними**: мабуть, либонь, пак, отже, втім, зрештою, щоправда, будь ласка, мовляв, власне кажучи, правду кажучи, чесно кажучи, інакше кажучи, м'яко кажучи; а також слова, що вказують на послідовність викладу думок: по-друге, по-четверте тощо, напр.: **Мабуть**, є речі, про які заборонено думати (П. Загребельний); **Власне кажучи**, посол і прибув до султана, щоб просити миру для всієї землі польської (П. Загребельний);

Ніколи **не бувають вставними**, а тому не виокремлюють комами, слова: *адже, от, принаймні, навіть, насамперед, водночас, як би, майже, при-*

тому, причому, при цьому, тим часом, до того ж, приблизно, все-таки, все ж таки, як-не-як, за традицією, у кінцевому підсумку, тільки, ніби, мовби, нібито, мовбито, немовбито, наче, неначе тощо, напр.: Герда тим **часом** сів на землю, роззув поранену ногу (Ю. Крашевський); **Майже** вся долина була покрита лісами; **Тільки** хлопці один за одним кидались йому на шию (Ю. Крашевський).

Деякі слова можуть бути вставними й невставними залежно від контексту. Пам'ятайте, що вставні й невставні синтаксичні одиниці розрізняють за такими ознаками:

Невставна конструкція:

1. Відповідає на запитання.
2. Є членом речення.
3. Пояснює структурний компонент або речення в цілому.
4. Має значення членів речення (предметне значення, обставинну характеристику, дію, стан, ознаку тощо).

5. Невставним одиницям в основному властива закріплена позиція в реченні (прислівники – при дієсловах, сполучники – між однорідними членами чи між частинами складного речення, дієслова – у кінці головної частини складнопідрядного речення тощо).

Вставна конструкція:

1. Не відповідає на запитання.
2. Не є членом речення.
3. Часто вставні конструкції можна переставити.

Члени речення	Вставні слова
Він робить усе навпаки .	Він, навпаки , нічого не хоче робити.
Він у нас буває .	Буває , іноді заходить до нас.
Це все правда .	Правда , не все так вийшло, як хотілось.
Що все це значить ?	Значить , усе це не так!
Все їй здавалося поганим.	Дівчата, здавалося , цвіли у святкових сукнях.

Слова **проте, однак** є вставними, якщо стоять у середині або в кінці речення. На початку речення або між однорідними членами вони є сполучниками, напр.: *Зносек, **однак**, перескочив через тин і зник з очей* (Ю. Крашевський). Пор.: *Усмішка гостра, а **однак** сумна* (Леся Українка).

Увага!

1. Після сполучників перед вставним словом ставлять кому: *Чи просто везе мені, щастить, чи, **може**, саме життя таке вже стало врожайне повноголосими видатними людьми* (О. Гончар).

2. Між вставним словом і частками *і (й), а*, що стоять на початку речення перед вставним словом і стосується його, кому не ставлять: *А може, сад дримає в мені, в моїй просвітленій душі* (Ю. Сердюк).

3. Не ставлять кому при вставному слові, що стоїть на початку або в кінці відокремленого члена – означення чи обставина: *Батько, очевидно впевнившись у чесності синових слів, відпустив його* (Із газети).

4. У повторюваному вставному словосполученні можуть бути пропущені слова. Тоді замість другої коми слід ставити тире, напр.: *Дитячі ігри, з одного боку, – це розваги, а з іншого – важливий засіб виховання* (Із газети).

5. Два вставні слова потрібно відокремлювати одне від одного, напр.: *Справді, може, вперше за цей рік так часто, завмираючи, билося його серце* (Н. Рибак).

Вставлені слова, словосполучення й речення

Вставлені слова, словосполучення й речення дають додаткові повідомлення, побіжні зауваження, викликані асоціаціями, поповнюють, уточнюють і розвивають зміст висловленого, збагачують текст якимись важливими або цікавими деталями: *Її він бачив – тільки де й коли? – І знов колишні сили ожили* (М. Рильський); *І доки буду ряст топтати – бо ще ж зоря моя горить!* – хотів би мову так пізнати, щоб із землею говорити (Ю. Петренко).

Особливістю цих одиниць є те, що вони не можуть уживатися на початку речення, оскільки особа, яка говорить, не може наперед уточнювати свої думки. На письмі вставлені конструкції беруть у дужки, рідше відокремлюють тире, комами.

Вставлені слова, словосполучення й речення виокремлюють **дужками**, коли вони виражають уточнення, зауваження на зразок: *Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, помер на паниціні* (Т. Шевченко).

Вставлені конструкції, які граматично значно тісніше пов'язані з основним реченням, тобто нема потреби їх різко відмежовувати від основного речення, виокремлюють переважно **тире**, як-от: *Натовп – козаки враз порушили стрій – завирував, заклекотів* (В. Малик).

Комами виокремлюють вставлені речення, що виражають мимохідь висловлену думку і найчастіше починаються підрядними сполучниками, напр.: *І золотої, й дорогої мені, щоб знали ви, не жаль, моєї долі молодой* (Т. Шевченко).

Кому й тире слід ставити, якщо на місці розриву основного речення повинна стояти кома, напр.: *Спочатку їхали лісом, – це Стеха визначила по хльосканню гілля, – а незабаром вискочили в степ: тут припекло сонце* (В. Малик).

Практичні завдання

Вправа 1. Випишіть із поданих речень вставні компоненти й схарактеризуйте їх за значенням: 1) виражають упевненість чи неупевненість; 2) оцінку висловлюваного; 3) вказівку на джерело пові-

домлення; 4) зв'язок думок; 5) активізацію уваги до повідомлюваного; 6) способи оформлювання думок.

1. Що ми не встигли – встигнуть наші внуки, і сподіваймось, зроблять все як слід! (Н. Забіла). 2. Воно мені, мабуть, так мало бути. Мабуть, воно так сказано мені (М. Вінграновський). 3. Боявся еси, Тарасе, що вмиреш на чужині, між чужими людьми. Отже, ні! Посеред рідної великої сім'ї спочив ти одпочинком вічним (П. Куліш). 4. Слово, моя ти єдина зброе, ми не повинні загинуть обоє! Може, в руках невідомих братів станеш ти кращим мечем на катів (Л. Українка). 5. Я не журюсь нітрошки, що хтось тебе [мову] забуває, “б’є, мовляв, цвяхи в дошки, в труну забиває” (В. Бичко). 6. Є, на жаль, люди, які вважають, що їм цілком достатньо так-сяк засвоєної російської мови, а вже, скажімо, українська їм ні до чого (І. Дзюба). 7. Певно, не малий час минув, поки люди затвердили вигуки, навчилися розуміти їх, поки ті зразки-вигуки почали викликати однакові враження... (Панас Мирний). 8. Яка сила, яка міць залізокутих слів! І се чоловік писав не під безпосереднім подихом України, не на руїнах Січі де-небудь, а в далекім Кос-Аралі, серед пустинь киргизьких, і се, власне, сильно підкреслює, як глибоко були заложені в душу Шевченка основи українського слова (Г. Хоткевич). 9. Офіційно імперією держава називалася з XVIII століття. Однак усі істотні риси імперії вона зберігала з часів Московського царства. Це була, по-перше, держава з необмеженою владою монарха над підлеглими. Це була, по-друге, держава з необмеженою владою над величезними територіями (М. Попович). 10. Кажуть, не можна руйнувати гніздо лелеки, бо тоді не уникнути нещастя (Із журналу).

Вправа 2. Перепишіть речення, поставте пропущені розділові знаки в реченнях із вставними компонентами й поясніть їхнє вживання.

1. І мабуть кожен, хто знав Василя Земляка, не раз ловив себе на здивуванні від двох – таких різних, мало схожих один на одного – його образів (Із журналу). 2. А я піснями біль тамую. Увечері бувало сидимо, – задумаюсь, затихну, засумую (В. Симоненко). 3. А ми зустрічались. Не тут і не в цьому столітті – в наступному кадрі чи може в минулому світі. Можливо були ми квітками в одному суцвітті чи просто сусідніми днями в спекотному літі (І. Андрущак). 4. Із тобою було б нам гірко, обіймав би нас часом сум, і бувало б темніла зірка у тумані тривожних дум (В. Симоненко). 5. Одного разу чуєте стою на човні з вудками на Дніпрі і бачу: серединою Дніпра уявляє собі мчить проти течії човен без вітрил, мотора і весел. Я певна річ за весла і до човна. 6. На щастя сом пішов понад берегом і я слава Богу встиг ухопитися за куш. Сом видно втомився. Ну й сом я вам скажу! (Із тв. Остапа Вишні). 7. І може стало десь боляче всесвіту? (Ю. Сердюк). 8. Вибрати потрібне слово – то велике вміння і навпаки якщо ви користуєтеся словом неточним, то це власне те саме, коли б замість відточеного олівця на уроці малювання ви користувалися цвяхом (І. Цюпа). 9. Слово Агапіта (знахар-чудотворець) як сказали б ма-

буть сучасні медики було словом талановитого гіпнотизера (Із кн. “Двадцять місяців”), 10. Не знаю, чи побачу вас, чи ні, а може власне і не в тому справа, а головне що десь в далечині є хтось такий, як невтоленна спрага (Л. Костенко).

Вправа 3. Складіть речення, використавши подані нижче слова й словосполучення як вставні й невставні.

Можливо, на мою думку, кажуть, без сумніву, пригадується, шкода, уявіть собі.

Вправа 4. Знайдіть у реченнях вставні й вставлені слова. Розділові знаки частково пропущені, поясніть їх вживання.

1. І довіку здається що за тим туманцем чи маревом далини лежить твоя найкраща сторінка життя, що там, у рамці росяних дібров чи синьооких луків, загубився такий закуток землі, який не снівся і геніям Відродження, що може так, по ранішніх чи вечірніх росах, поспішає назустріч тобі твоє щастя (М. Стельмах). 2. Досі, коли Таня думала про війну, коли обговорювали між собою невтішні, ким-небудь завезені з міста фронтові зведення, її при всій трагічності подій усе ж не покидала надія на якесь чудо, сподівання на те, що одної прекрасної днини війна враз кінчиться так само раптово, як і почалась... 3. Це був один з тих підйомів, коли здається моторові не вистачає якоїсь краплини сил, щоб взяти його, і люди в машині мимоволі напружуються всім тілом, мовби намагаючись підпихати самих себе, передати моторові силу своїх м'язів, щоб він міг витягти їх. 4. Незавидний, скромний цей ялівець теж кажуть оспіваний у якомусь із творів. 5. Картопля, перезимувавши невбрана, вже звісно стала нікудишня, крізь пальці тече... 6. Іван Оskarович сидів понурений. Здається розгадав нарешті причину своєї невдачі з виступом (Із тв. О. Гончара). 7. Мабуть уночі пронеслася буря з дощем, вихром столочила нескошений хліб, порвала телефонні драти... (В. Близнець). 8. Вода під камінь кажуть не біжить (Є. Гуцало). 9. І золотой й дорогої Мені щоб знали ви не жаль Моєї долі молодой... (Т. Шевченко).

Вправа 5. Доберіть із довідки вставні конструкції, які, на вашу думку, відображали б суть речення.

1. Під ногами була безодня, та, ..., вона вхопилась за купу очерету й вилізла (М. Карпенко). 2. Минають дні, минають ночі, а Україна, ..., горить (Т. Шевченко). 3. Пісня, ..., бриніла вже в ньому (М. Коцюбинський). 4. Ах, ..., що вчора цілий день ішов дощ (Леся Українка). 5. ..., через наш район будується асфальтова дорога (Ю. Яновський). 6. Тут, ..., треба зосередити всі гармати (Н. Рибак). 7. Будинок готелю був, ..., високий і міцної старовинної кладки, а ..., наріжний (О. Гончар). 8. Правду, ..., говорив Гуца (М. Коцюбинський). 9. Цілими днями, ..., хлопець просиджував над складами (А. Головка). 10. ..., єсть у нас соки, що коріння поять (П. Тичина).

Довідка: як ви знаєте, бувало, здавалось, знай, значить, кажуть, по-перше, по-друге, на щастя, шкода,

Тестові завдання

1. Яке речення ускладнене вставним компонентом?

- А Не раз мені здається, що я пожив тисячу років (Д. Павличко).
- Б Здавалось, що літаки ідуть зовсім беззвучно (О. Гончар).
- В Здавалось, заgrimів десь на небі грім (С. Васильченко).
- Г ...білястим здавалося тонко вібруюче повітря (О. Гончар).
- Д ...мені здається, що се я, Що це ж та молодість моя. (Т. Шевченко).

2. У якому реченні функціонує вставна конструкція?

- А ...коли сниться хліб, то – на щастя і на прибуток (Р. Федорів).
- Б Онисима... забрали б у табори для полонених, але його, на щастя, поклав тиф (Б. Антоненко-Давидович).
- В І рушник вишиваний на щастя, на долю дала (А. Малишко).
- Г Та є такі дороги, що їх самі ми вибираємо собі на щастя або на лихо (В. Шевчук).
- Д Учитись важко, а учить ще важче (М. Сингаївський).

3. У якому рядку вставні компоненти мають значення авторства, джерела повідомлення?

- А Уявіть собі, звісна річ, повірте, певна річ.
- Б Шкода, скажімо, розумієш, уяви собі.
- В На його думку, з позицій автора, як кажуть, по-моєму.
- Г Скажу відверто, як мені видається, як бачимо, треба сказати.
- Д По-перше, щоправда, безперечно, у всякому разі, по суті.

4. У якому рядку подано слова, що є завжди вставними?

- А Мовляв, отже, звісно, інакше кажучи, між іншим.
- Б До речі, справді, немовбито, взагалі, на жаль.
- В Видно, мабуть, навіть, будь ласка, по-друге.
- Г Принаймні, все-таки, очевидно, даруйте, зі свого боку.
- Д Либонь, звісно, наприклад, майже, так би мовити.

5. Зазначте речення, структуру якого ускладнено вставленою конструкцією (розділові знаки частково пропущені).

- А Зло нічого не дає крім зла... (М. Луків).
- Б Як срібло пізнати по звукові (а не по голосу!), так і бесіда виявляє чоловіка (І. Верхратський)
- В Якщо ми думаємо про невдачі, то ми напевне сядемо на мілину (Д. Карнегі).
- Г Радуйся дівчино разом зі мною сонцем і ясною голубизною (Д. Павличко).
- Д Здається я впала і заснула, Якби була Довіку проспала! (Т. Шевченко).

Тема 10
Складне речення.
Складносурядні речення

Теоретичні питання

1. Загальне поняття про складне речення.
2. Складносурядне речення.
3. Розділові знаки в складносурядному реченні.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 202–203.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 292–294.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 271–274.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 69.
5. Пентиліук М. І., Іващенко О. В. Українська мова : підручник-комплект / М. І. Пентиліук, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 252–254; 256–258.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 210–223.
7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 166–168.

Складне речення – це синтаксична одиниця, в якій є дві або більше граматичних основ, напр.: *Прийде час – всі дороги на світі повернуть у край наш крилатий* (М. Стельмах). Тут дві граматичні основи Прийде час і дороги повернуть, тому речення складне.

Частини складного речення, на протипагу простим реченням, не є самостійними й не мають семантичної та інтонаційної завершеності, а своїм змістом та інтонаційно зливаються в одне ціле. Тільки складне речення в цілому, характеризуючись семантичною завершеністю, має й свою інтонацію кінця, зосереджену на кінцевих словах останньої частини. Умовно частини складного речення називають простими реченнями, бо вони мають подібну до простих речень будову, розташовані за певною схемою, але позбавлені інтонаційно-сислової самостійності.

Складні речення, в яких лише дві частини, називають **двокомпонентними**, напр.: *Світло відкриває нам те, ²про що ми у темряві лише*

здогадувалися (Г. Сковорода). Складні речення, що мають більше двох частин, називають **багатокомпонентними**, напр.: ¹*Я люблю їхати на поле тоді*, ²*як ниви зеленіють та хвилюються* зеленими хвилями; ³*коли обважнілі колоски черкаються* об голову, об вуха; ⁴*коли ниви поцяцьковані* синіми волошками та червоними маківками (І. Н.-Левицький).

Речення, частини яких поєднують сполучники сурядності, підрядності чи інтонація, називають **складними реченнями з різними видами зв'язку**, напр.: *А в цей час наді мною твориться: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка* (М. Стельмах); *І марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні, – і в мріях ввижалась їм казка ясна, де квіти не в'януть, де вічна весна* (Олександр Олесь).

Залежно від структури і від того, якими основними засобами поєднані частини складного речення, усі різновиди поділяють на дві групи – **сполучникові й безсполучникові**, напр.: *Пахне любисток і м'ята, мальви цвітуть край вікна* (Д. Луценко); *Гаптує вечір жовтим шовком Блакитні килими, А чорний день зробився вовком, Повившись у дими* (Юрій Клен); *Я так люблю життя, що хотів би прожити його до останньої хвилини* (Олександр Олесь). Складні речення із сполучниковим зв'язком залежно від сполучників і сполучних слів поділяють на **складносурядні і складнопідрядні**.

Складносурядне речення – це такий різновид складного речення, частини якого поєднані сурядними сполучниками, напр.: *Найвища наука в житті – мудрість, а найвища мудрість – бути добрим* (Григор Тютюнник).

Залежно від сурядних сполучників, які з'єднують частини речення, розрізняють три основні види складносурядних речень: складносурядні речення з єднальними сполучниками; складносурядні речення з розділовими сполучниками; складносурядні речення з протиставними сполучниками.

Складносурядні речення з єднальними сполучниками виражають:

а) одночасність або послідовність дій, станів, явищ (**і, й, та (і), ні-ні, ані-ані**), напр.: *Небо вночі чисте і видно зірки* (Є. Гуцало); *Зривається вихор, і білий-білий цвіт метелицею в'ється по галяві* (Леся Українка);

б) причиново-наслідкову залежність (**і, і тому, і від того, і через те, тому, від того, через те**), напр.: *Спустився вечір, і одразу похолоднішало* (О. Гончар);

в) умовно-наслідкове значення (**і таким чином, і значить, отже, і отже**), напр.: *А тепер – якийсь листочок осінній, і вже стоїш у потрясінні* (Л. Костенко);

г) приєднання (**та й, і, а, та (і) ще, та до того, і також, і на додаток**), напр.: *Винаймати квартиру не було грошей, та й у радянські часи знайти житло для найму нелегко* (Є. Кононенко);

д) доповнення (поширення) (**і, і навіть, навіть**), напр.: *Перекошені стіни й покрівля потемніли від часу, і навіть хрест геть почорнів* (М. Старицький);

е) обмеження (**і, і тільки, і лише, тільки, лише**), напр.: *Тихо навкруги, і тільки зрідка обізветься сич*.

Складносурядні речення з єднальними сполучниками можуть складатися з двох і більше частин.

Складносурядні речення з розділовими сполучниками (або, чи, то, або–або, чи–чи, чи то–чи то, не то–не то) виражають значення чергування дій, процесів, станів, явищ або їхню несумісність (взаємовиключення), напр.: *То заблищить у небі яскраво зірка, то засвітяться контури сизуватої хмари* (А. Шиян); *Або розумне скажуть, або зовсім мовчать* (Нар. творчість). Складносурядні речення з розділовими сполучниками можуть складатися з двох і більше частин.

Складносурядні речення з протиставними сполучниками (а, але, та (але), проте, зате, однак, так) називають події, які протиставляють, або існують паралельно, їх зіставляють. Вони складаються з двох частин. Протиставлення може виражати обмеження, компенсацію, напр.: *Стоїть місяць над горою, а сонця немає* (Нар. творчість); *Всяка їжа і пиття смачні й корисні, але треба знати час, місце й міру* (Г. Сковорода); *З борців насміхалася доля, зростала проте їх громада* (П. Грабовський); *Дні тепер стояли у шелестах золота, у вибухах блакиті, в потоках музики і чорнобривців, а ночі народжували печаль перелітних птахів* (М. Стельмах); *А мати хоче научати, так соловейко не дає* (Т. Шевченко).

Увага! Складносурядні речення тісно пов'язані з простими реченнями, ускладненими однорідними членами, оскільки однорідні члени речення можуть поєднуватися сурядним зв'язком, як і частини складносурядного речення. Розмежовуючи ці конструкції, слід визначити граматичні основи, урахувати те, що таких основ буде дві й більше й частини складносурядного речення вступають у сурядний зв'язок безпосередньо, без допомоги інших компонентів, напр.: ¹*І красується в полі жито, і дунає дитячий сміх* (Є. Литюк).

Якщо граматична основа одна, то це просте ускладнене однорідними членами речення, в якому сурядний зв'язок між однорідними членами не виражається безпосередньо, а обов'язково за наявності іншого компонента, щодо якого вони функціонують як однорідні присудки, додатки, означення, обставини, напр.: *Уже відспівав свою мелодію на вербовій сопілці березень і поплив з гір у доли швидкими потоками* (Ф. Мамчур) – просте речення з однорідними присудками *відспівав і поплив*.

Розділові знаки у складносурядних реченнях

1. Між частинами складносурядних речень, поєднаних єднальними, протиставними й розділовими сполучниками, **с т а в л я т ь к о м у**, напр.: *Довкола будиночків цвів бузок, і на білі стіни падала прозора тінь від листя* (П. Панч); *Нас розлучали з рідними, з життям і навіть – з*

мрією, **але** ніщо й ніколи нас не розлучало з вірою (Б. Олійник); Погнався за зайцем, **а** коневі голову зламав (Нар. творчість); Чарівне море, та наймиліша серцю таки земля (Р. Іваничук); **То** мати гукає, **то** мати шепоче, мене виряджаючи в дальню дорогу (П. Воронько).

Кому не ставлять між частинами складносурядного речення, якщо вони:

а) мають спільний другорядний член або спільне вставне слово й поєднуються неповторюваними сполучниками **і**, **та** (в значенні *і*); спільними для обох частин можуть бути й видільні частки **тільки**, **лише**, напр.: **На хвилину** раптом стихли голоси і спинилися тіні (Ю. Смолич); **Мабуть**, батько ще дужче посивів і мати ще дужче зігнулася (А. Головка); **Тільки** невсипуще море бухає десь здалеку та зорі тремтять в нічній прохолоді (М. Коцюбинський); **Тепер** минає літо і липи одцвіли (Н. Забіла).

Примітка. Якщо сполучники *і* (*й*), *та* (*і*) повторюються, то кому слід ставити: Здавалось, **і** вітер тут чорний, **і** дощ летиться з неба чорніш, як смола (О. Гончар).

б) мають спільне підрядне речення, напр.: **Коли ж одчинили вікно**, світло впало на ціле море напружених, схвильованих облич і крізь вікно в хату влетіла стоока тривога (М. Коцюбинський);

в) виражені двома спонукальними чи питальними реченнями, напр.: **Надіє! Надіє!..** О хто тебе ніжно на грудях не грів і хто за тобою орлом не летів? (Олександр Олесь); **Хай** наше слово не вмирає і наша правда хай живе (М. Рильський);

г) виражені двома називними або безособовими реченнями, напр.: **Вітер і дощ. Ніч, якої ніхто не забуде** (О. Довженко); **Дощило і в повітрі віяло прохолодою** (А. Головка);

Примітка. Між безособовими реченнями кому ставлять, якщо їхні присудки неоднорідні за значенням, напр.: **Розвиднілось, і в повітрі помітно потеплішало** (А. Головка).

д) виражені окличними реченнями, напр.: **Який простір і як легко дихати під високим небом Кавказу!** (Т. Масенко).

2. Якщо частини складносурядного речення, з'єднані сполучниками *і* (*й*), *та* (*і*), *та й*, *а*, виражають швидку або несподівану зміну подій чи різке протиставлення, тоді перед сполучником с т а в л я т ь т и р е, напр.: **Хвилина ще – і схід розпише в сліпучі барви небосхил** (М. Масло); **Минулася буря – і сонце засяяло; Закрався вечір, одшуміла праця, як сльози, за-тремтіли ліхтарі – та діти наші ночі не бояться** (М. Рильський).

3. Якщо друга частина складносурядного речення виражає наслідок або висновок того, про що говориться в першій частині, то слід ставити т и р е, інколи к о м у й т и р е, напр.: **Зима летіла над землею, і от весна – і все в цвіту** (В. Сосюра); **Я вірю в диво! Прийде час, – і вільні й рівні встануть люди і здійснять мрії всі ураз!** (Олександр Олесь).

Якщо частини складносурядного речення, поєднані сполучниками *а*, *але*, *проте*, *все ж*, *однак* і рідше єднальними *і*, *та*, дуже поширені або

мають уже свої розділові знаки, або далекі за змістом, або автор хоче підкреслити їхню самостійність, то ставлять к р а п к у з к о м о ю, напр.: *Отак ми їхали, то з надсадним виттям мотора пнулися угору, то повільно спускаючись вниз; і Чорний Черемош спочатку пінився з лівого боку, а потім з правого; і гори злітали увись із святковою легкістю; і блакитного серпанку було повно і попереду, і ззаду, й над нами* (Є. Гуцало).

Практичні завдання

Вправа 1. Випишіть спочатку складносурядні речення, а потім прості ускладнені. Поясніть різницю.

1. Хочу бачити, знати, чути, і любити, й творити красу (Л. Первомайський). 2. Тихесенький вітер на землю спадає, і сонце сідає в темнесенький гай (В. Самійленко). 3. Навкрут землі мої кружляли мрії, і в серце хлюпав хвилями Дніпро (В. Стус). 4. Тонуть в золоті і теплій синяві принадні простори і закликають уже в степу до спокою і миру (М. Стельмах). 5. У садку темніли купи вишень та стриміли здорові старі дикі груші (І. Н.-Левицький). 6. Лаврін приїхав до млина, позносив з воза мішки, заїхав за верби, розпріг воли, поклав їм сіна, а сам ліг спати (І. Н.-Левицький). 7. Тече вода в синє море, та не витікає (Т. Шевченко). 8. Ще квітнуть зорі, і в діброві зозулі ще не одцвіли (Г. Світлична). 9. Колючий посмерк повз, немов їжак, і пахла над дротами синя глина... (В. Стус). 10. Сніг з кожною хвилиною густішав і дедалі непрогляднішою стала за вікном вируюча каламуть (В. Козаченко).

Вправа 2. Прочитайте текст і знайдіть у ньому складносурядні речення. Визначте сполучні засоби.

Село лежало за спиною, а попереду вабила себе непорушна постать людини.

Я не хотів порушувати спокій невідомого, але мені кортіло хоч одним оком скоса глянути на нього... споришем, лободою і біленькими зірочками квітів заросла забута дорога, вона підганяла мене, бо звивалася біля самого пагорка.

З пагорка розстилався величний, новітній краєвид. Стіна сизого жита починалася ось внизу, а далі губилося воно біля самого гаю. Око не могло обійняти відразу всю широчінь зеленої землі (О. Копиленко).

Вправа 3. Визначте різновиди складносурядних речень.

1. Сичі в гаю перекликалились, та ясен раз у раз скрипів (Т. Шевченко). 2. Раптом десь у середині будинку заграва баян і почулася пісня (О. Гончар). 3. Люблю весну, та хто її не любить на цій чудесній, радісній землі (В. Сосюра). 4. Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заламах провалля (М. Коцюбинський). 5. Гроза минула, і пахучі квіти усі в краплинах (М. Рильський). 6. Люди ідуть по ліщини, а я

іду по дівчину сам (Нар. творчість). 7. Ім'я співака знають у всіх куточках нашої Батьківщини, та й за кордоном багато людей зачаровані українською пісню (О. Білаш). 8. Чи комиш впаде в око, чи дим тріпоче в повітрі (А. Малишко). 9. Нас ні бурі не скосили, ані шторми не взяли (П. Тичина). 10. Заснули доли, і полонина в тиші спить (Олександр Олесь). 11. Дорога була вузька, і сани йшли в затоки (М. Коцюбинський). Ані птиця не порхала, ані вітер не віяв (Марко Вовчок). 13. Було гірко і слізно, але ж треба якось жити (І. Цюпа). 14. А ти вийшов – і сталося чудо якесь (Олександр Олесь). 15. Марко, видно, відказав щось дуже неприємне для вуха Радивонові, і тому той кинув трубку (К. Гордієнко). 16. Ні струна не задзвенить, ні пісні не звучать (Ю. Федькович). 17. *Люблю весну, та хто її не любить на цій чудесній, радісній землі* (Сосюра). 18. Лиш храм збудуй, а люди в нього прийдуть (Л. Костенко);

Вправа 4. Перепишіть, де треба, поставте розділові знаки.

1. Чого світання так ясніє в полі і ген сріблиться пісенька дзвінка? (М. Стельмах). 2. Ой літає орел сизий а за ним орлята (Т. Шевченко). 3. Чи дорогу тобі може хтось перебіг чи тебе забарили вітри норовисті (М. Ткач). 4. Зорі ті ж самі одначе світ інакший (О. Пахльовська). 5. Минулася буря і сонце засяяло (М. Рильський). 6. Потім почали текти річечки по вулицях а стала парувати земля на сонечку (В. Винниченко). 7. Лише гул од копит степом котився та хліба шелестіли (А. Головка). 8. Або перемогу здобути або дома не бути (Нар. творчість). 9. Таке розкішне над нами небо і такі ми до безмежності молоді! (О. Гончар). 10. Мене водило в безвісті життя та я вертався на свої пороги (Д. Павличко). 11. Де-не-де біля вирв сивіє безводний полин або кущиться пахучий чебрець (О. Гончар). 12. Не те щоб менше ставало її [землі] на світі а ділять її межі собою мало не на грядки (М. Коцюбинський). 13. І стонадцятий сніг ті поля притрусив і уже прилетять не ті самі лелеки (Л. Костенко). 14. Розсуваєш чіпке гілля чагарників і перед тобою несподівано виблискує вода (М. Коцюбинський). 15. Деся коні іржуть і глухо грають сурми (Л. Костенко). 16. Неправда гнобити і протидіє але тим дужче бажання боротися з нею (Г. Сковорода).

Вправа 5. Складіть речення за заданими схемами.

1. [...], і [...].
2. То [...], то [...].
3. [...], зате [...].
4. [...], чи [...].
5. [...], але [...].
6. Ані [...], ані [...].

Тестові завдання

1. Яке речення є складним?

А Ясне сонце геть підбилося вгору, розсіває своє золоте марево по зеленій долині (Панас Мирний).

Б За селом шелестіли хліба і пахло полином (А. Головка).

В Запахла осінь вялим тютюном, та яблуками, та тонким туманом (М. Рильський).

Г Сніжинки, надворі сніжинки роями летять до вікна (В. Сосюра).

Д Я перо те візьму і журавкою стану (Г. Світлична).

2. Виберіть складносурядне єднальне речення.

А Весною він [потік] бурлить і грає водою, рве дядькам ятері і перекидає верші, літом трохи заспокоюється, але ніколи не пересихає (Григорій Тютюнник).

Б Ждала, ждала мене ненька та й плакати стала (Т. Шевченко)

В Душа втомилася від грози і хоче свята (Г. Тарасюк).

Г Вже листопад підкрався з-за дубів і гай знімає золоту перуку (Л. Костенко).

Д Самій не довго збитися з путі, Та трудно з неї збитись у гурті (Леся Українка).

3. Укажіть, яке речення є складносурядним розділовим?

А Але скажи: чи ти зі мною поруч пройдеш безтрепетно по схрещених мечях? (В. Симоненко).

Б Оксен батькове женихання розцінював хоч і не досить доброзичливо, проте і без особливого осудження (Григір Тютюнник).

В А що сильніше підпирає твердь – молитва преподобного Антонія чи Наливайка мученицька смерть? (Л. Костенко).

Г Артем не раз, розмовляючи з Савелієм, запитував, чи пишуть йому з дому (А. Шиян).

Д То іволга у пісні їх дзвенить, то хлопчик, друзів кличучи, свистить, то колесо намазане скрипить (М. Рильський).

4. Виберіть складносурядне протиставне речення.

А І журиться вікнами наша хати́на, і шепче задумливий сад (А. Малишко).

Б Для кохання в нас часу мало, для мовчання – у нас віки (В. Симоненко).

В Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки (Л. Костенко).

Г Прийде весна, і всюди крига скресне (С. Пушик).

Д Чи то війну́в снігами небосхил, чи то так сумно розкричалась галич (Г. Світлична).

5. У якому реченні на межі частин складносурядного речення кому не ставлять (розділові знаки пропущені)?

А Мені війнула в очі сивина Та я нічого не везу додому... (Д. Павличко).
Б В повітрі дощ і гречка пахне тепло (М. Рильський).
В Катерину чорноброву В полі поховали А славнії запорожці В степу по-
братались (Т. Шевченко).
Г Як добре у житті закоханим і як тривожно в світі їм! (А. Кацнельсон).
Д Минулася буря і сонце засяяло (М. Рильський).

6. У якому рядку пунктуаційне оформлення складносурядного речення не відповідає нормам української мови?

А Все минає, але любов після всього застається (Г. Сковорода).
Б Танцюють згуки на дзвіниці, і плаче дзвін (П. Тичина).
В Вже давно оддзвеніли трамваї, і в будинках погасли вогні (В. Сосюра).
Г В кінці греблі шумлять верби, а лист опадає (П. Чубинський).
Д Чи стрімкі то гори біліють, повиті літніми хмарами-оболоками, чи, може, далека то Україна біліє черідкою хат? (О. Гончар).

7. У якому реченні на межі частин складносурядного речення потрібно ставити кому (розділові знаки пропущені)?

А Тільки дуб стоїть у листі і калинонька в намисті (М. Познанська).
Б Скільки ж то сили і скільки то муки! (М. Рильський).
В Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара або пролітала пташина (А. Шиян).
Г Лише гул од копитів степом котився та хліба шелестіли (А. Головка).
Д Рясніє дощ і падає лункіше м'яких краплин розмірене биття (М. Бажан).

Тема 11

Складнопідрядні речення

Теоретичні питання

1. Загальне поняття про складнопідрядні речення. Головне й підрядне речення. Сполучні слова і сполучники.
2. Різновиди складнопідрядних речень. Розмежування складнопідрядних речень.
3. Розділові знаки в складнопідрядному реченні.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 209–211.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 299–301.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 275–279.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 69–71.
5. Пентиліук М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентиліук, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 260–264.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 280–295.
7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 168–170.

Складнопідрядне речення – це такий різновид складного речення, складові частини якого пов’язані підрядним зв’язком за допомогою підрядних сполучників чи сполучних слів та інших засобів в єдине граматичне, семантичне й інтонаційне ціле, напр.: *Хто любить батька, матір і родину, той нелюдом не стане й на хвилину* (О. Маковей); *Скільки б у лісі не було солов’їв, у кожного своя пісня* (Р. Дідула).

Складнопідрядне речення, на відміну від складносурядного, складається з синтаксично нерівноправних предикативних частин, одна з яких підпорядкована іншій. Ту частину складнопідрядного речення, якій підпорядковано іншу, називають **г о л о в н о ю**. Частина складнопідрядного речення, яка залежить від головної, називається **п і д р я д н о ю**. У підрядній частині завжди наявний показник її залежності – підрядний сполучник чи сполучне слово. Головна частина може мати у своєму складі

вказівне (співвідносне) слово на зразок *той, такий, так, там, туди, звідти, тоді* тощо, а може й не мати його. Так, у реченні ¹*Пошли мені, Боже, хоч ворога,* ² *коли друга послати жаль* (В. Симоненко) перша частина є головною, а друга – підрядною, її приєднує до головної підрядний сполучник *коли*.

Сполучними словами є відносні займенники (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*) та прислівники (*де, куди, звідки, коли, відколи, чому, навіщо*).

Частини складнопідрядних речень можуть з'єднувати сполучники підрядності (*що, щоб, бо, як, ніби, мов, ніж, хоч, хай, нехай, дарма що, незважаючи на те що, якщо, якби, тому що, через те що, для того щоб, задля того щоб, так що* тощо). І сполучниками, і сполучними словами можуть бути: *що, коли, поки, доки, як, чим*.

Розрізнення сполучників і сполучних слів

Сполучне слово	Сполучник
1. Має лексичне значення (можна поставити запитання). 2. Може мати логічний наголос. 3. Є членом речення. 4. Синонімічна заміна відповідним сполучним словом. 5. Наявність співвідносних вказівних слів.	1. – 2. – 3. – 4. Синонімічна заміна відповідним сполучником. 5. Співвідносні вказівні слова зазвичай відсутні
Що 1–3 4. Уживається в таких реченнях: а) в означальних, напр.: <i>Чатує вітер на останнє листя старого дуба, що своїм корінням тримає схили урвища</i> (М. Коцюбинський); б) у займенниково-означальних напр.: <i>Ми любимо тих, що знали нас молодими</i> (Л. Костенко); <i>Наш батько – з тих, що умирали перші</i> (Л. Костенко); в) у складнопідрядних з'ясувальних питального типу (із логічно наголошеним <i>що</i>), напр.: <i>Потрібно було вияснити, що тут трапилося</i> (Із розм. мовлення);	Що 1–3 4. Уживається в таких реченнях: а) в означальних, якщо в підрядній частині вживається особовий займенник (найчастіше в непрямих відмінках), напр.: <i>Це був народ такої сили й гарту, що їх ніхто подужати не міг</i> (Л. Костенко). б) в обставинних із значенням причини та міри і ступеня, напр.: <i>Ми є тому, що нас не може бути</i> (Л. Костенко); <i>Сонце пекло так, що й уночі степ напів</i> (О. Гончар); в) у з'ясувальних непитального типу: <i>Мені не пробачиш ти, що я в вечори оранжеві Тебе не зумів знайти</i> (В. Симоненко); <i>Це був знак, що міст підірвано (знак про що?)</i>.

5. <i>ЩО=ЯКИЙ</i> (у складнопідрядних означальних) 6. <i>Той – що, такий – що.</i>	г) у складнопідрядних часу, умови, причини, напр.: <i>Нащо мені та корова, що ти сама як ворона</i> (Нар. творчість); <i>Вона зраділа, що нагодився знайомий чоловік</i> (І. Н.-Левицький); <i>Що погляну-погляну я на нього, – і радісно якось мені на душі стане...</i> (Г. Хоткевич); г) у складнопідрядних порівняльних та в порівняльних зворотах, що виконують роль відокремленого другорядного члена речення, напр.: <i>Бідна княгиня... аж тремтить уся, що та билина од вітру</i> (П. Куліш); <i>Вона ніжна, що квітка, та міцна, що криця</i> (Марко Вовчок). 5. <i>ЩО=КОЛИ</i> (у складнопідрядних часу); <i>ЩО=ЯКЩО</i> (у складнопідрядних умови); <i>ЩО=БО</i> (у складнопідрядних причини); <i>ЩО=НАЧЕ</i> (ніби, мов та ін.) (у складнопідрядних порівняльних та в порівняльних зворотах). 6. <i>Тому – що, через те – що, у зв'язку з тим – що, затим – що; так – що, настільки – що, такий – що (й).</i>
Як 1 – 3. 4. Уживається в таких складнопідрядних : а) у складнопідрядних зі значенням способу дії, уживаючись у супроводі співвідносного слова так, напр.: <i>Хай буде так, як я собі велю</i> (Л. Костенко); б) у складнопідрядних з'ясувальних питального типу, напр.: <i>Ще й любила, що? як її розпитують про що?, як вона у мужицтві жила, як пряла, мазала, як коня поганяла</i> (Г. Квітка-Основ'яненко). 5. ЯК= У ЯКИЙ СПОСІБ, ЯКОЮ МІРОЮ 6. Так – як	Як 1 – 3. 4. Уживається в таких складнопідрядних : а) у складнопідрядних порівняльних та способу дії, напр.: <i>Моя душа хилилася до слова, як ця трава до монастирських стін</i> (О. Пахльовська); б) у складнопідрядних часу та умови, напр.: <i>Як проминали село, Марко роздобув у бабусі сурових ниток</i> (К. Гордієнко); <i>Як будеш так розношувати душу, вона, гляди, із совісті спаде</i> (Л. Костенко); в) у складнопідрядних з'ясувальних непитального типу, напр.: <i>Талимон бачив, як віддалік про щось гаряче заговорили командири</i> (Я. Стецюк). 5. ЯК=ЯКЩО, КОЛИ (складнопідрядні умови, часу) ЯК=НАЧЕ, НІБИ (складнопідрядні порівняльні) 6. –

Коли 1–3. 4. Уживається в таких складнопідрядних : а) у складнопідрядних з підрядним означальним, напр.: <i>Благословенна будь та віща мить</i>,^{яка?} коли йому на думку спала така ідея (В. Шевчук); б) в обставинних часу, де в головній частині є співвідносне вказівне слово, напр.: Коли мене снігами занесе, тоді вже часу матиму доволі (Л. Костенко); в) у з'ясувальних питального типу, напр.: <i>Потім сів поруч і став розпитувати, коли повернулися, що бачили</i> (З газ.); г) у складнопідрядних з уточнювальним значенням часу, підрядна частина яких стосується обставини часу, вираженої повнозначним прислівником, напр.: Потім, коли висохнуть сльози, я таки витягну соломку і заходжуюсь топити (Григор Тютюнник). 5. КОЛИ = ЯКИЙ (у складнопідрядних означальних). 6. Тоді – коли	Коли 1–3. 4. Уживається в таких складнопідрядних : а) з підрядним часу напр.: Коли ти навіть звався – <i>Малоросія, твоя потеса була Українкою!</i> (Л. Костенко); б) з підрядним умови, напр.: Коли їм сумно – <i>хай вони сумують</i> (Л. Костенко). 5. КОЛИ = ЯКЩО (у складнопідрядних умови) 6. –
Поки 1–3. 4. а) у складнопідрядних з обставинним значенням часу, де в головній частині є співвідносне вказівне слово, напр.: <i>Але поки ще буде на світі хоч єдина людина сумна, доти</i> буде між людьми бриніти моя пісня сумно-голосна (Леся Українка); б) у з'ясувальних питального типу, напр.: <i>Хліборобів цікавить, поки триватимуть дощі</i> (Із розм. мовлення). 5. – 6. Доти – поки	Поки 1–3. 4. Уживається в таких реченнях: а) у складнопідрядних з підрядним часу, напр.: Поки живе надія в хаті, нехай живе, не виганяй (Т. Шевченко). 5. 6. –

Доки (допоки) 1–3. 4. Уживається в таких реченнях: а) у складнопідрядних з обставинним значенням часу, де в головній частині є співвідносне вказівне слово, напр.: <i>І доти всі діти живуть по світах молодими, допоки чекають, допоки живуть матері</i> (С. Пушик); <i>Я житиму доти, допоки горіти буде долоні твоєї дотик</i> (Д. Павличко); б) у з'ясувальних питального типу, напр.: <i>Учителька запитала, доки Василько читатиме книгу.</i> 5. – 6. Доти – доки (допоки).	Доки (допоки) 1–3. 4. Уживається в таких реченнях а) у складнопідрядних з підрядним часу, напр.: <i>Доки відросте борода, нехай так і буде</i> (В. Шкляр); <i>Живем, допоки любимо</i> (П. Осадчук). 5. – 6. –
Чим 4. Уживається в складнопідрядних займенниково-означальних, напр.: <i>Чим хата багата, тим і гостям рада</i> (Нар. творчість). 5. ЧИМ = І ЦИМ 6. Тим – чим (у складнопідрядних займенниково-означальних).	Чим 4. Уживається в складнопідрядних порівняльних напр.: <i>Що добре ходите в ярмі, ще краще, чим діди ходили</i> (Т. Шевченко); <i>Чим далі в ліс, тим більше дров</i> (Нар. творчість). 5. ЧИМ = НІЖ; ЧИМ ...ТИМ = ЩО ...ТО (у складнопідрядних порівняльних). 6. –

Підрядна частина може стояти перед, після й у середині головної частини, напр.: *Якщо посадили деревину, то знадобиться у віках* (М. Рильський); *Не чути птиць, бо дерев нема* (О. Довженко); *День, мов крапля у криницю, у глибоку ніч упав* (М. Рильський).

Різновиди складнопідрядних речень

Різновид речення	Сполучні засоби	Запитання до підрядн. частини	Приклади
Означальні	сп. слова: <i>хто, що, який, чий, котрий</i> , куди, де, звідки, як, коли; скільки, наскільки; сполучн.: <i>що, щоб, наче</i> та ін.	який? яка? яке?	Люблю народ, якого силу ніхто не зломить (П.Воронько); В майбутньому плоди зберуть багаті Із дерева, що нині розцвіло (Д. Павличко); Нема такого дерева, щоб на нього птиці не сідали (Ю. Смолич).
займенниково-означальні	Сп. слова: <i>хто, що, що, який, чий, котрий</i> сполучник <i>що, щоб, наче</i> , мов та ін.	який? яка? яке? моделі речень: <i>той – хто, що, який, чий; такий – який, що</i>	Щасливий той, хто бачив мрію... (Д. Павличко); Він такий, що в неозорім полі уночі обійде хуртовину (А.Малишко); Зустрів я ту, кому любив колись (Д. Павличко)
з'ясувальні	Сполучн.: <i>що, щоб, чи</i> ; сп. слова: <i>хто, що, який, чий, котрий</i> , куди, звідки, де, як, коли, скільки, наскільки та ін.	відмінкові запитання: <i>що? чого? кого? чим?...</i>	Зима спита, де літом був (Нар. творчість); Певен я, що всім до рогу вповні Дівчина рум'яна перейшла (М.Рильський); Жаль, що так мало у нього бійців (М. Стельмах); Кожного ранку пробу-джувалася з надією, що побачить на небі бодай натяк на дощ (І. Вільде);
місця	Сполучні слова: <i>де, куди, звідки, звідкіля, звідкіль</i>	<i>Де? куди? звідки?</i>	Де кров текла козацька, трава зеленіє (Т. Шевченко). Оддалік, де жита ви-гинались на рівнинах, плів комбайн (О. Довженко).

часу	сполучники: коли, як, в той час як, доки, поки, в міру того як; після того як, перед тим як, до того як, раніше ніж, аж поки, аж доки, відколи, з того часу як, з тих пір як, як тільки, тільки що, тільки-но, ледве, лиш(е), щойно	Коли? поки? доки? з якого часу? до якого часу? як довго?	Як тільки полинули гуси, гори ніби зітхнули радісно (О. Іваненко); Доки сонце зійде, роса очі виїсть (Нар. творчість); Додому я приїхав пізно , коли вже місяць росив на ясени вологе срібло (М. Стельмах).
умови	сполучники: якщо, коли, як, раз, якже; коли б, якби, аби	за якої умови? при якій умові?	І якщо впадеш ти на чужому полі, прийдуть з України верби і тополі... (В. Симоненко); Якби це просто щастя, то це було б просто щастя (Л. Костенко).
причини	сполучники: бо, тому що, через те що, у зв'язку з тим що, бо ж, щоб, оскільки, внаслідок того що, завдяки, тому що, зاتم що	чому? через що? з якої причини? від чого?	Бойться смерті, тому що нема за що вмирати (О. Довженко); Прозрін не бійся, бо вони як ліки (Л. Костенко).
мети	сполучники: щоб, щоби, аби, для того щоб, в ім'я того щоб, задля того щоб, з тим щоб, на те щоб, зاتم щоб (у ролі сполучника можуть уживатися частки хай, нехай)	для чого? навіщо? з якою метою?	На рідні землі сіячі вертають, щоб сіяти святе зерно своє (М. Бажан); Обніміте ж, брати мої, найменшого брата, нехай мати усміхнеться, заплакана мати (Т. Шевченко); Вона потрібна, мати, нам, живим, аби почули, доки ще не пізно (Б. Олійник).
допустові	Хоч(а), хай, нехай, дарма що, незважаючи на те що; хоч – а, хай – але, нехай – та; чи...чи – (а), хоч... хоч – (але); як не, де не, скільки не, куди	незважаючи на що?	Хоч підіймай його демократом, а хам не стане демократом (Л. Костенко); Нехай відомий я поет, але собі я невідомий (В. Симоненко);

	не, який не, хто не, хоч як, хоч який.		Чи так, чи не так, а не буде з риби рак (Нар. творчість); Як не мудруй, а правди ніде діти (Л. Глібов).
способу дії та міри і ступеня:	сполучники: як, щоб, що (й; сполучні слова: скільки, наскільки.	як? якою мірою? скільки? наскільки	Хай буде так , як я собі велю (Л. Костенко); Він просто з дитячих літ звикав до цього, як звикав любити матір (І. Ле); Поза хатами тяглися виноградники, скільки можна було окинути оком (І. Н.-Левицький).
порівняльні	Сполучники як, мов, немов, немовбито, ніби, нібито, наче, начебто, неначебто тощо.	як? подібно до чого?	Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина (Т. Шевченко).
наслідкові	Сполучник так що (ускладнений частинами – так що аж, так що й), аж, так що .	не відповідає на запитання	Всі три лави збилися на невеликому тирлі, так що й тікати було нікуди (Ю. Мушкетик); Рвучко підплигнувши на віз, так що ледве не впав на ящик, Тарас Демидович став поправляти на собі одержу (Ю. Збанацький).

Увага! Слід відмежовувати одні різновиди складнопідрядних речень від інших, особливо якщо вони мають однакові сполучні засоби.

Розрізнення складнопідрядних з'ясувальних і займенниково-означальних речень

У займенниково-означальних реченнях вживається співвідносне слово **те**¹ у будь-якій відмінковій формі, яке треба відрізнати від чисто службового **те**², що вживається в з'ясувальних складнопідрядних реченнях.

Займенниково-означальні	З'ясувальні
1) те ¹ має конкретне значення; 2) те ¹ може бути доповнене чи замінене займенником <i>все</i> ; 3) те ¹ поєднується зі сполучним словом <i>що</i> , напр.: <i>Ти вискажи все те, що ми не вміємо сказати.</i>	1) те ² є чисто службовим словом; 2) не можна доповнити чи замінити; 3) те ² поєднується зі сполучником, напр.: <i>Я вірю в те, що вернеться тепло</i> (Д. Павличко).

Розрізнення порівняльних зворотів і підрядних порівняльних частин

Порівняльний зворот		Підрядна порівняльна частина)	
Різновиди:		Різновиди:	
Порівняльний зворот-присудок Являє собою поєднання частки мов, як, наче тощо та повнозначної частини мови. Виконує синтаксичну роль а) простого дієслівного присудка: <i>І я ніби оживаю на полі, на волі</i> (Т. Шевченко); б) складеного іменного присудка: <i>А дівчина була як сонце</i> (Марко Вовчок).	Порівняльний зворот – інші члени речення Являє собою поєднання сполучника як, мов, наче тощо та повнозначної частини мови. Виконує функцію відокремленого члена речення (обставини або означення). Стрижневим компонентом таких порівняльних зворотів є: а) дієприкметник (сам або із залежними словами): <i>Мовчить Полтава, наче приголомшена</i> (Л. Костенко);	Повна порівняльна підрядна частина Містить підмет і присудок, напр.: <i>Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина</i> (Т. Шевченко).	Неповна порівняльна підрядна частина Містить не всі обов'язкові члени речення; виокремлюємо такі типи: 1) порівняльна підрядна частина із присудком та другорядними членами речення або без них: <i>Над голубими вітряками плів журавлиний караван, неначе кликав у дорогу</i> (В. Сосяра);

	б) дієприслівник (сам або із залежними словами): <i>Максим нагнувся, ніби поправляючи щось на ногах</i> (І. Багрянний); в) прикметник: <i>Ти знову закохалась, як шалена</i> (Л. Костенко); г) прислівник: <i>Гайвороння чорне, як ніколи, шматочок сонця ділить у полях</i> (Л. Костенко); д) іменник (у називному відм., рідше – у непрямих): <i>Прослався степ, неначе море, килимом срібної трави</i> (П. Карманський);		2) порівняльна підрядна частина без присудка: а) із підметом та другорядним членом речення групи присудка (додатком, обставиною): <i>У серце, наче в землю дєревце, вона вросла</i> (Д. Павличко); б) лише з підметом або з підметом та означенням: <i>Та навіть хоч би зрадив, як Іуда, я, певне б, і повісився, як він</i> (Л. Костенко); в) без підмета й присудка, а лише з другорядним членом речення: <i>Мов по душі простреленій моїй, ти йшла на гострих каблуках високих</i> (Д. Павличко).
--	--	--	---

Практичні прийоми визначення порівняльного звороту (для конструкцій з опорним компонентом ПК іменником)	Практичні прийоми визначення підрядної порівняльної частини (неповної підрядної частини з наявним підметом)
1) заміна орудним відмінком; 2) перетворення в прийменниково-відмінкову конструкцію з прийменником <i>подібно до</i> ; 3) заміна прислівником із префіксом по- і суфіксами -ому, -ему, -и : <i>Дівчата щебетали, мов пташки. – Дівчата щебетали пташками. Дівчата щебетали подібно до пташок. Дівчата щебетали по-пташиному.</i>	1) перенесення присудка з головної частини в порівняльну конструкцію (обов'язково варто враховувати доцільність перенесення присудка): [Містечко] <i>Любило цеглу, як дитина – кубик</i> (Л. Костенко) – [Містечко] <i>Любило цеглу, як дитина любить кубик.</i>

Розділові знаки в складнопідрядному реченні

1. Підрядну частину від головної слід відділяти к о м о ю, напр.: *Коли душа посоловіє, **тоді** уже не до краси* (Л. Костенко); *Вишині цвіли **так** **рясно**, **неначе** вкрив їх пухнастий сніг* (Ю. Яновський); *Ми є **тому**, що нас не може бути* (Л. Костенко).

2. Якщо підрядна частина стоїть у середині головної, то її виокремлюють з обох боків комами, напр.: *Там, **де зорі сяють з-за гори**, над водою гнуться явори* (А. Малишко); *За високою стрункою дзвіницею, **що так по-ривається вгору**, десь у білому підхмар'ї зникають лебеді...* (М. Стельмах).

3. Якщо підрядна частина стоїть після головної й поєднується з нею складеним сполучником підрядності *тому що*, *через те що*, *завдяки тому що*, *незважаючи на те що*, *унаслідок того що*, *в міру того як*, *з тих пір як*, *після того як*, *перед тим як*, *лише коли*, *відтоді як*, *тимчасом як*, *перш ніж*, то кому ставлять або перед усім складеним сполучником, або в середині його, але тільки один раз, напр.: *Вранці, **перед тим як** рушити на переправу, Хаєцький зробив ревізію на возах і доповів командирові роти про наявну кількість мін* (О. Гончар); *І минуле було прожите **для того, щоб** ствердити майбутнє* (М. Стельмах).

4. Якщо підрядна частина зі складеним сполучником підрядності стоїть на першому місці (перед головною), то сполучник комою не розділяють, напр.: ***Для того щоб** полюбити власний народ, не треба нам ненавидіти інший народ* (О. Кобилянська); ***Дарма що** сніг хрумкотить під ногами, але весна своє бере* (М. Коцюбинський).

5. Якщо друга частина виражає висновковий чи наслідковий відтінок значення й інтонаційно виокремлена, між частинами може бути тире, напр.: *Хто волю хоче вбити – загине* (Д. Павличко); *Куди не ступиши – лід кругом ламкий* (О. Пахльовська).

6. Якщо підрядна з'ясувальна частина передує головній, а головна містить висновок з того, про що говориться в попередній, то перед головною частиною ставлять кому й тире, напр.: *Де не повернеться, – всюди за ним золоте гілля росте* (Григорій Тютюнник); *Коли звалювали першого дуба – на хлопців дрібним холодним дощем бризнула роса* (Григорій Тютюнник).

7. Якщо підрядна частина стосується слова головної частини, яке потребує роз'яснення, то перед нею ставлять двокрапку, напр.: *Ідуть дівчата в поле жати та, знай, співають ідучи: як проводжала сина мати* (Т. Шевченко).

К о м у н е с т а в л я т ь між частинами складнопідрядного речення, якщо:

а) перед підрядним сполучником чи сполучним словом стоїть сурядний сполучник, напр.: *Ми не знали **й коли** розпочнеться зустріч;*

б) перед підрядним сполучником або сполучним словом стоїть частка *не*, напр.: *Хотілось би знати **не** що він сказав, а як він сказав;*

в) підрядна частина складається з одного сполучного слова, напр.: *Він обіцяв прийти, але не сказав куди;*

г) перед сполучниками як, ніби стоять слова майже, зовсім, напр.: *Син виріс заввишки майже як батько;*

д) це стійкі сполуки, близькі за значенням до іменної частини складеного присудка або обставини способу дії, а також порівняння фразеологічного типу напр.: *полетів як стріла, все йде як по маслу, робить як хоче, лє як з відра, упав як підкошений, невідомо скільки, приніс скільки міг, поклади де прийдеться, зробили хто коли зміг, їли що попало, прийди коли захочеш, все одно який; невідомо хто (де, коли), хто завгодно, де попало тощо, напр.: Дош **лє як з відра** (Із розм. мовлення); *Парубок обертається на стук і невідомо кому погрожує кулаком (М. Стельмах).**

є) це сполучення слів більш ніж (як), менш ніж (як), не раніше ніж (як), не пізніше ніж (як), що в реченні є обставиною, напр.: *Тепло прийде-^{коли?} не раніше як за місяць* (Із розм. мовлення).

Практичні завдання

**Вправа 1. Перепишіть речення, визначте, чого стосується підрядна частина в кожному з них. якими сполучними засобами поєдна-
но складові частини.**

1. Думається батькові, чи то часом не син пролетів та й розписався тасьмою в небі над рідним вранішнім степом (О. Гончар). 2. Поки я йшов по стежці, дрозди-чикотні з діловитим азартом дзьобали ягоди (Є. Гуцало). 3. Я так люблю життя, що хотів би прожити його до останньої хвилини (Олександр Олесь). 4. Солодке пізнає пізніше той, хто може проковтнути неприємне (Г. Сковорода). 5. Він був готовий, як звір, кожної миті при спротиві напасти на пастухів, аби лиш заволодіти їхньою їжею (В. Малик). 6. Тільки гілля кленів і тополь ставало таким пухнастим, наче хтось навмисне обкладав його товстим шаром вати (А. Шиян). 7. Тут саме життя підіймає, бо рано починається день (О. Гончар). 8. Твоя душа готова вмістити в собі все, що вміщає в собі душа Княжої гори (Є. Гуцало). 9. Вже так натовмився за краєм своїм тужити, що вірші, здавалось, ридають уже під пером (Л. Костенко). 10. Сумую знов за невідомим, що завжди манить далиною (П. Воронько). 11. Жаль, що так мало у нього бійців (М. Стельмах). 12. Благословен, хто викопає криницю (М. Рильський). 13. Хоча пізно, але все ж дождемося весни (У. Самчук). 14. Найстрашніше, мабуть, тільки тиша карає, коли поруч з тобою повзе по житті (В. Симоненко). 15. Той господар в просторі безмежному, Хто душею відрікся меж (В. Симоненко). 16. Де плачуть, там немає вже краси (П. Грабовський). 17. На те коня кують, щоб не спотикався (Нар. творчість). 18. Ручки туго позатягвані в перчатки, так що й пальці зігнути не можна (Панас Мирний).

Вправа 2. Визначте різновиди складнопідрядних речень та засоби зв'язку його частин.

Щоб мову свою рідну їх діти не забували, їм літери виводять вірменки на піску (Л. Костенко). 2. На вас, завзяті юнаки, що возлюбили Україну, кладу найкращі гадки, мою сподіванку єдину (М. Старицький). 3. Там, де ти колись ішла, тиха стежка зацвіла (Б. Олійник). 3. У кого серце мудрістю багате, тому глибини всякі перейти (А. Малишко). 4. Нащо, нащо тобі питати, чи я люблю тебе, чи ні (Олександр Олесь). 5. Заревіли гори, аж небо здригається (М. Черемшина). 6. Де зелені хмари яворів заступили неба синій став, на стежині сонце я зустрів (Д. Павличко). 7. В пустелі стояла спека, дарма що був тільки квітець (Ю. Яновський). 8. Робилося душно, бо сюди, в гори, не долітав вогкий морський вітер (М. Коцюбинський). 9. Щасливий, хто сні має милі (Лес. Українка). 10. Благословенна та ясна година, коли буквар бере до рук дитина (Д. Павличко). 11. Малі дерева схожі на дорослих, як діти на своїх батьків (М. Сингаївський). 12. Людина відчуває свою слабкість тоді, коли її покидають надії (Б. Харчук). 13. І де б я не був за далекою даллю, тебе, Україно, завжди пізнаю... (А. Малишко). 14. Які мама й татко, таке і дитятко (Нар. творчість). 15. Немає гірше, як в неволі про волю згадувать (Т. Шевченко). 16. Я навчив синів стародавнього мистецтва косіння не тому, що готував їх у косарі (Ю. Збанацький). 17. Будити будуть біль і щем, аж доки темінь не розтане (М. Лазарук).

Вправа 3. Доберіть з художньої літератури по три речення з підрядними означальними, займенниково-означальними, з'ясувальними, що мають різні засоби зв'язку.

Вправа 4. Складіть або випишіть із художньої літератури речення відповідно до схем.

1. [... дієслово], (як ...).
2. [... займенник], (хто...).
3. [... іменник], (щоб...).
4. (якщо...), [...].
5. [іменник, (який...), ...].
6. [... займенник, (чим...), ...].

Вправа 5. Перепишіть, поставте розділові знаки, поясніть їх вживання.

1. Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно і головно як у нас на Україні (О. Довженко). 2. Хоч як нелегко розібратись у подіях Проте найважче розібратись у собі (В. Забаштанський). 3. Щоб з'ясувати справи всі ці дальні символиці належне віддамо (Л. Костенко). 4. Я так люблю життя що хотів би прожити його до останньої хвилини (Олександр Олесь). І там де звучить рідна мова Живе український народ

(В. Сосюра). 5. Якщо не можеш бути вічно юним То змолodu не будь старим бодай! (Д. Павличко). 6. А дощ все ллє як із відра (Із розм. мовлення). 7. Після того як луг покосять знову трави ростуть у цвіту (В. Ткаченко). 8. Скажи що-небудь, щоб я тебе побачив (Сократ). 9. В холодні зими в теплі пори коли цвітуть ясні сади зелений вогник семафора до себе кличе поїзди (Д. Луценко). 10. Незважаючи на всі ті переживання був я найщасливішою людиною в світі (Ю. Збанацький). 11. Для того щоб ознайомитися з будь-яким великим містом треба обійти характерні його вулиці й завулки (П. Панч). 12. Урожай буде зібрано не пізніше як у серпні (Із розм. мовлення).

Тестові завдання

1. У якому рядку подано складнопідрядне речення?

А І дощ, і сніг, і віхола, і вітер (Л. Костенко).

Б Золото добувається з землі, а знання – з книг (Нар. творчість).

В Вмиті сонцем ось-ось пшениці вколосяться, Молодими голівками вклониться жито (А. Малишко).

Г Порадившись з сестрою, хлопець тут же вирішив, що завтра відішле свій виграш матері у кринички (О. Гончар).

Д І шум гаїв, і шелест нив – усе було благословенне (М. Луків).

2. Підрядну частину до головного приєднує сполучне слово в реченні

А Ті, що народжуються раз на століття, умерти можуть кожен день (Л. Костенко).

Б Я так люблю життя, що хотів би прожити його до останньої хвилини (Олександр Олесь).

В Похибки друзів ми повинні вміти виправляти або зносити, коли вони не серйозні (Г. Сковорода)

Г Приїжджайте частіше додому, Щоб не мучила совість потому (М. Луків).

Д Як побачу рідну хату, Заяснію наче цвіт... (А. Демиденко).

3. Підрядну частину до головної приєднує сполучник у реченні

А В майбутньому плоди зберуть багаті із дерева, що нині розцвіло (Д. Павличко).

Б Думав я, що в кожному серці є сьогодні, вчора, завтра (Б. Олійник).

В Солодке пізнає пізніше той, хто може проковтнути неприємне (Г. Сковорода).

Г Посходились того дня на квартиру Островського люди, на яких він чекав давно (І. Цюпа).

Д Наближався час, коли Марко мав їхати у велике приморське місто складати іспити до мореходного технікуму (М. Трублаїні).

4. Складнопідрядним з означальною частиною є речення

А Якби ви з нами подружились, Багато б дечого навчилися (Т. Шевченко).

Б Нехай відомий я поет, Але собі я невідомий (В. Сосюра).

В Вчорашнє – ніби сон, Що випурхнув з грудей (В. Симоненко).

Г Світло відкриває нам те, про що ми у темряві лише здогадувалися (Г. Сковорода).

Д І волею край свій, як сонцем, заллем, щоб міх він і другим зоріти (Олександр Олесь).

5. Складнопідрядним із з'ясувальною частиною є речення

А І люблю восени по коліна ходити в листі, коли так гарно червоніє калина (М. Стельмах).

Б І хоч життя послало йому калюжу замість океану, душа в нього була океанська (О. Довженко).

В Коли риба спіймана, вона вже не потребує принади (Г. Сковорода).

Г Я збагнула, що забуття не суджено мені (Леся Українка).

Д Ітиму, доки вистачить сили (Л. Костенко).

6. Складнопідрядним займенниково-означальним є речення

А Сліпі очі, коли затулені зіниці (Г. Сковорода).

Б Кричали по дворах горласті півні, ніби поздоровляли господарів з Новим роком (І. Цюпа).

В Та не можуть душу зігрівати ті, що не палають, не горять (В. Симоненко).

Г Бринять живою радістю ліси, як ранок спалахне на небокраї (В. Симоненко).

Д Хоча пізно, але все ж дождемося весни (У. Самчук).

7. Складнопідрядним місця є речення

А Не все те отрута, що неприємне на смак (Г. Сковорода).

Б Людина завжди повинна пам'ятати, звідки вона пішла в життя (О. Довженко).

В Повела житами стежка неширока в поле, де тополя мріє самотній (В. Симоненко).

Г Звідки вітер, звідти й дощ (Нар. творчість).

Д Не смійся з другого, щоб тобі не було цього (Нар. творчість).

8. Складнопідрядним часу є речення

А Така краса, висока і нетлінна, що хоч спинись і з Богом говори (Л. Костенко).

Б Без пісні, що мені співала мати, я навіть дня прожити би не зміг (В. Вихрущ).

В Як став місяць серед неба, ревнула гармата (Т. Шевченко).

Г Кому душа болить, тому весь світ плаче (Г. Сковорода).

Д Я знаю, знаю, що не мови людей на світі поділили на злих і добрих (Д. Павличко).

9. Складнопідрядним реченням способу дії є речення

А Людина сильна, поки вірить (І. Головченко).

Б На те зорі, на те і квіти, щоб було мило жити на світі (О. Олесь).

В В таку добу під горою, біля того гаю, що чорніє над горою, щось біле блукає (Т. Шевченко).

Г Не називай солодким те, що породжує гіркоту (Г. Сковорода).

Д Шануй вчителя, як свого родителя (Нар. творчість).

10. Складнопідрядним реченням умови є речення

А Я так її, я так люблю, Мою Україну убогу, Що проклену святого Бога, За неї душу погублю (Т. Шевченко).

Б Пахне хлібом земля, що дала мені сонце й крила (Д. Павличко).

В Я не сидів у скелі, коли дуби валились вікові (П. Воронько).

Г Це від того, що ти мене любиш, стільки сонця тепер на землі (О. Пахльовська).

Д Якщо бажаєш ти дійти до щастя то не бери сліпих поводитирів (В. Крищенко).

11. Складнопідрядним допустовим є речення

А Як ліки не завжди приємні, так і істина буває сувора (Г. Сковорода).

Б Хоч дорога гінка, та щезають сліди у снігах Колими (В. Крищенко).

В Залазити в чужу душу – це таке ж злодійство, як залазити в чужу комору (М. Стельмах).

Г Побудьте, мамо, коло мене, Допоки сонця я нап'юся (Д. Павличко).

Д Я люблю їздити на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями (І. Н.-Левицький).

12. Складнопідрядним причини є речення

А Коли копають картоплю, стигне вода у криниці (М. Рильський).

Б Як нерозумно випрошувати те, чого можеш сам досягти (Г. Сковорода).

В Прозрінь не бійся, бо вони як ліки (Л. Костенко).

Г Я б побажав тобі когось отак любити, як я тебе люблю (В. Симоненко).

Д Я воскрес, щоб із вами жити під шаленством весняних злив (В. Симоненко).

13. Складнопідрядним мети є речення

А Тоді лише пізнається цінність часу, коли він втрачений (Г. Сковорода.)

Б Щоб ти зробився дужчим і добрішим, тобі дано і пригорщу невдач (В. Крищенко).

В Куди б мене в житті не прихилило, а все одно до тебе повернусь (Л. Костенко).

Г Тільки тим дана перемога, хто у болі сміятися зміг (О. Теліга).

Д Пише рідна, що навколо хати Наш садок вишневий забілів (В. Симоненко).

14. Складнопідрядним наслідковим є речення

А Лід на те й родиться, аби танути (Г. Сковорода).

Б Прокидалась край неба зірниця, мов над озером тихим, глибоким лебідь сплескував білим крилом (Леся Українка).

В Косарі затягли пісню так голосно, що аж луна пішла понад ставом (І. Н.-Левицький).

Г Де знаходить природа такі розмаїті барви, що їх не відтворити жодною фарбою, жодним пензлем! (Д. Степовий).

Д Настало нове життя, так що старому нема вороття (Нар. творчість).

15. Складнопідрядним порівняльним є речення

А Як слово не допоможе, то й кий не дошкулить (Нар. творчість).

Б Як вересніє, то й дощик сіє (Нар. творчість).

В Малі дерева схожі на дорослих, як діти на своїх батьків (М. Сингаївський).

Г Як не б'юся з годинами люто, час мене переможе в бою (В. Сосюра).

Д І не збагну ніколи, як вмістилось моє життя в маленькім слові хліб (Д. Павличко).

16. У якому рядку що сполучне слово?

А Сьогодні я такий веселий, що молодіти хочу знов (В. Сосюра).

Б Батько і мати – великі дві сили, що нам дарують радість й тепло (В. Крищенко).

В Якось восени я йшов тим полем і побачив, що на великому лузі зібралося багато лелек (В. Земляк).

Г Я виростав серед пісень, що їх співала тихо мати (І. Світличний).

Д Я прокинувся через те, що поїзд сіпонував і раптом пішов швидше (Ю. Смолич).

17. У якому рядку коли сполучник?

А Коли їм сумно, хай вони сумують (Л. Костенко).

Б Тепер, коли били вже окремі батареї та міномети, всі чули глухий, рівномірний, безперервний гул далеко на лівому фланзі (О. Гончар).

В Великим святом був для нього той день, коли він на „відмінно” склав математичний аналіз (Н. Рибак).

Г Коли в людини є народ, тоді вона уже людина (Л. Костенко).

Д Не питай мене, коли я приїду (Із розм. мовлення).

18. Установіть відповідність

Вид підрядного речення

- 1 часу
- 2 причини
- 3 означальне
- 4 з'ясувальне
- 5 способу дії

Приклад

А Горнуйсь до тебе, Україно, як син до матері горнуйсь (М. Бакай).

Б Я знову згадав ті хвилини, що душу п'янили мою В. Сосюра).

В Як купала мене мати у любистку, трусив зорі Див із лану у колиску (Т. Осьмачко).

Г Не знаю, що буде після нас (Л. Костенко).

Д Над товаришем не смійся, бо над собою заплачеш (Нар. творчість).

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					
5					

19. Установіть відповідність

Вид підрядного речення

- 1 місця
- 2 мети
- 3 допустовості
- 4 умови
- 5 наслідкове

Приклад

А Хай приходить прозоріння у віщій печалі, щоб серцями спокутувати гріх (В. Крищенко).

Б Якщо не можеш бути вічно юним, То змолоду не будь старим бодай! (Д. Павличко)

В А більш нічого я не знаю, Хоч я за це і пропадаю в далекій стороні (Т. Шевченко).

Г Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому (М. Коцюбинський).

Д Там, де ти колись ішла, тиха стежка зацвіла вечоровою матіолою, житом-долею світанковою (Б. Олійник).

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					
5					

20. Установіть відповідність

Вид підрядного речення

1 займенниково-означальне

2 міри і ступеня

3 порівняльне

4 причини

5 з'ясувальне

Приклади

А Тільки старі люди вміють чекати, бо вони ближчі до вічності (П. Загребельний).

Б Ті, що народжуються раз на століття, умерти можуть кожен день (Л. Костенко).

В Вірилось, що бажання уже стає дійсністю (М. Стельмах).

Г Пісенність Шевченкової лірики настільки приваблива і природна, що багато його поезій стали народними піснями (О. Гончар).

Д Хати біленькі виглядають, мов діти в білих сорочках у піжмурки в яру гуляють (Т. Шевченко).

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					
5					

Тема 12

Безсполучникові складні речення

Теоретичні питання

1. Загальне поняття про безсполучникові речення. Засоби вираження смислового й синтаксичного зв'язку між частинами безсполучникового речення.
2. Різновиди безсполучникових речень. Безсполучникові речення з однорідними частинами. Безсполучникові речення з неоднорідними частинами.
3. Розділові знаки в безсполучниковому реченні.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 223–224.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 307–308.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 282–284.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 73–74.
5. Пентиліук М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентиліук, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 269–272.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 2170–273.
7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 166; С. 170; С. 172; С. 175–176.

Безсполучникові складні речення – це такі складні речення, складові частини яких об'єднані в єдине граматичне, смислове та інтонаційне ціле не за допомогою сполучних слів та сполучників, а лише інтонацією: *Нації вмирають не від інфаркту, Спочатку їм відбирають мову* (Л. Костенко); *Скільки зла таїться в середині за гарною подобою: гадюка ховається в траві* (Г. Сковорода); *О не дивуй, о не дивуй мені – моє життя для тебе незбагненне* (В. Стус).

За характером смислових зв'язків між частинами безсполучникові речення поділяють на дві основні групи: а) з однорідними частинами; б) з неоднорідними частинами.

Безсполучникові речення з однорідними частинами – це речення, що являють собою поєднання частин, які є незалежними, скоординованими за змістом й співвідносяться з частинами складносурядного речення.

Безсполучникові речення з неоднорідними частинами – це такі речення, в яких частини є залежними, неоднорідними за змістом й співвідносяться з головною та підрядною частинами складнопідрядного речення.

Різновиди безсполучникових складних речень

З однорідними частинами	з неоднорідними частинами
1) єднальні (синонімічні до складносурядних єднальних зі сполучником і): а) одночасності перелічуваних подій, явищ, напр.: <i>Облітають квіти, обриває вітер пелюстки печальні в синій тишині</i> (В. Сосюра); б) часової послідовності, напр.: <i>Минають дні, минає літо, настала осінь</i> (Т. Шевченко); 2) зіставно-протиставні (синонімічні до складносурядних зіставних і протиставних зі сполучниками а, але): а) зіставлення, напр.: <i>Зайця ноги носять – вовка зуби годують</i> (Нар. творчість); б) протиставлення, напр.: <i>Гірка праця – солодкий спочинок</i> (Нар. творчість).	1) з'ясувально-об'єктні (синонімічні до складнопідрядних з'ясувальних із що, щоб), напр.: <i>Знай: по бурі тяжкій перемога засяє дзвінка і погідна</i> (Леся Українка); 2) причини (синонімічні до складнопідрядних причини зі сполучником бо), напр.: <i>Не плюй в криницю – доведеться водити пити</i> (Нар. творчість); в) наслідкові (синонімічні до складнопідрядних наслідкових зі сполучником так що), напр.: <i>Защетава соловейко – пішла луна гаєм</i> (Т. Шевченко); 3) порівняльні (синонімічні до складнопідрядних порівняльних зі сполучником як), напр.: <i>Роса блищить на сонці – чисте срібло</i> (М. Коцюбинський); 4) часу (синонімічні до складнопідрядних часу зі сполучником коли), напр.: <i>Прийде час – всі дороги на світі повернуть у край наш крилатий на печаль ворогам, на утіху тобі</i> (В. Стус); 5) умови (синонімічні до складнопідрядних часу зі сполучником якщо), напр.: <i>Не навчив батько – не навчить і дядько</i> (Нар. творчість); 6) допустові (синонімічні до складнопідрядних допустових зі сполучником хоч), напр.: <i>Кинь правду в калюжу – вона чиста буде</i> (Нар. творчість);

	7) мети (синонімічні до складнопідрядних мети зі сполучником щоб), напр.: <i>Вволю багатства мати – треба чесно працювати</i> (Нар. творчість); 8) пояснювальні, в яких друга частина пояснює один із членів першої або її в цілому (можна ввести а саме), напр.: <i>Мені відкрилась істина печальна: життя зникає, як ріка Почайна</i> (Л. Костенко); 9) приєднувальні, зокрема: – перша частина має еліптичний характер, а друга розкриває її зміст (= і побачив, що; і почув, що; і відчув, що), напр.: <i>Обернувся я на хати – нема в мене хати</i> (Т. Шевченко); – перша частина становить самостійне повідомлення, а друга доповнює її, зазвичай починаючись словами це, то, ось, такий, напр.: <i>Біля греблі почувулися голоси – то йшли робітники-монтажники</i> (Ю. Збанацький).
--	---

Розділові знаки в безсполучниковому реченні

Між рівноправними частинами безсполучникового речення ставлять к о м у: *А над головою, розсотуючи вечірню мережку хмар, пролетіли дикі гуси, ніч тихо пройшла за нами в степ...* (Г. Косинка).

Якщо частини поширені (мають свої розділові знаки) або далекі за змістом, між ними слід ставити к р а п к у з к о м о ю: *Сонце зазирнуло в глибину лісу; по узгір'ї вже не було жодної душі* (Ю. Крашевський); *Розлягався брязкіт на станції, мигтіли і перебігали огні; свистки і сюрчки прорізали чорний простір; зрештою, хлопець насмівився покинути схованку і покрадьки відійти на перон* (В. Барвінський).

Д в о к р а п к у в безсполучниковому реченні потрібно ставити, якщо:

а) друга частина доповнює або розкриває зміст першої: *Мені здається: твої очі в мою душу світять з вишини* (В. Сосюра); *Ідеш: волошки у житах, березка в'ється по стеблині* (Олександр Олесь);

б) друга частина виражає причину того, про що говориться в першій: *Далеко на сході стало червоніти небо: сонце сходило* (О. Маковей).

Т и р е між частинами безсполучникового речення слід ставити, якщо:

а) перша частина вказує на час або умову того, про що говориться в другій: *Я вхожу в ліс – трава стає навипиньки, кошлатий морок руку подає* (Л. Костенко);

Забудеш рідний край – тобі твій корінь всохне, вселюдське замовчиш – обчухраним зростеш (П. Тичина);

б) друга частина виражає наслідок або висновок з того, про що говориться в першій: *Танцюють зорі – на мороз чималий показують* (М. Рильський); *Вдаримо гучно ми в дзвони – всесвіт обійде луна* (В. Чумак);

в) друга частина вказує на швидку зміну подій: *Оглянувся – в порту вже кипить бій* (О. Гончар);

г) якщо зміст обох частин зіставляється або протиставляється: *Дерево міцне корінням – людина горінням* (Нар. творчість); *Пан гуляв у себе в замку – у ярмі стогнали люди* (Леся Українка);

д) друга частина містить порівняння: *Подивилась ясно – заспівали скрипки* (П. Тичина).

Практичні завдання

Вправа 1. Визначте безсполучникові складні речення.

1. Шумить, і плаче, і тривожить зрадливий дощ із-за кутка (М. Рильський). 2. Небо раптом нахмурилось, місяць ліг за хмару (Григорій Тютюнник). 3. Тихо-тихо стікає на землю зерно – перестиглі сльози степів (М. Стельмах). 4. На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розривається, odkриваючи блідо-блакитну воду (Леся Українка). 5. Надворі лютує зима-лихоманка, а в мене у хаті щебече веснянка (Л. Глібов). 6. Прочайте поету дивацтва незлі: небагато поетів живе на землі (Б. Олійник). 7. Біда, коли тебе забуде брат (Д. Павличко). 8. Заховалось за горами сонечко, з гір повіяло холодом, вогкістю (Леся Українка).

Вправа 2. Випишіть спочатку безсполучникові речення з однорідними, а потім неоднорідними частинами.

1. Знаю: з попелу сходять квіти, вірю: з каменю б'є джерело (А. Малишко). 2 У гаю, гаю вітру немає; місяць високо, зіроньки сяють (Т. Шевченко). 3. Дощ пройшов хазяйським кроком – сад в росі купається (І. Нехода). 4. Ластівки низько літають – дощ обіцяють (Нар. творчість). 5. Ясно бачиш мету – легше до неї дійти (Нар. творчість). 6. Дивлюся – аж світає, край неба палає (Т. Шевченко). 7. Бувають дивні на землі діла – серед зими черешня зацвіла (Д. Павличко). 8. Хліб наснажує тіло, книга – розум (Нар. творчість). 9. Уже сонце скотилося до заходу, уже степова трава місिला червоним одлиском (І. Н.-Левицький). 10. Ти намагався писати про неї – вона пише тобою (І. Драч). 11. здушили сльози – не виходь на люди (Л. Костенко). 12. Скільки зла таїться в середині за гарною подобою: гадюка ховається в траві (Г. Сковорода). 13. Не вмирає душа наша, Не вмирає воля (Т. Шевченко).

Вправа 3. Спишіть, визначте різновиди безсполучникових складних речень. Поясніть смислові відношення між складовими частинами й розділові знаки.

1. Уночі несподівано з'явся північний вітер, небо скоро затяглося хмарами (В. Собко). 2. До влади прийшов силою – з ганьбою витурлять (О. Воля). 3. О не дивуй, о не дивуй мені – моє життя для тебе незбагненне (В. Стус). 4. Нема розумного друга – з книгою поговори (Нар. творчість). 5. Промчався вершник по німій Полтаві – у серці міста громом віддалось (Л. Костенко). 6. Ось поглянь – розквітнула купава (Д. Павличко). 7. Все почалося просто: з-за обрію тихо виткнувся ріжечок ледь помітної синьої хмари (О. Гончар). 8. Відчинили двері – вітер як дмухне (Марко Вовчок). 9. Пробачте поетам дивацтва незлі: небагато поетів живе на землі (Б. Олійник). 10. Ой співав би на весь голос – та нікому співати (П. Куліш). 11. Гляне – холодною водою обіллє (Марко Вовчок). 12. В мене руки вагоміють стислі, в мене в грудях незнане кипіння: ненавиджу я камені-мислі, ненавиджу сердець квиління (С. Буднич).

Вправа 4. Прочитайте сполучникові складні речення. Опустивши сполучники, перетворіть їх на синонімічні безсполучникові речення й запишіть.

1. Ти засни на моїй долоні, а я тихцем заспіваю тобі. 2. Я знаю, що ти мене доб'єшся. 3. Роман радів, що їде на екскурсію до Львова. 4. Якщо виявиш наполегливість, станеш відмінником. 5. Коли будеш у наших краях, то заходь. 6. Спека почала спадати, і в природі все ожило. 7. Матроси спали на палубі, бо внизу їм було жарко. 8. Раптом я чую, як мене хтось бере за плече. 9. Коли відчинили двері, вітер як дмухнув. 10. Дід косив траву, але йшла робота туго.

Вправа 5. Спишіть речення із безсполучниковим зв'язком. Поставте розділові знаки, поясніть їх вживання.

1. Мовить слово соловей співає (Нар. творчість). 2. Сказано ж солдатом не родишся, а робишся (О. Гончар). 3. Прийде година достигне і калина (Нар. творчість). 4. Боятися смерті на світі не жити (Нар. творчість). 5. Вже пахло морем ось-ось воно мало з'явитися із-за обрію (О. Гончар). 6. Пізніше встанеш менше зробиш (Нар. творчість). 7. Все почалося просто з-за обрію тихо виткнувся ріжечок ледь помітної синьої хмари (О. Гончар). 8. Ми можемо згинуть не згине народ (М. Стельмах). 9. Кричать сови спить діброва, зіроньки сяють (Т. Шевченко). 10. Поливали доріженьку вона все куриться (Нар. творчість). (Т. Шевченко). 11. Вернувся він вже смеркло (Панас Мирний). 12. Защебетав соловейко пішла луна гаєм (Т. Шевченко). 13. На зеленій траві білі чайки сидять білі свічі горять на тарелях латають (Д. Павличко).

Тестові завдання

1. Яке речення випадає з логічного ряду?

А Бувають дивні на землі діла – серед зими черешня, зацвіла (Д. Павличко).
Б Не копай другому яму – сам упадеш (Нар. творчість).

В Я принесу тобі свою надію, а подарую смуток і біду (В. Симоненко).
Г З одного краю селища сага блищить, з другого – облуплений собор біліє (О. Гончар).
Д Вправо глянеш – там димлять заводи (П. Тичина).

2. У якому безсполучниковому реченні потрібно поставити тире між його частинами (розділові знаки вилучено)?

А Хмарки біжать милуюся (П. Тичина).
Б З одного краю селища сага блищить, з другого – облуплений собор біліє (О. Гончар).
В Демон проти демона не свідчить вовк вовчого м'яса не їсть (Г. Сковорода).
Г І диво дивне сталося з ним совість заговорила! (А. Іщук).

3. У якому безсполучниковому реченні потрібно поставити кому між його частинами (розділові знаки вилучено)?

А Пізнаєш істину ввійде тоді у кров твою сонце (Г. Сковорода).
Б Не вмирає душа наша Не вмирає воля (Т. Шевченко).
В І немає маленьких людей є лиш душі малі (В. Коротич).
Г На схід сонця квітнуть рожі будуть дні погожі (П. Тичина).
Д Зайде сонце Катерина по садочку ходить (Т. Шевченко).

4. У якому безсполучниковому реченні потрібно поставити двокрапку між його частинами (розділові знаки вилучено)?

А А ти [Марусю] співаєш душу всю проймає (Л. Костенко).
Б Той розуміє юність той розуміє старість (Г. Сковорода).
В Дні стоять погожі і привітні розтопилося б і серце кам'яне (В. Симоненко).
Г Білі квіти впали в заповідь майбутніх січнів перший раз тоді поцілувала землю вічність (І. Б.-Антонич).
Д Наука не пиво в рот не ввіллеш (Нар. творчість).

5. У якому реченні допущено пунктуаційну помилку?

А Погасли вечірні вогні: усі спочивають у сні (Леся Українка).
Б На годину спізнишся, за рік не наздоженеш (Нар. творчість).
В Червоні клени й клени срібні, над кленами весна і вітер (І. Б.-Антонич).
Г Дивлюсь у воду – місяць у воді сміється (О. Довженко).
Д Уночі несподівано знявся північний вітер, небо скоро затяглося хмарами (В. Собко).

6. Установіть відповідність між реченнями та смисловими відношеннями, які виражені між їхніми частинами. Відношення

1 одночасність подій
2 умова

- 3 наслідок
- 4 причина
- 5 допустовість

Приклади речень

А Була б охота – знайдеться робота (Нар. творчість).

Б Низько ходить жовте листя, сліпить очі вітер лютий, плачуть ліхтарі (М. Рильський).

В Засип правду хоч золотом, вона впливе доверху (Нар. творчість).

Г Білі мухи налетіли – все подвір'я стало біле (М. Рильський).

Д Довго, довго Україна сліпа й глуха буде: засліпили, заглушили лукавії люди (Т. Шевченко).

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					
5					

Тема 13

Складні багатокомпонентні речення

Теоретичні питання

1. Загальне поняття про багатокомпонентні речення
2. Складносурядні багатокомпонентні речення.
3. Складнопідрядні багатокомпонентні речення, їхні типи за характером зв'язку між частинами:
 - а) складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю;
 - б) складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю
 - в) складнопідрядні речення з послідовною підрядністю.
4. Безсполучникові багатокомпонентні речення.
5. Складні речення з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку.
6. Розділові знаки в складних багатокомпонентних реченнях.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 223–224.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 301; С. 313.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 280; С. 285.
4. Омельченко С. Б., Омельченко С. В. Українська мова : довідник : 5–9 клас / С. Б. Омельченко, С. В. Омельченко. – Луганськ : Вид-во “Шлях”, 1999. – С. 71–75.
5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 263–264; С. 275–278.
6. Українська мова. Тести. 5–12 класи : посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 295–316.
7. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 169–170; С. 171.

Складними багатокомпонентними (ускладненими, складними синтаксичними конструкціями) вважають речення, що складаються з трьох і більше частин. Ними можуть бути складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові та комбіновані (з різними типами зв'язку) конструкції.

1. Складносурядні багатокомпонентні речення. У таких реченнях складові частини поєднані сурядними сполучниками. Вони відрізняються від неускладнених складносурядних такими ознаками:

кількістю частин (мінімум три);
кількістю сполучних засобів (мінімум два).

Найчастіше частини складносурядних поєднуються в єдине ціле за допомогою єднальних або розділових сполучників, напр.: *Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом* (М. Рильський) – [...], і [...], і [...].

То вітерець дмухне по ниві, То коник в житі засюрчить, то радісно бджола з добутокм, злетівши з квітки, задзичжить (Л. Глібов) – То [...], то [...], то [...].

Складносурядні речення, частини яких поєднані іншими сполучними засобами (протиставними, зіставними), є лише двокомпонентними. Проте вони можуть входити до багатоконпонентних складносурядних речень, поєднуваних іншими сурядними сполучниками (наприклад, єднальними і протиставними, розділовими й зіставними тощо), напр.: *Соняшник лежить неподалік, переїханий колесом, але він ще цвіте, цвіте в пилюці, і пахне цей квітчастий брат сонця і дитинства, і бджола заклопотано лазить по його тугому, передавленому колесом щільникові, впирається в кожну чашечку, бере нектар* (О. Гончар) – [...], але [...], і [...], і [...].

2. Складнопідрядні багатоконпонентні речення (складнопідрядні з кількома підрядними). У складнопідрядному реченні може бути кілька підрядних частин. Такі багатоконпонентні складнопідрядні речення поділяють на дві групи:

а) конструкції з супідрядним зв'язком;

б) конструкції з послідовною підрядністю.

Безпосереднє підпорядкування двох і більше підрядних частин, пов'язаних між собою сурядним зв'язком, головній частині називається **супідрядністю**, напр.: *Але я тим не журюся, бо кохаю сонце красне, бо кохаю світло ясне...* (М. Вороний).

Якщо перша підрядна частина підпорядковується головній, а друга – першій підрядній частині й утворюється послідовна залежність між ними, то таке підпорядкування називається **послідовною підрядністю**, напр.: *І встають у пам'яті дороги, ті, що довелося нам пройти, щоб багрянний прапор Перемоги над рейхстагом гордо піднести* (В. Симоненко).

За смисловими і граматичними зв'язками між підрядними частинами багатоконпонентні складнопідрядні речення бувають різних видів.

Види складнопідрядних речень з кількома підрядними

1. З однорідною сурядністю

[...], (що...), (в які...).

Не знаю, що буде після нас, в які природа убереться шати (Л. Костенко)

2. З неоднорідно супідрядністю

[, (що...), ...], (що...).

Те, що ми побачили і почули, переконало нас, що актора знайдено (О. Довженко)

3. Речення з подвійною супідрядністю, коли в одному складнопідрядному реченні поєднано обидва різновиди супідрядності (однорідну та неоднорідну).

(І якщо...), (якщо...), [...], (хто..)

І якщо до вас підійде маленький золоточубий хлопчик, якщо він дзвінко сміятиметься і нічого не відповість на ваші запитання, ви вже, звісно, догадаєтесь, хто він такий (А. Сент-Екзюпері);

4. 3 послідовною підрядністю

[...], (бо...), (що...).

Краса боятися незвична, бо звикла вірити, що вічна (І. Муратов)

5. 3 супідрядністю та послідовною підрядністю

[...], (на якому...), (куди...), (де б...).

У кожного є свій берег, на якому ми народилися і вирости, куди завжди в подумках тягнемось своїм серцем, де б ми не були (І. Цюпа).

3. Безсполучникові багатокомпонентні речення. Це такі складні безсполучникові речення, у яких три й більше частини поєднано безсполучниковим зв'язком в одне ціле. Різновиди:

а) безсполучникові складні речення з однорідними частинами, напр.: *За вікнами вигін парував під сонцем, уже жовтіли козельці, зеленіли куцики пасльону, пробивався спориш* (П. Панч) – [...], [...], [...], [...].

б) безсполучникові складні речення з неоднорідними частинами, напр.: *Але все це дебрі, хащі: б'єшся – загадка та й край* (Д. Білоус) – [...]: [...] – [...].

в) безсполучникові складні речення, що містять одночасну однорідну й неоднорідну безсполучниковість, напр.: *Рвучко встав, озирнувся: товариші спали, багаття ледве тліло* (О. Гончар) – [...]: [...], [...].

4. Складні багатокомпонентні речення з різними типами зв'язку.

Складні речення, в яких поєднано різні види сполучникового (сурядного й підрядного) та безсполучникового зв'язку, називають ще й реченнями мішаного типу. Вони можуть бути різних комбінацій (поєднань) і поєднувати різну кількість компонентів. Як правило, це багатокомпонентні речення з різнотипними зв'язками. Їхню структуру добре ілюструвати схемами речень: *Скрізь по обидва боки Раставиці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспинались та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку: там набігли на річку високі коноплі і залили берег своїм гострим важким духом* (І. Н.-Левіцький) – [...], [...], (що...): [...].

Отже, в цьому складному реченні є зв'язок безсполучниковий однорідний, підрядний і безсполучниковий неоднорідний.

У наступних реченнях поєднано зв'язок сурядний з безсполучниковим неоднорідним, напр.: *Батько хай їде орать – його коні знають, а я підуюлять – мене гості чекають* (Нар. творчість) – [...] – [...], а [...] – [...].

А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебесі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка

(М. Стельмах) – [...] : [...], і [...] .

Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила, тільки чую, душею чую – їм не відрости (Леся Українка) – або [...], або [...], [...] – [...] .

Там, у гущавині молодого гілля, ціла орда усякої пташини завелася: чижі, кропив'янки розсипають своє цюмкання, горлиці туркочуть журавлину пісню, лісові кішки перегукуються, зозуля кує літа, горобці несамовито жирують, а солов'ї розлягаються на увесь ліс заливним щебетанням (Панас Мирний) – [...] : [...], [...], [...], [...], [...], а [...] .

Сурядний і підрядний зв'язок, напр.: *І марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні, – і в мріях ввижалась їм казка ясна, де квіти не в'януть, де вічна весна* (Олександр Олесь) – [...], – і [...], (де..), (де..) .

Поєднання безсполучникового (одно- і різнотипного), сурядного та підрядного зв'язків спостережено в реченні: *Віз наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім* (О. Довженко) – [...] : [...], а [...] , (б о о ...) .

Розділові знаки в складних багатокомпонентних реченнях

1. У складнопідрядних реченнях з кількома підрядними, частини яких приєднуються сполучниками чи сполучними словами, ставлять ком у, напр.: *Розкажи, **як** за горою сонечко сідає, **як** у Дніпра веселочка воду позичає* (Т. Шевченко); *Невинна біль змінилась в гордий пурпур на тій каліні, **що** тебе квітчала, **де** соловей співав пісні весільні* (Леся Українка).

2. Якщо після головної частини перед сполучним словом чи сполучником підрядності стоїть частка **не** або повторюваний сполучник сурядності **і (й)...** **і (й), ні...ні, то...то, чи то...чи то, не то...не то**, тоді підрядну частину від головної пунктуаційно не відділяють, а між самими підрядними частинами ставлять кому, напр.: *Працювала над книгою **й коли** втомлена була, **й коли** не здоровилось...* (Із розм. мовлення); *Хотілось би знати **не що** він написав, **а як** він зробив цей напис* (Із газети).

3. Якщо дві підрядні частини з'єднані між собою одиничним (єднальним чи розділовим) сполучником, то кому ставлять лише після головної частини, напр.: *Забула, мабуть, доля злая, відкіль наш рід і що за птиці ми* (Л. Глібов).

4. За збігу сполучних засобів (двох підрядних сполучників, підрядного сполучника й сполучного слова, сурядного й підрядного сполучника або сполучного слова) кому слід ставити між ними тільки в тому разі, якщо під час вилучення другої підрядної частини складне речення не потребує перебудови, напр.: *Соломія міркувала, **що, коли** брати в ліву руку, плавні мусять швидко скінчитися...* (М. Коцюбинський) – *Соломія міркувала, що плавні мусять швидко скінчитися; але: Через той битий шлях Корсунь зазнавав багато лиха, **бо як тільки** татари набігали на Київщину або Білу Русь, **то** вже вони не минали Корсуня* (А. Кашенко) – вилучити

підрядну частину **як тільки** татари набігали на Київщину або Білу Русь не можна, бо в наступній головній частині є сполучниковий елемент *то* й потрібна її перебудова.

5. Якщо дві рівноправні частини, з'єднані між собою єднальними сурядними сполучниками *і* (*й*), *та* (*і*), мають спільну підрядну частину, то кому перед сурядним сполучником не ставлять, напр.: **Якщо відома відстань, йти ніби легше і не такими довгими здаються верстви** (Т. Шевченко).

Практичні завдання

Вправа 1. Визначте тип складних багатокомпонентних речень. Подайте їхні схеми.

1. Люди великих міст не знають, коли ходить біля них смерть, коли вона торкається їхнього чола холодними пальцями, коли вона дмухає смердючим ротом (Ю. Яновський). 2. Коні бігали, і половці не впізнавали один одного, а з неба палило сонце (Ю. Яновський). 3. Сонні шепочуть платани, Хвилі колишуть піски, Ходять по горах тумани, Слухають гарні казки (Олександр Олесь). 4. Від води холодком тягне, туманець понад кущами лепехи моститься – тепла ніч буде (Григір Тютюнник). 5. Ростуть дерева, колосіють зорі, і б'ють джерела світозарних дум (М. Д.-Хмара). 6. Кругом всієї хати обходить місяць, немов хоче освітити причілки і перевірити, чи не сховався хто часом в кущах бузку під вікном (С. Скляренко). 7. Колись неодмінно мою Україну – мою найсвятішу! – ти стрінеш в путі; Побачиш, як мати стоїть коло хати І слухає тишу в німій самоті (І. Гнатюк). 8. Мені здається, що наші душі злилися так, що ми самі не знаєм, де починається моя і де кінчається моя (О. Олесь).

Вправа 2. Випишіть з творів О. Гончара 5 багатокомпонентних складних речень, поясніть їхню будову й визначте тип.

Вправа 3. Складіть речення за поданими схемами. Проаналізуйте вид підрядності у кожному випадку, а також схарактеризуйте сполучні засоби.

Варіант 1

1. (Якщо ...), [... (що ...), ...]; 2. [... (яка...)], (так що ...); 3. [...так], (що ...), (...); 4. [... (коли...), (коли...), ...]; 5. (Як ...), (де ...), [...]; 6. [... (що ...), (яка...); 7. (Щоб ...), [...], (щоб ...); 8. (Хто...), [...], (коли ...).

Варіант 2

1. (Коли ...), [...], (дарма що ...); 2. [...], (як ...), (як ...), (які ...); 3. [...], (або ...), (що ...); 4. [... (коли ...), ...], (де ...); 5. (Хто ...), (хто ...), [той ...]; 6. [...], (чого ...), (тому що ...); 7. [...], (що ...), (хоч ...); 8. [... (хто...), ...], (щоб ...).

Вправа 4. Подайте схеми наведених речень та прокоментуйте їхні особливості.

1. Хатка та боліла йому, як болять старим давнє кохання, до якого не судилося повернутись, як болять минулі роки, які не можна прожити знову (В. Коротич). 2. Пізніш я був певен, що вони потрібні для того, щоб не помилялись, ділячи людей на класи, і щоб легко було вилучати п'яти босі з гурту тих, що мають під собою високі французькі підбори (В. Самійленко). 3. Важко мені стало, бо я чув, що людина перед смертю бажає подивитися скрізь, де вона ходила, де вона була (І. Н.-Левицький). 4. Розлючений Вихор ще більше спалахнув, коли вона підтвердила, що справді познайомилася з новим мічманом, і сказала, що одержує від нього листи і навіть вважає його своїм другом (В. Кучер). 5. Нерідко було, що за коваля правив сам наш зв'язковий Лука Орестович, який мав візка, конячину з лошам, що вже встигло підрости, і рекомендував себе зубним лікарем, який нібито приїхав на підробітки з самого Києва (В. Земляк). 6. У гаю, гаю вітру немає; місяць високо, зіроньки сяють (Т. Шевченко).

Вправа 5. Поставте розділові знаки в складних реченнях.

1. І доти на київських вежах стоятиме золотий архангел доки не оживуть студені серця і не стане гаслом живим вірним будь у малому натхненні шукай у великому (Н. Королева). 2. Як добре те що смерті не боюсь я і не питаю чи важкий мій хрест що перед вами судді не клонюся в передчутті недовідомих верст... (В. Стус). 3. Вони мовчки здіймалися вгору і хоч була вже ніч Іван виразно бачив при світлі зірок її обличчя (М. Коцюбинський). 4. Голова йому видалася неймовірно важкою бо коли захотів озирнутися то йому було несила її повернути (Н. Рибак). 5. Пізніш я був певен що вони потрібні для того щоб не помилялись ділячи людей на класи і щоб легко було вилучати п'яти босі з гурту тих що мають під собою високі французькі підбори (В. Самійленко). 6. Кланяюсь тобі за ласку, за багатство, що дала ти моєму серцю, за те, що, дивлячись на тебе, роблюсь я добрим, людяним і щасливим, що можу любити тебе все життя, річка моя, душа мого народу (О. Довженко).

Тестові завдання

1. У якому рядку речення складне, складнопідрядне, з однорідною су- підрядністю?

А Дружба – найнеобхідніше для життя, оскільки ніхто не побажає собі життя без друзів, навіть коли б він мав всі блага (Аристотель).

Б Можна вибачити мені на сей раз, бо за весь час, що ми в Києві, всього раз сталося, що я схилила в листуванні (Леся Українка).

В Будь першим, коли треба слухати, і останнім, коли треба говорити (Е. Капієв).

Г Розум, якщо навіть нехтують ним, у кінцевому рахунку завжди перемагає, бо жити без нього неможливо (І. Франко).

Д Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу і коли навіть ні про що писати (Л. Костенко).

2. У якому рядку речення складне, складнопідрядне, з неоднорідною супідрядністю?

А Будем слухати з тобою, як степи співають, як шумлять широкі ріки, як вітри гуляють (Олександр Олесь).

Б Не хватайся поперед батька в пекло, бо не знайдеш, де сісти (Нар. творчість).

В З двох людей, що сперечаються, більше винен той, хто розумніший (Й. Гете).

Г Вийдеш у степ – твій степ, глянеш у небо – небо із сонцем твоє (О. Гончар).

Д Скажи мені правду, мій добрий козаче, що діяти серцю, коли заболить (Нар. творчість).

3. У якому рядку речення складне, складнопідрядне, з послідовною підрядністю?

А Колисав мою колиску звук підгірської трембіти, що від неї зорі меркнуть і россою плачуть квіти (Б. Лепкий).

Б Життя – це шлях, що переходить в шлях, кінця немає ні одна дорога (Д. Павличко).

В Відомо, що поганий той школяр, який учителя не переважить (Леся Українка).

Г А той, хто дружби зрікся безоглядно і задивився на багатство власне, над своїм скарбом ние безпорадно, немов та свічка скапує і гасне (М. Тарновський).

Д У кожної людини буває такий день, коли вперше радієш сонцю, коли вперше деревами тишишся (Д. Павличко).

4. У якому рядку речення складне, багатокomпонентне, з різними видами зв'язку, зі сполучниковим сурядним і підрядним зв'язком?

А Креснула блискавка, торохнув грім, немов на залізний дах сипнули повну шаньку каштанів (Григір Тютюнник).

Б Увечері, після дощу, хутір оповила темінь, і трудно було розібрати, де блищать калюжки, а де латки землі (Григір Тютюнник).

В Заходило сонце, у вузьких вуличках стояла червона курява, в садках варилася на триніжках вечерея, гупали об землю спілі яблука (Григір Тютюнник).

Г Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди, поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть (Т. Шевченко).

Д Чи то солов'ї щебетали, чи капали роси з туманів, чи трави співали квіткам (О. Олесь).

5. У якому рядку речення складне, багатоконпонентне, з різними видами зв'язку, з безсполучниковим і сполучниковим підрядним зв'язком?

А Не говори, що знаєш, але знай, що говориш (Нар. творчість).

Б У хаті спочило, що й цвілі по кутках не видно, і шибки посиніли, мов на грозу (Г. Тютюнник).

В Мудрий не все каже, що знає, а дурень не все знає, що каже (Нар. творчість).

Г Коли чиниш добре, так і лице веселе позирає; коли чиниш недобре, то на тебе гріх чигає на порозі, щоб одоліти тебе (М. Стельмах).

Д Ти не загинеш, Україно, і мова прадідна твоя, що кожне слово в ній – перлина, не вмере повік (М. Чернявський).

6. У якому рядку пунктуаційне оформлення складнопідрядного речення з кількома підрядними відповідає нормам української мови?

А Коли ж людина знайшла свою половину, але не поєдналася з нею, скрипка плаче сумно-гужливо, поки не пірвуться струни, і не розіб'ється скрипка (М. Мочульський).

Б Але ні, не могла дівчина зараз думати про те, що сьогодні почула і довідалася, бо мала майже неживі ноги і забиту сколошканими хмарами голову, бо очі в неї таки падали, очі її майже спали (В. Шевчук).

В Козаки зупинилися, почали кресати вогонь і, коли заблимав роздутий протягом каганець старий козак лунко стукнув шаблею у двері каземату (З. Тулуб).

Г Незабаром ще довелося їм підбирати з плота греків-рибалок, котрі й після того як були вже взяті на палубу, нагодовані і перевдягнуті в спортивні костюми курсантів, все ще не могли прийти до тями, неспроможні були в своїм очманінні до ладу пояснити яким чином пощастило їм після загибелі судна зачепитись і втриматись, щоб їх підібрав "Оріон" (О. Гончар).

Д От якби мати вірну дружину тиху, сумирну, щоб перед нею можна було розкрити своє серце, показати, що там наболіло, запеклося що труїть чоловіка, щоб вона пожалувала і своїм тихим приязним словом мов рукою зняла всю вагу серця (М. Коцюбинський).

7. У якому рядку пунктуаційне оформлення складнопідрядного речення з кількома підрядними не відповідає нормам української мови?

А Він сказав це таким тоном, що годі було зрозуміти, чи він уважав співбесідника за того, хто використовує цю галузь, чи справді мав на думці зміст, що вклав у речення автор (О. Досвітній).

Б Але Світличний не дуже тривожився, бо він хоч і припускав, що війна з Німеччиною можлива, але завжди заспокоював себе думкою, що це ще не скоро, що Гітлер не наважиться воювати з нами, поки не розв'яже собі руки на заході (А. Дімаров).

В А коли надійшла ніч і чорні хмари блимнули світом самотніх осель, як потвори злим оком, Іван почув, що сили ворожі сильніші за нього, що він вже поліг у боротьбі (М. Коцюбинський).

Г Прихильники Рильського говорили, що, коли б він не став поетом, то напевне був би видатним музикантом (Т. Масенко).

Д Бо пам'ятайте, що на цій планеті, відколи сотворив її пан Бог, ще не було епохи для поетів, але були поети для епох (Л. Костенко).

Тема 14

Способи відтворення чужого мовлення

Теоретичні питання

1. Пряма й непряма мова.
2. Речення з прямою мовою. Слова автора.
1. Пунктуаційне оформлення речень із прямою мовою.
3. Заміна прямої мови непрямою.
4. Невласне пряма мова.
5. Цитата як різновид прямої мови.
6. Діалог.

Література

1. Авраменко О. М., Блажко М. Б. Українська мова та література: Довідник. Завдання в тестовій формі. І частина. – К. : Грамота, 2011. – С. 228–229.
2. Дияк О. В. Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО : навч. пос. / О. В. Дияк, В. М. Прудка. – К. : Літера ЛТД, 2012. – С. 317–319.
3. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів : Навч. посібник / Г. О. Козачук. – К. : Вища шк., 2007. – С. 287–289.
4. Мацько Л. І. Українська мова : навч. посібник / Л. І. Мацько, О. М. Мацько, О. М. Сидоренко. – К. : Либідь, 1998. – С. 324–328.
5. Пентилюк М. І., Іващенко О. В. Українська мова : Підручник-комплект / М. І. Пентилюк, О. В. Іващенко. – К. : Ленвіт, 2001. – С. 282–285.
6. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 182–185.

У процесі спілкування часто виникає потреба передавати чи відтворювати висловлювання інших мовців. В українській мові для цього є різні способи: пряма мова, діалог, цитата – пряма передача чужої мови й непряма мова – непряма передача чужої мови.

Пряма мова – це чуже мовлення, передане дослівно, з повним збереженням змісту та інтонації.

Прямую мову супроводжують **слова автора**, які вказують на те, кому вона належить. Слова автора можуть стояти перед прямою мовою, у середині й після неї, напр.: *„В умовах власної держави Довженко виріс би на світового генія”*, – сказав у своєму виступі на урочистому зібранні Євген Маланюк; *А він [Себастьян] відповідає: „Бо я люблю, коли сонце визбирує росу, але не люблю, коли земля визбирує сльози”* (М. Стельмах); *„Життя мені всміхалося, – говорив Іван Франко, – а діти були тим весняним промінням, яке зігрівало моє серце”*.

Непряма мова – це чуже мовлення, передане тільки із збереженням змісту висловлюваної думки без збереження форми та інтонації висловлювання. Пор.:

Пряма мова
*Ну й чого ж ти мовчиш? –
спитала жінка (П. Козланюк).*

Непряма мова
Жінка спитала, чого він мовчить.

Пряму мову і слова автора вимовляють з різною інтонацією: пряма мова має інтонацію питального, розповідного чи окличного речення, а слова автора супроводжує розповідна інтонація. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, їх вимовляють із пониженням голосу й невеликою паузою. Слова автора, що стоять після прямої мови, вимовляють трохи прискорено з пониженням голосу. Слова автора, що стоять у середині прямої мови, ділять речення на три частини. Першу частину прямої мови вимовляють із підвищенням голосу, другу залежно від мети висловлювання, а слова автора виокремлюють паузами з обох боків і вимовляють з інтонацією вставних слів, із зниженням голосу вкінці.

Пунктуаційне оформлення речень із прямою мовою

1. Слова автора стоять перед прямою мовою: А: „П”. *Христия питає чоловіка: „Чи не час уже обідати?”* (Панас Мирний).

2. Слова автора стоять після прямої мови:
„П”, – а. (Пряма мова – розповідне речення): *„Невиправдані людські втрати – найбільша ганьба для командира* (О. Гончар).

„П?” – а. (Пряма мова – питальне речення): *„Де ж ви пропадали?” – важко дихаючи, сердито спитав Гута* (А. Головка).

„П!” – а. (Пряма мова – окличне речення): *„Чекайте телеграми!” – відповів Козаков без посмішки* (О. Гончар)

3. Слова автора стоять у середині прямої мови:

„П, – а, – п”. (Пряма мова – одне речення): *„Вони позлазили з коней, – сказав Карноухий, – і хочуть поповзом перетнути нам шлях”* (Л. Смілянський).

„П, – а. – П”. (Пряма мова – два чи більше речень, перше з яких розповідне неокличне): *„Ніщо так не красить людину, як натхнення, – подумала Ярослава, провівши Сергія поглядом. – Просто насолода дивитись на людину ось таку – розкрилену, одухотворену”* (О. Гончар).

„П! – а. – П”. **„П? – а. – П”.** (Пряма мова – два чи більше речень, перше з яких питальне або окличне): *„Радій же, серце! – захоплювався світом великий життєлюб М. Рильський. – До останку пий життя людського пінистий напій”.*

„П, – а: – П”. (Одна частина слів автора стосується речення прямої мови, що стоїть до розриву речення, друга частина слів автора стосується частини прямої мови, що стоїть після неї): *„Чого б ото не зробити однако-ве письмо – і читане, і писане? – журилась мати над наукою, а далі нака-зує. – Біжи, сину, до дядька Миколи, хай прийде прочитає”* (М. Стельмах).

4. Пряма мова стоїть у середині слів автора:

А: „П”, а. А: „П!” – а. А: „П?” – а. (Якщо після прямої мови стоїть знак питання, знак оклику чи три крапки, то після лапок перед другою частиною слів автора треба ставити тире. Кому ставлять тоді, коли вона потрібна за умовами контексту). *Мене ізмалку люблять всі дерева, і розуміє бузиновий Пан, чому верба, від крапель кришталева, мені сказала: „Здрастуй!” – крізь туман* (Л. Костенко); *Казав пан: „Кожух дам”, та слово його тепле* (Нар. творчість).

Увага! Пряму мову не виокремлюють лапками, якщо відсутня вказівка на те, кому вона належить, напр.: *Недарма кажуть: пісня – душа народу* (В. Скуратівський).

Пряму мову можна замінити непрямою. Речення з непрямою мовою – здебільшого складнопідрядне речення, у якому є дві частини: головна – слова автора, підрядна – пряма мова, що приєднується до головної частини сполучниками *що, щоб, ніби* чи сполучними словами *хто, що, який, чий, котрий, де, як, коли тощо*.

Заміна прямої мови непрямою

Речення прямої мови	Засоби зв'язку	Приклади	
		пряма мова	непряма мова
розповідне речення	сполучники: <i>що, ніби, щоб</i>	<i>Бригадир сказав: „Сьогодні ми працюємо на будівництві школи.”</i>	<i>Бригадир сказав, що сьогодні вони працюватимуть на будівництві школи.</i>
питальне речення	сполучник чи сполучні слова: <i>хто, що, який, чий, котрий, де, коли, як тощо</i>	<i>Учитель запитав: „Хто поїде на екскурсію?”</i> <i>Учитель запитав: „Поїдете на екскурсію?”</i>	<i>Учитель запитав, хто поїде на екскурсію.</i> <i>Учитель запитав, чи поїдемо на екскурсію.</i>
спонукальне речення	сполучник <i>щоб</i>	<i>Староста нагадав: „Принесіть завтра макулатуру.”</i>	<i>Староста нагадав нам, щоб принесли завтра макулатуру.</i>

У ході заміни прямої мови непрямою займенники й дієслівні форми 1-ї та 2-ї особи замінюють займенниками й дієслівними формами 3-ї особи. У реченні з непрямою мовою займенники і прислівники стають сполучними словами, а питальна частка *чи* – сполучником.

Унаслідок заміни прямої мови непрямою утворюється складнопідрядне речення із з'ясувальною частиною.

Якщо пряма мова складається з **кількох** речень, то під час заміни її непрямою **утворюється** багатокомпонентне складне речення, напр.: *„Не журіться, ми вам коня добудемо”, – на ходу заспокоював Блаженко свого командира. – Блаженко на ходу заспокоював свого командира, щоб він не журився, що коня вони йому добудуть.*

Іноді речення з прямою мовою в ході заміни її непрямою стає простим реченням. *„Дякую”, – сказала Галина Іванівна. – Галина Іванівна подякувала.*

Запитання, передане прямою мовою, – пряме питання, а непрямою – непряме питання. У кінці речення з непрямым питанням ставлять крапку.

Примітка. Не всяку пряму мову можна замінити непрямою. Якщо пряма мова насичена вигуками, повторами, вставними словами, заміну проводять значно переробляючи пряму мову: її ніби довільно переказують.

До способів відтворення чужого мовлення зараховують ще **невласне пряму мову**. Це особливий стилістичний прийом, коли автор глибоко розкриває внутрішні почуття героїв, їхні думки, переживання, прагнення. Вона становить поєднання непрямої мови з елементами прямої, зберігаючи при цьому порядок слів, інтонацію, дослівні вислови, емоційність мови персонажів. Це так зване внутрішнє мовлення, передане письменником через перевтілення у свого героя, напр.: *Кайдашиха обтерла білою хусткою сап'янци і гордовито дивилась навкруги: дивіться, мов, люди добрі, яка панія їде в гості* (І. Н.-Левицький).

Цитата – це уривок якогось тексту, твору, висловлювання, який точно передано для підтвердження чи заперечення власних думок. Як і в прямій мові, цитати можуть супроводжувати слова автора. Синтаксична будова цитат буває різною. Одні з них становлять просте речення чи складне, інші мають у своєму складі кілька речень. Якщо цитати стоять при словах автора, то розділові знаки ставлять як при прямій мові, напр.: *М. Грушевський писав: „Великдень – світле і радісне свято життя!”*

За давніх часів, коли не було теперішньої християнської віри, люди справляли свято весни. Раділи, що тепло, сонце, життя знов бере гору над холодом, зимою, смертю. Їм здавалося, що то знову вертає на землю якесь божество життя, урожаю, радості”.

Цитата може бути частиною речення (словосполучення чи й одне слово), зливатися зі словами автора. У цьому разі її беруть у лапки, але пишуть із малої букви, напр.: *Справжнім ідейним соратником Безсмертного був учитель і письменник Григорій Задніпровський, який мав „серце*

лева, чоло мислителя, а очі – дівчини” (Із підручника). Якщо в цитаті опущено окремі слова, речення, то на їхньому місці ставлять три крапки, напр.: „...Роль Куліша в історії української літератури і громадського руху... без сумніву, дуже велика” – писав на початку 30-х рр. професор Київського університету О. Дорошевич.

Запам'ятайте! Якщо цитують поетичну строфу із збереженням форми вірша, то в лапки такий віршований текст не беруть, пишуть цю цитату з нового рядка, зробивши відступ від лівого берега в 1/3 ширини сторінки.

Діалог – розмова двох чи кількох осіб, відтворена дослівно. Він складається з реплік (запитань і відповідей або повідомлень), які беруть у лапки й між якими ставлять тире, напр.: „А що в тебе в торбинці?” – „Хіба не бачиш? Липовий цвіт”. – „На чай збираєш?” – „Ні, наша кооперація приймає його на ліки...” (М. Стельмах); „А в тебе земля ще де є?” – „Ні, нема.” – „А хата є?” – „Є” (Панас Мирний);

У друкованих текстах частіше кожен репліку починають з нового рядка, а перед нею ставлять тире. Якщо репліку супроводжують слова автора, то ставлять ті самі розділові знаки, що і при прямій мові.

Практичні завдання

Вправа 1. Поясніть розділові знаки в конструкціях з чужим мовленням.

1. Промовила конвалія: „Прощай, гаю милий!”. 2. Вам здається, – обізвалася сусідка, що тепер море, як синій птах?” (М. Коцюбинський). 3. „Почали сіно возити?” – зацікавивсь Аркадій Петрович. 4. Летів до тебе туманом через моря і дні, спадав із неба тугою, а ти сміялась: „Ні”. (Б. Олійник). 5. „Невже це літо зупинилось було біля нашого саду та й пішло собі до інших людей? – завмер я на місці. – Але чого воно було таким схожим на Мар'яну?.. Навіть хустку там розправило, як Мар'яна”. 6. Ось одна зірка упала на дальні поля, і дід говорить до неї і до себе: „Зорі, як люди, падають на землю, і вони мають свій вік, – а далі обертається до мене: – Тобі, дитино, не холодно? Може, свою кирею дати?” (М. Стельмах). 7. „На добридень, ти моя голубко! – „На добридень, мій коханий друже!” – Що ж сьогодні снилось тобі, любко? – „Сон приснився, та дивненький дуже” (Леся Українка). 8. Челядь гуляє на майдані; старі гомонять під ворітьми, а в Мелашки звичайні гості – думки. Ох, Боже, Боже, трошки того віку, а як важко його прожити. Андрій знов не найнявся. Отак щороку легкого хліба шукає (М. Коцюбинський).

Вправа 2. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Визначте засоби передачі чужого мовлення, прокоментуйте особливості вживання розділових знаків.

1. Добрий вечір вам. І тобі добрий Одарко статечно відповідає тато зупиняє Обмінну пізенько повертаєшся з поля. Після чужої роботи

ходила дивитись на своє жито підходить жінка до самого воза (М. Стельмах). 2. Куди ви нас везете питає звільнена бранка На тихі води на ясні зорі у мир хрещений у край веселий молодичко підморгує Савка (З. Туплуб). 3. А в тебе земля ще десь є Ні немає А хата є (Панас Мирний). 4. Хіба щось погане приснилось питають мати і знову заходжуються дмухати в жарину (Григір Тютюнник). 5. І він потягся як дитина радо І мовив Добре бути молодим У теплі дні збирання винограду (М. Рильський). 6 Як добре те що смерті не боюсь я і не питаю чи тяжкий мій хрест що перед вами судді не клонюся в передчутті недовідомих верст... (В. Стус). 7. Тадей Рильський ... постійно жив у селі Романівка де одружився з простою селянською дівчиною оставшись на все життя вірний ідеї прекрасної авантюри своєї молодості (М. Рильський). 8. Хтось говорив що рецензувати поезію значить цитувати її (В. Симоненко). 9. Ніколи не забуду резюме проф. В. Сімовича який ... сказав про неї [повість „Старший боярин”] таке від часів Гоголя українська природа не найшла величнішого поета ніж Тодось Осьмачка (Ю. Стефаник).

Вправа 3. Замініть пряму мову непрямою, спираючись на правила заміни.

1. „Черниш, яке сьогодні число?” – спитав похмуро Сагайда, шкутильгаючи поруч (О. Гончар). 2. „Це він тільки на вигляд єфрейтор!” – пояснив подоляк (О. Гончар). 3. „А де ж це помічниця ваша?” – поспитала Ковалиха (Є. Гуцало). 4. „О, я хочу мерщій вибити з голови інститутський романтизм”, – сказала Катерина (І. Н.-Левицький). 5. „Мріємо?” – спитав Тур, подаючи Іванові руку (Григір Тютюнник). 6. „Чого зажурився, мій любий козак?” – питає дівчина вродлива. (Леся Українка). 7. „Прокляття!” – цідить він крізь зуби (О. Сизоненко). 8. Захар Іванович завжди застерігає мене: „Дивись, без балощів! Ти на роботі! Обережно мені!” (В. Близнець).

Вправа 4. Запишіть діалог поставте потрібні розділові знаки й поясніть їх.

Три відповіді
Цікавість запитала в юнака
Твоя вершина... Де вона Яка
Любов
Тепер вона у зрілості пита
Що повнить змістом днини і літа
Праця
Іде до старості, зове відповісти
А що цінуєш більше всього ти
Життя

В. Крищенко

Вправа 5. Цитати запишіть реченнями з прямою мовою, урізноманітнивши їх пунктуаційне оформлення.

1. Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування (Панас Мирний). 2. Гончар мав усі підстави сказати без перебільшень, що Шевченко й Франко – це справді ті два могутні крила, які винесли українське слово, українську культуру на простори світові (Д. Павличко). 3. Дорожить людина тим, у чому вона залишила часточку свого життя, крихітку серця свого, крапельку крові (В. Сухомлинський). 4. Ніщо нам не коштує так дешево і ніщо не цінується нами так дорого, як ввічливість (М. Сервантес). 5. Книга – це дзеркало. І якщо в нього дивиться мавпа, то із нього не може виплянути лик апостола (Г.-К. Ліхтенберг). 6. Як може добре виховати людину той, хто сам не був добре вихований! (Ж.-Ж. Руссо).

Тестові завдання

Установіть відповідність.

Спосіб відтворення чужого мовлення

- 1 пряма мова
- 2 непряма мова
- 3 невласне пряма мова
- 4 цитата
- 5 діалог

Речення

А Франкові рядки „Нам пора для України жить...” актуальні як ніколи.
Б Ось і прийшла випробувань хвилина, Мене пита: „ Ти мужній? Доведи!” (В. Крищенко).

В Питається вітер У юної нені: „Чи вирости діти?” – „Вони ще зелені.” (В. Крищенко).

Г По довгому напруженому мовчанні Давид озвався перший. Може, він Марію образив, хай не сердиться; він зовсім цього не хотів, як говорив те, може, й казати не треба було (А. Головка).

Д Другого дня на лану Микола спитав у Нимидори, чи вийде вона в суботу на вулицю (За І. Н.-Левицьким).

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					
5					

2. Установіть відповідність між реченням (розділові знаки пропущено) і його схемою.

Схема

1 А: „П?”

2 „П? – а. – П”.

3 „П?” – а.

4 „П!” – а.

5 „П, – а, – П”.

Речення

А Ви чули новину розказував Петро Сула й Десна впадають у Дніпро (В. Симоненко).

Б І кричать мандрівники Нас тепер ніяким дивом Навіть бубликом красивим Не заманите віки У країну Навпаки (В. Симоненко).

В Ото воно там якраз і було тикаючи назад пужалком сказав мій візник отам де стовп (П. Панч).

Г Хто такі спитав похмуро Найстрашніший мацапура (В. Симоненко).

Д Додому додому співало його серце (І. Цюпа).

	А	Б	В	Г	Д
1					
2					
3					
4					
5					

3. У якому рядку пунктуаційне оформлення прямої мови відповідає нормам?

А Еміль Короткий писав, „людина вчиться говорити дуже рано, а мовчати дуже пізно”.

Б „Людині треба два роки, щоб навчитися говорити”, сказав Ф. Гойя, і шістдесят років, щоб навчитися тримати язик за зубами”.

В „Нелегко, кажуть, жити на дві хати. А ще не легше – жити на дві душі!” (Л. Костенко).

Г Пушкар сказав: „Я вам поговорю! Тут головне – спокійно і без крові.” (Л. Костенко).

Д „Іронія – це блискавка ума, котра освітить і глибини смислу” – зауважує Л. Костенко.

4. У якому рядку пунктуаційне оформлення прямої мови не відповідає нормам?

А „Геніальність має межі, – зауважував Є. Хаббард, – дурість безмежна”.

Б „Коли людина не відчуває краси квітів, коли не любить природу і коли її не радують пісні, вона хвора, – писав В. Шекспір і наголошував І цю людину треба обов’язково лікувати”.

В Борис Олійник влучно мовив: „З народом загравають не треба. Він добре бачить з-під брови: І що ви корчите із себе, І хто есте насправді ви”.

Г „Де ти, Претич-воевода, Де ти, князю Святослав?!” – Так собі подумав хлопець І у когось запитав: „Чи не бачили ви, дядьку Тут буланого коня?”(Олександр Олесь).

Д „Вставай, Михайлику, вставай...” – „Ма-мо, іще одну крапельночку...” – „Струси цю крапельночку”. – „Ой...” (М. Стельмах).

У якому рядку правильно оформлено цитату?

А Юрій Смолич писав про Ярослава Галана, що це була людина не тільки чималої політичної сили, але й ніжної вдачі, гарячого серця і чулої душі.

Б Борис Олійник назвав Вадима Крищенка у передмові до книги поезій „істинним українцем і за родоводом, і, щонайголовніше – за ідеєю”.

В Життєвим кредом В. Стуса можна вважати його ж слова:

„Тож дай мені – дійти і не зотліти,

Дійти – і не зотліти – дай мені!

Дозволь мені, мій вечоровий світе,

Упасти зерном в рідній борозні”.

Г „Роби радість іншим! І ти побачиш, що радість радує”. (К. Фішер)

Д Під враженням від почутої одного разу ввечері на Кос-Аралі української пісні Тарас Шевченко написав: Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос – більш нічого. А серце б’ється, ожива, як їх почує!

КЛЮЧІ-ВІДПОВІДІ

МОРФОЛОГІЯ

Іменник: 1. В; 2. Б; 3. А; 4. Б; 5. А.

Прикметник: 1. В; 2. Б; 3. В; 4. Б; 5. Г.

Числівник: 1. В; 2. Б; 3. Г; 4. Г; 5. В.

Займенник: 1. В; 2. Б; 3. Г, В, Д, А; 4. В; 5. Б.

Дієслово: 1. В; 2. А; 3. В; 4. Б; 5. Б.

Дієприкметник: 1. В; 2. А; 3. Г; 4. Б; 5. В.

Дієприслівник: 1. В; 2. Д; 3. Д; 4. Д; 5. Д.

Прислівник: 1. Д; 2. Б; 3. А; 4. Д; 5. Д.

Службові частини мови: 1. А; 2. Г; 3. Г; 4. Д; 5. Б.

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

Словосполучення: 1. В; 2. Б; 3. Г; 4. А; 5: 1. В; 2. Б; 3. А; 4. 3. Г; 5. Д.

Речення: 1. Г; 2. В; 3. А; 4. Г; 5. Д.

Просте двоскладне речення. Головні члени речення: 1. Б; 2. А; 3. Б; 4. В; 5, Г; 6. Б; 7. В.

Другорядні члени речення: 1. Б; 2. В; 3. Г; 4. Б; 5. А; 6. Г; 7. Д; 8. Б.

Типи односкладних речень: 1. Г; 2. В; 3. Б; 4. В; 5. Д; 6: 1. Б; 2. Г; 3 В; 4. Д; 5. А.

Ускладнене речення. Речення з однорідними членами: 1. Д; 2. Г; 3. Б; 4. Б; 5. Г.

Відокремлені члени речення. Відокремлені означення: 1. Б; 2. Г; 3. Д; 4. Б; 5. А.

Відокремлення прикладок: 1. Г; 2. Б; 3. Д; 4. Д; 5. Б.

Відокремлені додатки й обставини: 1. Г; 2. В; 3. Б; 4. Б; 5: 1. Д; 2. В; 3. Б; 4. А.

Звертання: 1. А; 2. В; 3. В; 4. Д; 5. Г.

Вставні і вставлені слова, словосполучення, речення: 1. В; 2. Б; 3. В; 4. А; 5. Б.

Складне речення. Складносурядні речення: 1. Б; 2. Г; 3. Д; 4. В; 5. Г; 6. В; 7. Д.

Складнопідрядні речення: 1. Г; 2. А; 3. Б; 4. В; 5. Г; 6. В; 7. Г; 8. В; 9. Д; 10. Д; 11. Б; 12. В; 13. Б; 14. Д; 15. В; 16. Б; 17. Г; 18: 1. В; 2. Д; 3. Б; 4. Г; 5. А; 19: 1. Д; 2. А; 3. В; 4. Б; 5. Г; 20: 1. Б; 2. Г; 3. Д; 4. А; 5. В.

Безсполучникові речення: 1. В; 2. А; 3. Б; 4. Д; 5. Б; 6: 1. Б; 2. А; 3. Г; 4. Д; 5. В.

Складні багатокомпонентні речення: 1. Д; 2. В; 3. В; 4. Б; 5. Г;
6. Б; 7. Г.

Способи відтворення чужого мовлення: 1: 1. Б; 2. А; 3. Г; 4. Д; 5. В;
2 : 1. Б; 2. А; 3. Г; 4. Д; 5. В; 3. Г; 4. Б; 5. Б.

